

9

«КЪЫРЫМТАРАР ве ДЖИАН ДЕБИЯТЫ»

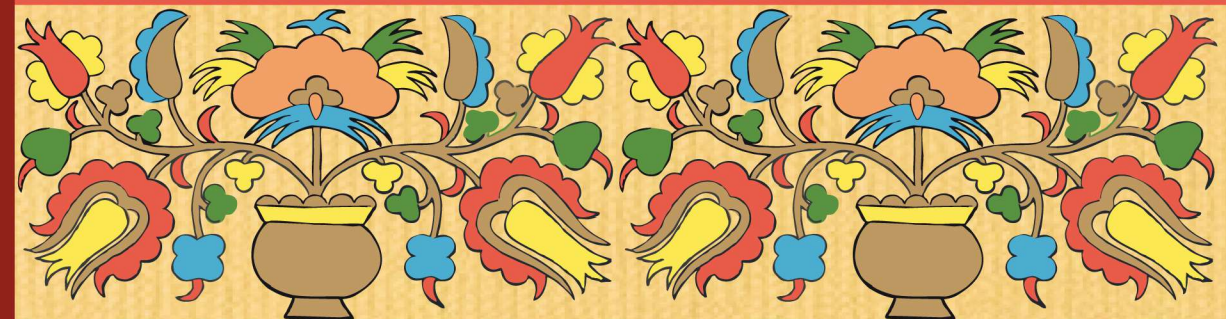
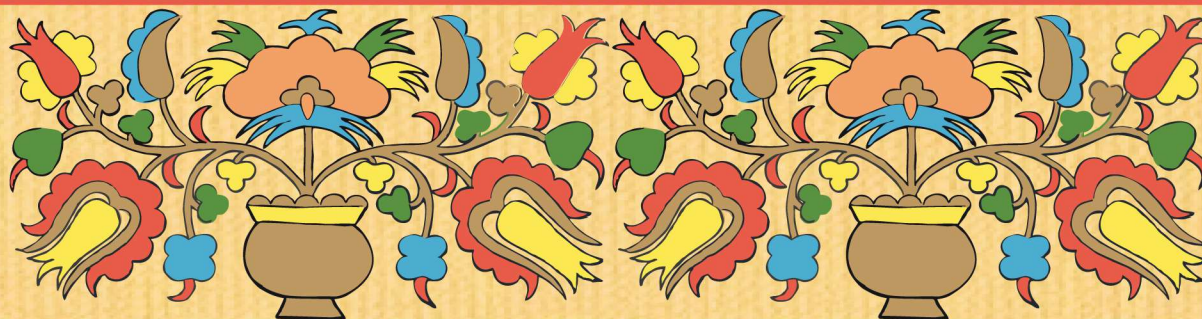
А. Кокиева

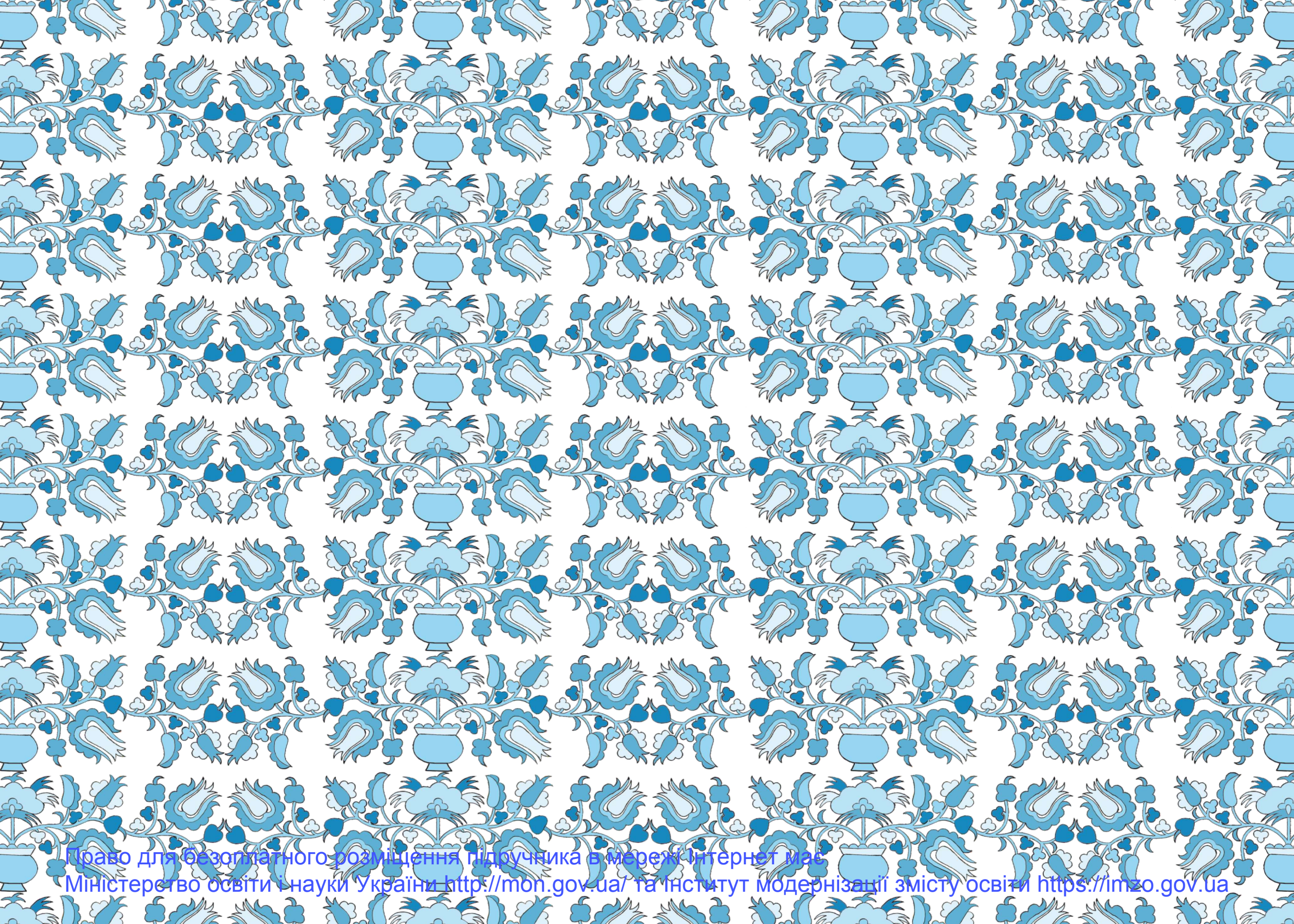
2017

А. Кокиева

Интегрирленген курс
«КЪЫРЫМТАТАР
ве ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ»

9

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України <http://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

А. Кокиева

Интегрирленген курс
**«КЪЫРЫМТАТАР
ве ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ»**

9

сыныф

**Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан
умумтасиль мектеплери ичюн дерслик**

*Дерслик Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

«Букрек» нешрият эви
2017

УДК 821.512.19(075.3)
К59

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Люманова С. Ф. – вчитель Новоолексіївської ЗОШ № 1 Генічеського району Херсонської області;

Сарибілялова З. М. – вчитель Новоолексіївської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 1;

Тищенко-Монастирська О. О. – молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, кандидат філологічних наук;

Годлевська І. В. – експерт з антидискримінаційних питань.

Кокієва А.

К59 Інтегрований курс "Література" (кримськотатарська та зарубіжна): підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / *Кокієва А.* – Чернівці: Видавничий дім "Букрек", 2017. – 288 с. : іл. – Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-399-862-6

УДК 821.512.19(075.3)

Кокиєва А.

К59 Інтегрований курс «Къырымтатар ве джиан эдебияты»: 9-нджы сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылган умумтасиль мектеплери ичюн дерслик / *Кокиєва А.* – Черновцы: "Букрек" нешрият эви, 2017. – 288 с. : ресимли. – Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-399-862-6

УДК 821.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-862-6

© Кокієва А., 2017

© Видавничий дім «Букрек», 2017

КИРИШ

«Әдебият — сөз санаты» деп, бефтан айтмагъанлар. Бу ибаредә буюк мана бар. Чюнки эр бир фольклор эсери, халкъ агъыз иджады олгъаны ичюн, несиллерге агъыз-агъыздан еткизиле. Бедий эсерлер исе язы вастасы иле беян олуна. Чешит девирлерде олып кечкен вақъиалар, яшагъан тарихий сымалар, халкъымызнынъ дюньябакъышы, арзу-хаяллары, ахлякъы акъкъындаки бир чокъ малюматлар сөз вастасы иле бильдириле. Муим насиат ве васиетлер кечкен несильден келеджек несильге сөз иле еткизиле.

Халкъ агъыз иджады, диний язылар ве Пейгъамбер къыссалары, миллий классик әдебият бутюн девирлерде озьлерининъ къыйметини джоймайып, бизге ёл-ёрукъ косьтерип кельмекте. Олар бизге мусбет ислер ве чизгилерден ибрет алмагъа ве менфий чизгилерден арынмагъа ярдым этмектелер, къальблеримизни нурландырмакъталар.

Биз огренеджек эсерлер къырымтатар әдебияты тарихынынъ чешит девирлеринде иджат этильген эсерлердир. Әдебиятымызнынъ тарихийлиги, анъаневийлиги оларда озь ифадесини корьгендир. Бутюн бу әдебиятта халкъымызнынъ рухий теджрибеси, анъ дереджеси, миллий дуйгъусы сакълыдыр.

Чешит девирлерде яратылгъан эр бир эсер къырымтатар әдебиятынынъ шекиленгенини, илерилегенини косьтере, муэллифлернинъ аятий ве иджадий ёлуны огренмеге ярдым эте.

Халкъымызнынъ бутюн тарихий девирлеринде иджат эткен, муэллифлернинъ аятий ве иджадий ёлуны араштыргъан, огренген, тертип ве талиль эткен фен къырымтатар әдебиятынынъ тарихы деп адландырылыр.

Къырымтатар әдебияты тарихынынъ асыл тамырлары къадимий умумтюрк әдебияты абиделеринен багълыдыр. Бутюн алемни айретте къалдыргъан Орхон (Коктюрк) абиделери әдебият тарихымызнынъ ирмакъ башлары сайылалар. Къадимий умумтюрк әдебияты абиделерини бильмейип, къырымтатар әдебияты тарихыны огренмек олмаз.

Биз бу эсерлерден халкънынъ яшайыш тарзыны фикир этюв къабилиети, ахлякъы, анъы насыл ёлларнен тасвир олунгъаныны огренеджекмиз. Бу абиделерде къулланылгъан сөз санатынынъ образлы беян этюв усулыны талиль этеджекмиз.

Къырымтатар әдебияты гъае, мундеридже, жанр джеэтинден халкъ агъыз иджадынынъ анъанелери эсасында илериледи. Ислям дини къабул этильген сонъ, тюрклер арап медениети, әдебияты ве фольклорынен таныш олдылар. Арап фольклорынынъ бир чокъ

нумюнелери халкъымыз тарафындан менимсенильди. Бедий эсерлер язылды, эдебиат хазинеси зенгинлешти.

XII асырнынъ сонъу — XIII асырнынъ башында Махмуд Къырымлынынъ «Хикаят-и Юсуф ве Зулейха» дестаны пейда ола. Бу дестан Къырымда язылган энъ къадимий эсер сайыла. Арап халкъ агъыз яратыджылыгында айтылып келген дестан эса-сында язылган бу дестан къырымтатар эдебияты тарихынынъ **Къадимий деврине** темель къоя.

XIII асырнынъ ортасындан XV асыргъа къадар девам эткен девир къырымтатар эдебиятынынъ **Алтын Орду деври** сайыла. Бу девирде тизильген Алтын Орду девлетине Къырым ярым адасы да кире. Эки юз беш сене девамында яратылган эдебиат акъкъында малюмат гъает аз. Амма эльде этильген базы бир тарихий малюматларгъа коре, Солхат шеэри (Эски Къырым) Къырымнынъ буюк бир медениет меркези олган экен. Бу медениет меркезининъ Алтын Ордугъа кирген Сарай, Булгъар, Хорезм ве Орта Асиянынъ дигер медений меркезлеринен алякъалары пек къавий олган.

Абдульмеджит Эфенди, Ахмед Ходжа эс-Сарайий, Сейфи Сарайий, Мевляне Исхакъ, Мевляна къады Мухсин киби муэллифлернинъ эсерлери шу девирде язылгандыр. Оларнынъ чокъусы Къырымда догъып, Сурие, Мысырда ве Османлы императорлыгынынъ меркезлеринде иджат эткенлер. Олардан бири Абдульмеджит Эфенди Къырымда яшап, иджат эткен шаирдир.

1428 сенесинден та 1783 сенесине къадар къырымтатар эдебияты тарихында буюк илерилевлер ола. Эдебиятымызнынъ **Къырым Ханлыгъы деври** деп адландырылган бу заманда халкъымыз мустакъиль бир девлет мейдангъа кетире ве озюнинъ девлетчилигине саип ола. Халкъ миллет оларакъ шекиллене. Этрафтаки бутюн девлетлерге озюни таныта. Бу девирде миллий медениет, эдебиат, санат, илим, икътисадият зияде инкишаф эте. Шунунъ ичюн де иджаткярларнынъ сайысы арта. Биз оларнынъ арасында эр бир джеэттен айырылып турган Гъазайи, Мухаммед Кямиль, Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Джевхерий киби классиклеримизнинъ шириетини огренеджекмиз.

Эр бир халкънынъ эдебиятында юкселиш (илерилев) ве дургъунлыкъ девирлери олганы киби, Къырым Русие къолуна кечкен сонъ, къырымтатар эдебияты дургъунлыкъгъа огърады. Бойледже, 1783 сенесинден 1883 сенесине, яни «Терджиман» газетасы чыкъып башлагъанына къадар деври эдебиат тарихымызда **Рус истилясы деври** адыны алды.

Бу девирде халкъ тувган юртундан иджрет этип (меджбурий кетип) башлай. Иджретлер медений инкишаф ве бедий иджат-

ны юз йылдан зияделик дургъунлыккъъа огърата. Бу девирде Исметий, Эшмырза, Абибулла Керем, Орлы Сеит-Халиль киби пармакънен сайыладжакъ муэллифлер иджат этелер.

Амма XIX асырнынъ экинджи ярысында эдебиятымыз джанланып башлай. Бу вакъыт Абдураман Къырым Хавадже ве Абдурефи Боданинский киби зиялыларымыз русча-къырымтатарджа, къырымтатарджа-русча лугъатлар нешир этелер. Шунунъ ичюн 1883 сенесинден та 1921 сенесине къадар пейда олгъан къырымтатар эдебияты **Уянув деври** сайыла.

Халкъымыз яваш-яваш джеалет (джаиллик) юкъусундан уяна. Оджалар, окъумыш инсанлар халкъны джаилликтен къуртармакъ гъаесине хызмет этелер, халкънынъ медений севиесини юкселттелер. Бу девирде Исмаил Гаспринский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Али, Асан Чергеев, Джафер Сейдамет, Мемет Нузет киби муэллифлер иджат этелер.

Къырымтатар, эм де джиан эдебиятынынъ тарихына иссе къошкъан языджы, шаир ве драматургларнынъ эсерлеринде эсасен умуминсаний ахлякъий мевзулар айдынлатыла. Бу эсерлер озьлерининъ бедийлик дереджесинен, оларда тасвир олунгъан муимден муим меселелеринен халкънынъ ис-дуйгъуларыны уянтмагъа хызмет этелер. Яш несильнинъ илери дюньябакъышлы, бильгили, алидженап инсанлар олып осьмесине мейдан яраталар.

Бойледже, бу дерсликте эдебиятымызнынъ асырлар тёрюнден XIX асырнынъ сонъу — XX асырнынъ башына къадар кечкен ёлу бойле шекильде анылатыладжакъ. Эдебий классик эсерлер, эдебият аныанелери (несильден несильге кечип девам этильген зенгинлиги) талиль олунып, тавсиятлы огрениледжектир.

Бутюн инсаниетнинъ келеджегини ве эдебиятымызнынъ тарихыны озюнде сакълагъан бу аныанелер бизим медений мирасымыздыр. Земаневий эдебиятта да миллий чизгилернинъ айдынлатылмасына хызмет этеджек менбалар бу миллий эдебий ве медений вариетимизде сакълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебияты насыл меселелерни огрене? Бу феннинъ эсас вазифелери неден ибарет олгъаныны айтынъыз.
2. Эдебиятымызнынъ девирлери насыл адландырыла? Бу девирлернинъ асырлар ве сенелерини айтынъыз.
3. Бизим кунюмизге етип кельген медений зенгинликлер илериде насыл бир денъишювлерге темель оладжакътыр?

КЪАДИМИЙ УМУМТЮРК ЭДЕБИЯТЫ АБИДЕЛЕРИ

ОРХОН (КОКТЮРК) АБИДЕЛЕРИНИНЪ ТАПЫЛУВ ТАРИХЫ

Бутюн алемни айретте къалдыргъан къадимий умумтюрк эдебияты абиделери эдебият ве медениетнинъ юкселиш девирлеринде язылгъандыр.

Тюркий къабилелернинъ рухий бирлигини, къудретини, аманлыгъыны шеревлеген бу абиделер тюркий халкъларнынъ тарихий весикъалары сайыла.

Къадимий умумтюрк эдебият абиделеринден Орхон абиделерининъ тапылув тарихы пек меракълыдыр. Абиделер *Орхон ве Енисей озенлерининъ якъынларында тапылгъаны ичюн оларны Орхон абиделери деп адландыргъанлар.*

Орхон абиделери акъкъындаки ильк малюмат 1720 сенесине айт. Сонъра 1889 сенеси фин алимлери бу абиделерни фин халкъынынъ ядикярлыкълары санып, ресимли атлас китабы нешир этелер. Айны шу 1889 сенеси рус тедкъикъатчысы Н. М. Ядринцев Могъулстанда балабан ташлар тапкъан сонъ, фин алимлерининъ тюшюнджелери янълыш олгъаны анълашыла. Чюнки бу вакъыт алимлер ташлар узериндеки язылар эки тильде язылгъаныны корелер. Чин тилиндеки язылардан бу абиделер Бильге Къагъан (Бильге Хан — Могилян Къагъан) ве онынъ къардашы Куль Тигин Къагъангъа (Куль Тигин Хангъа) багъышланып тикленгени белли ола. Амма экинджи языны алимлер насыл язы олгъаныны билип оламайлар.

Бу язылары 1893 сенесине къадар Вильгельм Томсенден гъайры кимсе бельгилеп оламай. Шу сенеси ноябрь айынынъ йигирми бешинде о, «тюрк» **ТТТТ**, «тенгри» **ТТТТ** киби даа бир къач сёзлернинъ язылувыны окъуп, бу сёзлерде къулланылгъан арифлерни бельгилей. Сонъра исе бельгиленген арифлернинъ эсаында тапылгъан ядикярлыкъларнынъ элифбесине анахтар уйдурла. Оларнынъ рун язысына менсюп олгъаныны тарифлей. Тюркий халкълар илиминде бу язылар коктюрк элифбеси, кок-тюрк язысы деп адландырыла. В. Томсеннинъ тарафындан элифбе тизильген сонъ, бу тедкъикъатнен файдалангъан В. В. Радлов ташлар узериндеки языларнынъ терджимеси ве изаатыны япа.

Бойле этип, къадимий девирлерде яшагъан кочебе къабилелерден шекилленген Коктюрк девлетининъ кечмиш тарихыны айдынлатаджакъ Коктюрк абиделери деп адландырылгъан янъы бир менбаа тапыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къадимий умумтюрк эдебият абиделерининъ тили, оларда тасвирленген миллий ве ахлякъий чизгилернинъ къырымтатар халкъынынъ эдебий ве медений вариетине якъынлыгъы бармы? Тюркий къабилелернинъ рухий бирлиги, къудрети, аманлыгъыны шеревлеген бу абиделер тюркий халкъларнынъ насыл весикъалары олгъаныны айтынъыз.

2. Коктюрк абиделерининъ тапылув тарихы насыл вакъиаларнен багълы? Абиделернинъ къачындыжы асыргъа аит олгъаныны ве оларнынъ окъулып, терджиме олунувына иссе къошкъан алимлернинъ адларыны айтынъыз.

3. Къадимий умумтюрк эдебият абиделери не себептен Орхон абиделери деп адландырылгъанлар?

4. Алимлернинъ Орхон абиделери акъкъында бильдирген малюматыны икяе этинъиз. Коктюрк языларынынъ элифбесине анахтарны ким уйдурды?

Орхон (Коктюрк) язысы

Орхон ве Енисей озенлери янында тапылгъан бу абиделернинъ Орхон, Коктюрк язысы иле язылгъаны белли ола. Орхон (Коктюрк) язысынынъ элифбесини асырлардан сонъ янъыдан тизген ве тертип эткен В. Томсен бутюн тюркий халкъларнынъ эбедий миннетдарлыгъыны къазана.

Къадимий тюрк язысынынъ тарихында орхон (коктюрк), уйгъур, арап язылары къулланылгъан. Олардан орхон язысы (коктюрк язысы) язы тарихынынъ ильк асырларында къулланылгъан языдыр. Сонъра онынъ ерине умумий язы оларакъ уйгъур язысы ишлетильген. Уйгъур язысы чокъ девирлер девамында къулланылгъан. Сонъра исе арап язысына кечильген, ондан сонъ язы латин элифбеси эсасында девам этильген. Шимди къырымтатар халкъы кирил графикасыны къулланып кельмекте. Латин элифбесине кечюв меселеси де девримизнинъ эсас меселеси олып къалмакъта.

Орхон язысы, биринджи миллий элифбе оларакъ, энъ аздан беш асыр девамында къулланылды. Бунынъле озюнинъ къудрети ве къуветини косътерди.

Онынъ 150-ден зияде ишарет шекиллери бар. Бу ишаретлер 38 ариф иле бериле. Арифлер бири-бирине къошулып язылмай. Олар сагъдан солгъа айырылып язылалар. Сёзлер ве ибарелер бири-биринден эки нокъта иле айырыла.

Орхон (Коктюрк) язысынынъ арифлери	Транскрипциясы		Орхон (Коктюрк) язысынынъ арифлери	Транскрипциясы	
	кирил.	латин.		кирил.	латин.
ᠠᠨᠠᠭᠠ	а, ä	a, ä	ᠭ	ä	g
ᠪ	б¹	b¹	ᠮᠣᠮᠣᠮᠣᠮᠣ	нт	nt
ᠪᠡᠭᠡ	б², ä	b², ä	ᠰ	нч	nč
ᠪᠣᠨᠠ	в	v	ᠶ	о, у	o, u
ᠷ	г	g	ᠮᠨᠮ	ö, ü	ö, ü
ᠳ	д¹	d¹	ᠮ	п	p
ᠳᠡ	д²	d²	ᠮᠮ	р¹	r¹
ᠳᠢ	з	z	ᠮᠮᠮ	р²	r²
ᠶ	ы, i	y, i	ᠮᠮᠮᠮ	с¹	s¹
ᠵ	ј¹	j¹, ĩ	ᠮ	с²	s²
ᠵᠡ	ј²	j², ĩ	ᠮᠮ	т¹	t¹
ᠬᠠᠨᠠᠳᠤᠯᠤᠰ	к	q	ᠮ	т²	t²
ᠬᠢᠷᠢᠭᠦᠪᠪᠡ	к	k	ᠮᠮ	ч	č
ᠯ	л¹	l¹	ᠮᠮᠮᠮᠮᠮ	ш	š
ᠯᠡ	л²	l²	ᠮᠮ		
ᠮ	лт	lt			
ᠮᠮ	м	m			
ᠨ	н¹	n¹			
ᠨᠨᠮᠮ	н²	n²			
ᠨᠢ	ң	ṅ			

Орхон (Коктюрк) язысынынъ элифбеси

Суаллер ве вазифелер:

1. В. Томсен бутюн тюркий халкъларнынъ эбедий миннетдарлыгъыны насыл ишлер япып, къазангъаныны айтынъыз.
2. Къадимий тюрк язысынынъ тарихында насыл язылар къулланылгъан? Орхон (коктырк) язысындан сонъ, онынъ ерине умумий язы ола-ракъ, насыл язы ишлетильгенини айтынъыз.

«Куль Тигин», «Тоньюкъукъ» абиделери

Къадимий девирлерде яшагъан кочебе (бир юрттан дигер юрт-къа кочькен) къабилелерден шекилленген Кок-Тюрк девлети бутюн инсаниетке сырлы муджизелер къалдырды. «Куль Тигин», «Бильге Къагъан», «Тоньюкъукъ» киби Орхон абиделери бизге гъает меракълы малюматлар берелер.

Та VIII асырда язылгъан бу абиделерде о девирдеки ханлыкъларнынъ тарихий кечмиши тасвирлене. О девирлерде яшагъан ханларнынъ дигер юртларгъа япкъан сеферлери, къазанчлары, оларнынъ къыяфетлери арды-сыралыкънен икляе олуна.

Орхон абиделери Бильге Къагъан укюмдарлыкъ эткен девирден къалгъандыр. Оларнынъ арасында Куль Тигин, Бильге Къагъан, Тоньюкъукъ адына язылгъан язылар энъ буюк ве муим абиделердир. «Куль Тигин» абидесини Куль Тигиннинъ агъасы — Бильге Къагъан, «Бильге Къагъан» абидесини — Бильге Къагъаннынъ огълу, «Тоньюкъукъ» абидесини исе Тоньюкъукънынъ озю даа сагъ олгъанда тиклегенлер.

Абиделерде Ильтирис Къагъан кочебе къабилелерни бир ерге топлагъаны тасвир олуна. Ильтирис Къагъаннынъ бу зйи хызметлери ичюн халкъ онъа экинджи — Къутлу Къагъан (Хайырлы Къагъан) деген ад къоя. Ильтирис Къагъаннынъ Ильбильге Къатун адлы къадыны ола. Олар дюньягъа эки огълан кетирелер. Буюгининъ адыны — Бильге, кучюгининъ исе Куль Тигин къоялар. Ильтирис Къагъан кечингенде, Бильге — секиз ве Куль Тигин еди яшларында ола. Бу вакъыт девлетни Ильтириснинъ къардашы Къапагъан Къагъан идаре эте. 716 сенеси Къапагъан Къагъан да вефат эткен сонъ, эки агъа-къардаш — Бильге ве Куль Тигин Тоньюкъукънынъ ярдымы иле девлетни идаре этелер. Бир чокъ тюркий къабилелерни бирлештирип, девлетнинъ къудретини даа зияде арттыралар. Ильтирис ве Къапагъан Къагъаннынъ укюмдарлыкъ эткен девринде Тоньюкъукъ везирлик япа. Бильге Къагъан Тоньюкъукънынъ къызына эвлене.

Куль Тигин 731 сенеси, Бильге Къагъан 734 сенеси кечинелер. Онынъ ольгенинден он йыл кечкен сонъ, башта Коктюроклерге таби олгъан дигер бир тюркий къабиле — уйгъурлар тюрк акимиятини йыкъып, девлетни эльге алалар.

Иште, бу абиделернинъ мундериджесинде Куль Тигин, Бильге Къагъан, Тонъюкъукъ киби укюмдарларнынъ тюркий къабилелернинъ бирлештирилюви огърунда япкъан хызметлери тасвир олуна. Месея: «Къагъан отурып, ач, факъыр халкъны топладым. Факъыр халкъны зенгин эттим. Аз миллетни чокъ эттим...» «Куль Тигин» абидесинден.

Бу абиделерде тарихий шахыслар акъкъында малюмат бериле. Месея: «Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым». «Куль Тигин» абидесинден. «Мен, идракли Тонъюкъукъ буны Тюрк Бильге Къагъан илинде язмагъа бердим» «Тонъюкъукъ» абидесинден.

Орхон абиделеринде бир чокъ этнографик малюматлар да бар. Олардан биз мевталарнынъ дефн этюв адетлери акъкъында бильги аламыз. Къабирлернинъ устюне башташлар къоюлып, узеринде ханлар акъкъында тафсилятлы малюмат язылгъаныны билемиз. Башташларнынъ четлеринде тизилишип тургъан бал-баллар¹ исе ханнынъ ольдюрген эсас душманларынынъ сайысыны косътергенини анълаймыз.

Абиделерде келеджек несиллерге догърултылып айтылгъан пек чокъ насиатлар бар. «Куль Тигин» абидесинде Бильге Къагъан тюрк халкъынынъ келеджегини къайгъыра. Озь юртуны быракъып, дигер юртларда мекян къурмагъа истеген халкъларнынъ алы фена оладжагъыны табирлей. О: «Тюрк халкъы, пек чокъ ольдинъ... Дженюпте — Чогъай орманына, Тёгюльтинъ вадийсине ерлешмейим десенъ, Тюрк халкъы, оледжексинъ!» — деп халкъкъа насиат бере. «Куль Тигин» абидесинден.

Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъына мураджаат этип айткъан бу насиатында Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъынынъ келеджеги ичюн къасевет чеккени ифаде олуна.

Бу насиат ве васиетлер, язылгъан асырындан биз яшагъан асыргъа къадар, арадан къарарнен XIII асыр кечкенине бакъмадан, бугунъ де озь къыйметини джоймадылар. О девирде яшагъан къадимий къабилелерге догърултылып айтылгъан бу фикирлер бизим кунюмизде де муимден муим меселелер олып къалмакъта. Чюнки бу къадимий абиделерде халкънынъ бирлиги, къудрети ве аманлыгъы акъкъында айтыла.

¹ бал-бал — таштан пичильген инсан къыяфети — эйкель.

Суаллер ве вазифелер:

1. VIII асырда язылган бу абиделерде насыл адисе-вакъиалар тасвирленгенини тарифленъиз.
2. «Куль Тигин», «Бильге Къагъан», «Тонъюкъукъ» абиделерини кимлер тиклегенини айтынъыз.
3. Коктюрк абиделеринде анги тарихий сымалар акъкъында малюмат бериле?
4. Коктюрк абиделеринде келеджек несильге догърултылып айтылган фикирлерни эсерден тапып окъунъыз. Бу акъта озюнгъизининъ фикирлеринъизни бильдинъиз.

Бирлик, къудрет ве аманлыкъ орнеги

«Куль Тигин» ве «Бильге Къагъан» абиделерининъ узеринде язылган малюматнынъ муэллифи Йолугъ Тигиндир. О, хан ве тигинлернинъ (о девирде яшагъан хан балаларынынъ) тарихчысы эди. Бу абиделер о девирде шекилленген эдебий тильде язылган.

Йолугъ Тигин бу абиделерде озюнинъ догъмушлары Куль Тигин ве Бильге Къагъанларнынъ укюмет ишлери акъкъында икяе эте. О, тюркий къабилелер ве укюмдарларнынъ озвара мунасебетлерини тасвирлей.

Меселя: «Тюрк халкъы къагъан этип къойгъан Къагъаныны джойды. Табгъач (чин) халкъына бейлерден тереген (асыл олгъан) эркек несиле къул олды, ханымлардан тереген къыз несиле джарие (къул къадын) олды. Тюрк бейлери тюрк адыны джойдылар. Табгъач бейлери чин адыны тутып, чин къагъанына итаат этти (бойсунды)» киби сатырларда тюрк ве чин халкъы арасындаки мунасебетлер ве алякъалар тасвир олуна.

Я да: «... Чин халкъына бутюн эсини-кучюни бергенини тюшюмеди. Тюрк халкъы ёкъ ола башлагъанда, коктен тюрк Танърысы, тюрк мукъаддес Ери ве Суву: «Тюрк халкъы ёкъ олмасын, халкъ олсун!» деп, Ильтирис Къагъанны, анам — Ильбильге Къатунны Танъры тёпедде тутып, юкъары котюрген (котерген). Бадам Къагъан он еди укюмдар эр иле дженк япкъан. ...Къыркъ еди дефа ордусынен сеферге чыккъан, йигирми кере дженк эткен, Танърыгъа сыгъынгъаны ичюн, Танъры онгъа иллери олмагъанларны илли этмеге ёл ачкъан. Душманыны таби эткен. Кучълюге тиз чёктюрткен. Башлыгъа (укюмдаргъа) баш

Могъулстанда Орхон музейинде
ерлешкен «Куль Тигин абидесинден
нумюне

эгдирткен» киби парчаларда тюрк халкынынъ къадимий кечмиши, башындан кечирген вакъиалары беян олуна. Бу беянларда укюмдарларнынъ халкъ къудретини арттырмакъ ичюн япкъан хызметлери ве укюмет ишлери айдынлатыла.

Абиделерде буюк къыйынлыкънен бирлешип, мейдангъа кельген тюркий къабилелернинъ тарихы акс олунгъан. Тюрк миллети абиделерде айтылгъан насиат ве васиетлерге илериде къулакъ асмаса, девлетчилигини джоя биледжеги де табир олунгъан. Шунунъ ичюн бу абиделер тюрк миллетине догърултылып айтылгъан бирлик, къудрет ве аманлыкъ орьнегидир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Куль Тигин» ве «Бильге Къагъан» абиделерининъ муэллифи кимдир? Бу инсан о девирде насыл вазифе беджергенини икяе этингиз.
2. Тюркий халкъларнынъ къадимий кечмиши насыл сатырларда беян олуна? Бу беянларда укюмдарларнынъ насыл бир хызметлери ве укюмет ишлери айдынлатылгъаныны икяе этингиз.
3. Бу абиделернинъ тилинде расткельген насыл бир сёзлер бугунъ де бугунъ бизлерге ангълашыла?
4. Бу абиделернинъ мундериджесине насыл гъаелер сингдирилген. Абиделернинъ бедий эмиети неден ибареттир?

«КУЛЬ ТИГИН» АБИДЕСИ^{[1]*}

«Куль Тигин» абидесиндеки языларнынъ транслитерациясы^[2]

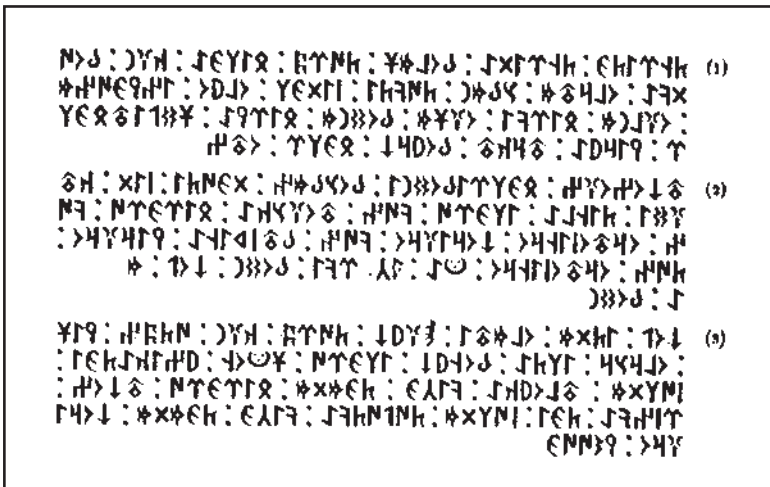
(Парчалар)

Кучюк язылар

1. Тенъгри тег тенъриде болмыш Тюрк Бильге Къагъан бу одъке олуртым. Сабымынъ тюкети эсидгил. Улайу ини йигюним, огъла-ным, бирики огъушум, будунум, бирийе шадпыт беглер, йырайы таркъат буйрукъ беглер, отуз. (Татар...)

2. Токъуз огъуз беглери будуны бу сабымынъ адгюти эсид, къа-тыгъды, тынъла. Ильгерю кюн тогъсыкъкъа, биргерю кюн орту-сынъару, къурыгъару кюн батсыкъынгъа, йыргъару тюн орту-сынъару, анта ичреки будун коп манъа кёрюр, анча будун

3. коп итдим. Ол амты аныгъ йокъ. Тюрк Къагъан Отюкен йыш олурсар, ильте бунъ йокъ. Ильгерю Шантунъ йазыкъа теги сюле-дим, талуйкъа кичиг тегмедим, биргерю Токъуз Эрсенке теги сюле-дим, Тюпютке кичиг тегмедим, къурыгъары Йинчю огъ (узы)

«Куль Тигин» абидесининъ «Кучюк язылары»ндан алынган бир нумюне

* Библиографик изаатлар 283—284-инджи саифелерде бериле.

«Куль Тигин» абидесиндеки языларнынъ терджимеси^[2]

(Парчалар)

Кучюк язылар

1. Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан Тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым. Сёзюмни биткенине къадар динъленъиз! Кучюк къардаш тувгъанларым, огъланларым, бутюн союм, миллетим, сагъ тарафымдаки — шадпыт халкъынынъ бейлери, сол тарафымда — таркъат буйрукъ бейлери, Отуз Татар...

2. докъуз Огъуз бейлерининъ миллети бу сёзюмни яхшы эшит, адамакъылы динъленъиз, Шаркъта — кунь догъушкъа, дженюпте — кунь ортасына, Гъарпта — кунь батысына, шимальде исе — гедже ортасына къадар созулгъан ерлерде яшагъан халкънынъ эписи манъа табидир (менимкидир). Бу къадар халкъны бир ерге мен топладым, бирлештирдим. Аз халкътан

3. чокъ халкъ яптым. О халкъ шимди ярамаз дегиль. Тюрк Къагъан Отюкен орманында отурса, ильде мунъ (кедер) олмаз. Шаркъкъа — Шантунг вадийсине барып еттим, денъизге барып етмедим, дженюпте — докъуз Эрсенге барып еттим, Тибетке барып етмедим. Артымдаки Йинчю озенини кечип, Темир Къапыгъа барып еттим.

4. Шимальде — Йыр-Байырку деген ерге барып еттим. Бу къадар ерлерге барып еттим. Отюкен орманында яхшы эр (халкъны бир ерге топлагъан укюмдар) ёкъ эмиш. Иль (юрт) тиклемеге ляйкъ ер — Отюкен ери эмиш. Бу ерде ерлешип (темель тиклеп), Табгъач (Чин, Къытай) халкъынен озюмнинъ халкъымны бирлештирдим.

5. Алтын, кумюш, йипек къумачны Къытай баягъы бере эди. Чин халкъынынъ сёзю татлы, йипек къумачы йымшакъ эди. Татлы сёзю, йипек къумачы иле алдатып, узакътан кельген халкъны озюне о къадар пек якъынлаштырыр эмиш. Озюне якъынлаштырып, (юрегине таби этип) янында ерлешкен сонъ, шу анъ ярамазлыкълар уйдурыр эмиш.

6. Яхшылыкъ япмагъа бильген киши, яхшылыкъ япкъан джесур пельванларны бу ёлдан тайдырмаз. Бир киши янълыш арекетлер япса, онъа къабилеси, миллети, акърабасынен барышмакъ ясакъ олуныр эмиш. (Янъылгъан, ёлуны пашыргъан инсанни сой, акърабалыкътан айырыр экенлер). Татлы сёзюне, йымшакъ йипек къумачына алданып, къавмынъ иле,

Тюрк халкы, пек чокъ ольдинъ. Тюрк халкы, оледжексинъ! Дженюште — Чогъай орманына, Тёгюльтинъ вадийсине къонайым (ерлешейим) десенъ, Тюрк халкы, оледжексинъ!

8. Дженюшке догъру кетер экенсинъ, Тюрк халкы, оледжексенсинъ! Отюкен ерине ерлешип, алыш-вериш этсенъ, ич бир къасеветинъ олмаз. Отюкен орманына ерлешип яшасанъ, ильни эбедиен тиклеген сен оладжакъсынъ. Тюрк халкы, сен токъсынъ. Ачлыгъынъны, токълугъынъны тюшюнмейсинъ. Ойле олгъанынъ

9. ичюн, Къагъанынънынъ сёзюни динълемей, истеген еринъе бардынъ. Бус-бутюн, тамамынен енъильдинъ, анда ёкъ олдынъ. Анда къалгъанлар (артаджакъ халкынынъ) сеферлерден ёрулып, яры олю алына кельди. Танъры багъышлагъаны ичюн, озюм де девлетли олгъаным ичюн, Къагъан отурдым (падиша олдым). Къагъан отурып,

10. ач факъыр халкыны топладым. Факъыр халкыны зенгин эттим. Аз миллетни чокъ эттим. Ёкъса, бу сёзюмде ялан бармы? Тюрк беклерининъ халкы, буны эшитинъиз! Тюрк миллетини топлап, Иль тикленильгенини мында (башташта) ойдырып яздырдым. Янъылып (насиатларны динълемейип) оледжегини де кене мында ойдырдым (ойдырып яздырдым).

Суаллер ве вазифелер:

1. Куль Тигин коктюрк языларында анги къагъан акъкъында лакъырды юрютиле? Бу къагъан озю ве догъмушлары акъкъында нелер айткъаныны метинден окъуп анълатыңыз.

2. Бильге Къагъаннынъ япкъан сеферлерини метин узеринде тайинленъиз. Бу тарихий джогърафик адларны дефтеринъизге язынъыз.

3. Бильге Къагъан къаерде ерлешип, озъ халкынен дигер халкыны бирлештирди? Къытайларнынъ табият чизгилери акъкъында метинде насыл фикирлер бильдирильгенини айтынъыз.

4. Тюрк халкына догърултылып айтылгъан насиатларны бирер-бирер метинден тапып окъунъыз. Маналарыны анълатмагъа тырышынъыз. Бильге Къагъаннынъ тюрк миллетине Отюкен орманында ерлешип, яшгъанларыны тевсие эткенининъ себеби недедир?

Буюк язылар

2. Дёрт тарафы бус-бутюн душман экен. Аскерлери иле сеферге чыктып, дёрт тарафта яшагъан халкъларны бус-бутюн алгъан, таби эткен экен. Оларнынъ бус-бутюн ябанджы, ят эткен. Башыны котерип юрьгенлерге — баш эгдирткен, тизлеринде къавий тур-

гъанларны — тиз чѣктирткен. Тап Шаркътан — Къадыркъан орманындан Гъарпкъа — Темир Къапыгъа къадар ерлерде бу халкъларны ерлештирген.

6. Бейлери, халкъына садыкъ олмагъаны ичюн, Табгъач халкъы (чин халкъы) ийлекяр ве сахтеяр олгъаны ичюн, яланджы олгъаны ичюн, кучюк ве буюк къардашлары арасында кин туткъанлары (бири-бирини кунълегенлери) ичюн, бей ве халкъларны бири-бирине къаршы къойгъанлары ичюн, Тюрк халкъы иль этип алгъан илини (тиклеген илини) элинден къачырды.

7. Къагъан этип къойгъан Къагъаныны гъайып этти (джойды). Бейлерден төреген (келип чыкъкъан) урь, сербест эркек несили Табгъач халкъына къул олды. Ханымлардан төреген къыз несили джарие олды. Тюрк бейлери тюрк адыны джойдылар. Табгъач бейлери чин адыны тутып, чин къагъанына итаат этилер (таби олдылар).

10. Душман олып, озю ичюн бир шей япып оламай, гъайрыдан халкъны бирлештирип оламай, кене де теслим олунды. Чин халкъына бутюн эсини-кучюни бергенини тюшюнмеди. Чин халкъы тюрк халкъыны ольдюрейим, кокюни къурутайым дер экен. Тюрк халкъы ёкъ ола башлагъанда, Коктен тюрк Танърысы, тюрк мукъаддес Ери ве Суву:

11. «Тюрк халкъы ёкъ олмасын! деп, халкъ олсун деп, Ильтирис Къагъаныны, анам Ильбилге Къатунны Танъры тёпедетутып, юкъары котюрген (котерген). Бабам Къагъан он еди укюмдар эр иле дженк япкъан.

15. Бабам бу къадар вакъыт Къагъан олгъан... къыркъ еди дефа ордусынен сеферге чыкъкъан, йигирми кере дженк эткен. Танърыгъа сыгъынгъаны, оны севгени ичюн, иллери олмагъанларны илли эткен. Къагъанлыкълары олмагъанларны къагъанлы эткен, душманыны таби эткен. Кучъюге тиз чѣктюрткен, башлыгъа [укюмдаргъа] баш эгдирткен.

16. Бабамнынъ Къагъан олгъаны шанына, балабан Баз Къагъанны бал-бал оларакъ, бири-бири артындан тизип, къабир ташлар ойдырдыкъ (къойдыкъ). О вакъыт эмджем Къагъан эди. Эмджем Къагъан олгъанда, Тюрк халкъынынъ гъайрыдан бирлештирилиювине чокъ хызметлер этти. Факъырны зенгин этти, азны чокъ къылды (этти).

27. Тюрк Къагъаныны къайгъырып, геджелери юкъламадым, кунъдюз отурмадым. Кучюк къардашым Куль Тигин иле, эки шад бейлери иле оледжегимизге къадар дѣгюштик, къазанчлар арттырдыкъ. Шойле этип, къазанчлар арттырып, бизлерге къошулгъан миллетлерни от (атеш) ве сув ялмадым (бири-бирине къаршы къоймадым), бирлештирдим.

28. Бизден кеткен халкъ анда-мында юре-юре, оледжек алына къадар болдурып, талып, ач-чышлакъ алда къайтып келип, кене де бизге къошулдылар. Халкъны чокълаштырайым деп, Шималъге — Огъуз къавмына догъру, Шаркъкъа — Къытай татабы къавмына догъру, Дженюпке — Чинге догъру он эки кере буюк орду иле сеферге чыкътым... (дженкleshтим) халкънынъ аякълары титреди, перишан олаязды. Куль Тигин бизден эвель кельген душман ордусыны артына къайтарды. Тонъгъа Тигиннинъ матеминде тонъгъа къавминден он йигитни ольдюрдик. Бешинджи сефер биз огъузларнен Эзгинти Къадызда дженкleshтик. Куль Тигин боз тюстеки аз атына минип, уджюм эти. Эки эрни сюнгюнен санчты, чамургъа сокъты. О орду о ерде ольди. Амгъа къургъанда къышлап, ильк бааръ де огъузгъа къаршы орду чыкъардыкъ. Халкъны идаре этмек ичюн, Куль Тигинни арткъа къайтарып, мудафаа тедбирини кечирдик. Огъузлар меркезимизни келип бастылар.

29. Огсиз адлы атына минип, докъуз эрни санчты, ордусыны душмангъа теслим этмеди. Анам-къатун ве джеми аналыкъларым, аптелерим, келинлерим, кинягинялар — эпинъиз хавф астында къалгъан эдинъиз. Куль Тигин олмаса, эп оледжек эдинъиз.

31. Бабам ольгенде, еди яшындаки кучюк къардашым Куль Тигин бабасыз къалды. Анам Умай Къатуннынъ къутына (бахтына) къардашым Куль Тигинге эр ады берильди. Он алты яшында олып, Къагъан эмджемнинъ илини, тѳресини баягъы зенгинлештирди, тѳретти (чокълаштырды).

37. Ыртыш озенини кечерек, чокъ юрьдик. Тюркиш къавмыны юкъу арасында басып алдыкъ. Тюркиш Къагъанынынъ ордусы Болчуда атеш киби, фуртуна киби кельди. Дженкleshтик. Куль Тигин озюнинъ Башгъу боз атынынъ устюне минип уджюм эти.

41. Къушу Тутукъ иле дженкleshтик. Аскерлерни эп ольдюрди. Мал-мулькюнинъ эписини эвине эксиксиз кетирди. Куль Тигин йигирми еди яшыны толдургъанда, бизге къошулгъан къабилелер урь ве мустакъиль олгъан сонъ, бизге душман олды.

45. Куль Тигин Азман атына минип, докъуз эрни къылычнен санчыды. Ордуны бермеди. (Аскерлеринен енъильмеди).

50. Кучюк къардашым Куль Тигин вефат эти. Къайгъы-къасеветке далдым. Корьген козьлерим — корьмез олды, бильген бильгим — бильмез олды. Тюшюнджеге далдым. Инсанларнынъ такъдири Танърыдандыр. Инсан огъуллаарынынъ джемиси ольмек ичюн тѳрейлер.

51. Меним козьлеримден яшлар акъкъанда, юрегимнинъ тѳрюнден къуветли аизарлар сарсылгъанда, мен бойле шейлер акъкъын-

да тюшюндим. Гъайрыдан эп гъайрыдан къайгъырдым. Мудхиш тюшюнджеге далдым. Меним артымдан кельген эки шадымнынъ, кучюк къардашларымнынъ, огъуларымнынъ, бейлеримнинъ, халкъымнынъ къашы, козю тез вакъытта бозуладжагъыны къасевет этип, тюшюнджеге далдым.

52. Такъмакълайыджы, агълайыджы сыфатында, къытай ве табаы халкъындан ёлбашчы оларакъ, Удар Сенгун кельди. Табгъач къагъанларындан Исъи ве Ликенг кельди. Он бинъли хазине алтын ве кумюш кетирдилер. Тибет къагъанындан Бёлён кельди. Арттан — Гъарптан — Куньдогъуш диярларында яшагъан согъд, берчекер (фарслар) ве бухара киби халкъларындан — Нек Сенгун ве Огъул Тархан кельдилер.

53. Он окъ халкъындан ве тюргин халкъынынъ къагъаны — меним огълумдан муурьдар Макраджа кельди ве муурьдар Огъул-Бильге кельди. Къыргъыз Ханындан — Чур Тардуш-Ынанчу кельди. Тюрбе япыджы ве башташлар узеринде дюльбер орнеклер ойып язгъан Табгъач Къагъанынынъ мемуурлары ве Чанг-Сенгун кельдилер.

Куль Тигин къоюн йылында он единджи куньде кечинди. Докъузынджы айда, йигирми единджи куньде яш төренинъ дженасесини къылдыкъ. Тюрбесини, эйкелини, китабе ташыны шамек йылында, единджи ай, йигирми единджи куньде битирдик. Куль Тигин къыркъ еди яшында булут олды. Ташны... таш узеринде оюп язгъан чокътан-чокъ адамларны тойгъун ве эльтеберлер ёлладылар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Буюк языларда чин, яни табгъач халкъынынъ насыл бир янъы табиаат чизгилери тасвир олуна?

2. Тюрк халкъы иль этип алгъан илини (тиклеген илини) насыл бир себеплерден отьрю, элинден къачыргъаныны метиндеки сатырлардан тапып анылатынъыз.

3. Бейлерден төреген (келип чыккъан) урь, сербест эркек несили Табгъач халкъына не себептен къул олды? Ханымлардан төреген къыз несили джарие олмасына да, насыл бир адисе-вакъиалар себеп олгъаныны метиндеки сатырлардан тапып окъунъыз. Тарихий девирлерде олып кечкен вакъиалардан сизлер озюнъиз ичюн насыл бир нетиджелер чыкъара билесинъиз?

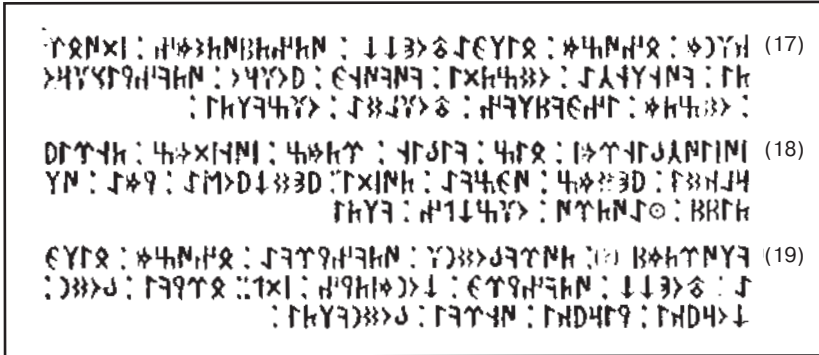
4. Куль Тигин тюрк халкъынынъ гъайрыдан тикленмесине не киби хызметлер япты? Онынъ япкъан арекетлерини метинден тапынъыз, окъунъыз. Субет кечиринъиз.

5. Куль Тигиннинъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны ве парчаларны окъуп, онынъ насыл бир инсан олгъаны хусусында субет кечиринъиз.

ТОНЬЮКЪУКЪ АВИДЕСИ

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки языларнынъ транслитерациясы^[3]

(Парчалар)

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки парчалардан алынган
бир нумюне

17. Тюрк будунугъ Отюкен йирке, бен озюм бильге Тоньюкъукъ
Отюкен йириг къонмуш, тийин эсидип берийеки будун, къу-
рыйакъы, йирийакъы, онъреки будун кельти.

18. Ики бинъг эртимиз, ики сюмюз болты. Тюрк будун къылын-
гъалы, Тюрк Къагъан олургъалы, Шантунг балыкъ(къ)а талуй
огюзке тегмиш йокъ эрмиш. Къагъаныма отюнуп, сюильтдим.

19. Сантунъ балыкъ(къ)а, талуй огюзке тегюртюм. Учъ отуз
балыкъ сыды. Усын Бунда иту йуртда йату къалур эрти. Табгъач
Къагъан ягъымыз эрти, Он Окъ Къагъаны ягъымыз эрти...

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки языларнынъ
терджимеси^[4]

(Парчалар)

17. Бутюн тюрк халкъыны Отюкен (ерине) топрагъына кетир-
генимни ве мен, идракли Тоньюкъукъ Отюкен ерине къонгъаным-
ны (ерлешкенимни) эшитип, дженюп халкълар, гъарп, шималь,
шаркъ халкълары да бизге келип къошулдылар.

18. Биз эки бинъ эдик, биз экиге болюндик. Тюрк халкъы, тюрк Къагъаны Шантунг шеэрини, денъиз дересине барып етмедилер. Къагъаныма отюнип (ялварып) сёйледим.

19. Аскерлеримни Шантунг шеэри ве буюк денъизге кетирдим. Отуз учъ шеэр якъылыш-йыкълды. Усын Буниту топрагъында яшамагъа къалдылар [межан булдылар]. Табгъач Къагъан душманымыз эди, Он Окъ Къагъаны душманымыз эди.

20. Энъ кучлю Окъу Къыргъыз Къагъан бизим душманымыз эди. Бу учъ Къагъан бир сёзге келип: «Алтун Йыш узерине барайыкъ» — дедилер. Бираз тюшюнип: «Тюрк Къагъанлыгъына къаршы сеферге чыкъайыкъ» — дедилер. — «Оларгъа къаршы кетмесек, биз не къадар олсакъ да, о бизни енъер».

21. «Онынъ Къагъаны (тюрк халкынынъ къагъаны) — батыр, меслеатчы, акъыл-идракли инсан экен. Не къадар олсакъ да, бизим эпимизни ольдюртир, учевимиз бирлешип онъа къаршы сеферге чыкъайыкъ, оны ёкъ этейик». — дедилер. Тюркиш Къагъан бираздан: «Меним халкым анда олура» — деди.

22. «Тюрк халкынынъ джемиси (эписи) шашкынлыкъта — деди о, — огъузлар кене дагъылышмакъта» — деди. Онынъ сёзюни эшитип, геджеси юкъум асыл кельмеди (ич юкълап оламадым), кунъдюз де тарсыкъып юрьдим, о вакъыт буны тюшюндим (тюшюнип таптым)...

27. «Аны озени бою кетейик!» — Аны озени бою бардыкъ. Аскерлеримизни саймакъ ичюн токъталдыкъ, атларны тереклерге багъладыкъ. Кунъдюз демей, гедже (тунъ) демей, кете бердик. Къыргъызларны юкълагъан вакъытта басып алдыкъ.

28. Сюнгюлер иле ёл ачтыкъ. Ханнынъ аскерлери джанланды, тирильди. Сюнгюлеримизни санчтыкъ, ханны ольдюрдик. Къыргъыз халкы Къагъангъа табынды, онынъ элине кечти. Къайткъанда, Кёгмен къарасыны доланып, артымызгъа къайттыкъ.

45. Душманларымызны Темир Къапыгъа къадар къувдыкъ. Оларны андан къайтмагъа меджбур эттик. Арап ве тохарларнынъ Къагъаны Инельни де...

46. О вакъыт бутюн Согъдакъ халкы озюнинъ Суг деген ёлбашчысын кельди. О кунълери тюрк халкы Темир Къапыгъа барып етти.

47. Тинсининъ огълу ерлешкен дагъгъа барып етти. Анда оларнынъ ёлбашчысы ёкъ эди. О ерге мен, акъыл-идракли (бильгили) Тонъюккъукъ, халккъа етмек ичюн, кельдим,

48. Халкъ сары алтын, беяз кумюш, къыз ве къадын, кыйметли ташларнен зийнетленген урбалар ве бир чокъ джевхерлер кетирдилер. Ильтирис Къагъан бильгили олгъаны ичюн,

49. къараман олгъаны ичюн, табгъачларгъа къаршы йигирми еди кере дженкешти, Къытайгъа къаршы — еди кере, огъузгъа — беш кере къаршы кетти. О вакъыт аскерлернинъ меслеатчысы

50. ве ёлбашчысы мен эдим. Ильтирис Къагъангъа... Тюрк Бёгю Къагъангъа, Тюрк Бильге Къагъангъа...

51. Къапагъан Къагъан... Мен геджелери юкъламайып,

52. кунъдюз де ич бир раатлыкъ бильмейип, къырмызы къанымны акъызып, къан, теримни тёкип, халкъкъа иш ве къувет бердим, арбий сеферлерни де озюм алып бардым.

53. Аркъуй къаравулларыны удулаттым (улу эттим), бойсунгъан душманларыма бизге къошулмагъа ёл ачтым. «Танъры ярдымджи ол!» — деп Къагъанымнен бирликте сеферлерге чыктыкъ.

54. Бу тюрк халкъына мен къуветли къушангъан душманларны ёлламадым, къушангъан атларны ёлламадым. Эгер Ильтирис Къагъан къазанмаса (сеферлерден сонъ зенгинлешмесе),

55. онынъ пешинден мен де къазанмасам, халкъ ёкъ олур эди. Онынъ къазангъаны ичюн, меним къазангъаным ичюн,

56. иль кене иль олды, халкъ акъыкый халкъ олды. Озюм къартайдым, буюк олдым (улу олдым). Эгер эр бир ердеки халкънынъ Къагъаны (кутюк) тембель олгъан олса, о халкънынъ алы не олур эди!

58. Мен, идракли, Тонъюкзукъ, буны Тюрк Бильге Къагъан илинде язмагъа эмир бердим.

59. Эгер Ильтирис Къагъан къазанмагъан олса, озю ёкъ олур эди, мен, озюм Бильге Тонъюкзукъ, къазанмагъан олсам, мен де ёкъ олур эдим,

60. Къапагъан Къагъан ве Тюрк Сир халкъынынъ ерлеринде укюмет, халкъ, укюмдары олмаз эди.

61. Тек Ильтирис Къагъан ве идракли Тонъюкзукънынъ япкъан къазанчлары муджиби [нетиджесинде] Къапагъан Къагъан ве Тюрк Сир халкъы яшамакъта.

62. Тюрк Бильге Къагъаны Тюрк Сир халкъыны ве Огъуз халкъыны юксеклерге котерди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бутюн тюрк халкъыны Отюкен (ерине) топрагъына кетирген ким олды? Тонъюкзукънынъ Отюкен ерине ерлешкенини эшитип, оларгъа даа насыл халкълар келип къошулгъаныны, бирер-бирер метинден окъуп, айтынъыз.

2. Тюрк халкъынынъ сайысы не къадар олгъаныны айтынъыз. Олар не себептен экиге болундилер? Ондан сонъра олар насыл бир мусибетлерге огърадылар?

3. Душманларыны Темир Къапыгъа къадар къувгъан сонъ, олып кечкен вакъиаларны метин эсасында икяе этинъиз.

4. Метинде Ильтирис Къагъан акъкъында не киби малюматлар эльде этмек мумкюн. Онынъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны тапып, табият чизгилерини айырынъыз.

5. Бизге малюм олгъан Коктюрк абиделеринде кимлер акъкъында икяе олуна? Йолугъ Тигин тарафындан язылгъан абиде «Тоньюкъукъ» абидесинден фаркъ этеми? Метинлерден мисаллер кетирип, исбат этинъиз.

6. Эсерде тарихий шахыслар акъкъында насыл малюмат бериле? Оларны тарифленъиз.

7. Къадимий тюрк эдебияты абиделери насыл меселелерге багъышлана? Буны мисаллер эсасында анълатынъыз.

8. Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъына догърултылгъан мураджаатынынъ эмиети неден ибарет? Мисаль эсасында анълатынъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ИФАДЕ УСУЛЛАРЫ. БЕЯН ЭТЮВ УСУЛЫ

Эр бир эсерде аятий левхалар, тарихий вазиятлер, къараманларнынъ табиат чизгилери, аркетлери, лакъырды тили тасвир олуна. Бедий эдебиятта бу вазиятлерни тасвир этмек ичюн яызджылар, шаирлер **суретли тасвират, беян этюв, монолог, диалог** киби чешит усуллар къуullanалар.

Куль Тигин ве «Тоньюкъукъ» абидесинде икяе олунгъан адисе-вакъиалар о девирде олып кечкен тарихий левхаларны коюзмиз огюнде джанландыралар. Ильтирис, Къапагъан, Куль Тигин, Бильге Къагъанларнынъ аркетлери, фикир дюньясы, ички дуйгъулары бири-бири артындан икяе этильген левхаларда тасвир олуна.

Йолугъ Тигин ве Тоньюкъукънынъ таш узеринде язгъан икяелери буюк усталыкъ ве къамиллик иле беян этиле. Бунынъле эсернинъ мундериджеси айдынлатыла.

Бир сыра вакъиаларнынъ бири-бири пешинден багъланып, икяе этилюв усулына эдебиятшынаслыкътa — беян этюв усулы дерлер. Беян этюв усулы эсернинъ сюжетини икяе этмеге ярдым эте. Бу эки абидеде къулланылгъан беян этюв усулы иле къадимий девирлерде олып кечкен тарихий вакъиалар тасвирлене.

Орхон абиделеринде тарихий вакъиалар бир шахыс адындан беян этиле. «Куль Тигин» абидесинде — Куль Тигиннинъ агъасы — Бильге Къагъан, «Бильге Къагъан» абидесинде Бильге Къагъаннынъ огълу, «Тонъюкъукъ» абидесинде — Тонъюкъукънынъ озю адындан икяе олуна.

Меселя: *«Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым». «Куль Тигин» абидеси. «Мен идракли Тонъюкъукъ...» «Тонъюкъукъ» абидеси.*

Бу эки абидеде икяе биринджи шахыс адындан беян олуна. Икяенинъ бойле беян олунгъаны чокъусы алларда джумлелернинъ манасындан я да мулькиетлик аффикслеринден анълашыла.

Абиделерде беян этюв усулы биринджи шахыс адындан айтылып къулланыла. Бу хитапларда шу девирде яшагъан къабилелернинъ лакъырды тили миллий рух, миллий анъ иле ашланылып бериле.

Дидактик (огретиджи) насиатлар беян этильген нумюнелерде озю юртунда къавий темель къурып, бирлешеджек халкънынъ миллий руху, миллий анъынынъ къыйметли джеэтлери анълатыла. Меселя: *(«Бейлери халкъына садыкъ олмагъаны ичюн, Табгъач халкъы (чин халкъы) ийлекяр олгъаны ичюн, сахтекяр олгъаны ичюн, яланджы олгъаны ичюн, кичик ве буюк къардашлары арасында кин туткъанлары ичюн, бейлерни ве халкъны бири-бирине къаршы къойгъанлары ичюн тюрк халкъы иль этип алгъан Ильни элинден къачырды»). «Куль Тигин» абидеси).*

Насиат бериджи сатырларда беян этюв усулы иле миллетлерге хитап этилип, муим фикирлер айтыла. Эр бир миллетнинъ менфий чизгилери онъа зарар кетиреджеги акъкъында бильдириле. Демек, тюрк бейлери халкъына садыкъ олгъан олсалар, яланджы, ийлекяр, пахыл ве бири-бирине кин тутмагъан олсалар, Къагъанлары тиклеген Илини джоймаз эдилер!

Бойледже, Орхон абиделеринде къулланылгъан язылы эдебиятнынъ *беян этюв усулы* о девирде яшагъан халкънынъ, тарихий шахысларнынъ кечмиши лакъырды тили, яшайыш тарзы, аркетлери ве табиат чизгилерини жанландырмакъ ичюн хызмет этелер. Беян этюв усулы иле язылгъан Орхон абиделери бизге эр бир адымымызны тюшюнип-ташынып атмагъа, еди ольчеп, бир пичмеге огрете.

Суаллер ве вазифелер:

1. Коктюрк абиделеринде язылы эдебиятнынъ насыл ифаде усулы къулланылгъан? Насыл усулгъа беян этюв усулы дерлер? Метинден мисаль кетирип, анълатынъыз.

2. Коктюрк абиделеринде тарихий вакъиалар кимнинъ адындан икяе этиле? Мисаллер кетиринъыз.

3. Насиат ве васиет берильген парчаларда шу девирде яшагъан къабилелернинъ насыл къыйметли джеэтлери анълатыла? Мисаллер эсасында анълатынъыз.

МАХМУД КАШГЪАРИЙ (XI асыр)

XI асырда яшап иджат эткен Махмуд Кашгъарий тюркий халкъларнынъ алиmidир. Бизим кунюмизге етип кельген «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсери оны алим сыфатында бутюн дюньягъа танытты.

Кашгъар виляетинде догъгъаны ичюн Махмуд Кашгъарийнинъ нисбети¹ (лагъабы) Кашгъарийдир. О, тюркий иллернинъ бир чокъ ерлерини долангъан. Тюркий тиллердеки шивелернинъ хусусиетлерини огренген ве анълаткъан. Бу топракъларда яшагъан къабилелернинъ тили, тарихы, дестанлары, эфсанелерини огренип, олары бир китапкъа топлагъан.

Махмуд Кашгъарийнинъ догъгъан сенеси белли дегиль. Амма «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсери 1072—1077 сенелерде язылгъаны эсасында, онынъ, XI асырнынъ башында догъып иджат эткенини бильдирелер.

Махмуд Кашгъарийнинъ къайда ве не вакъыт окъугъаны акъкъында малюмат ёкъ. Амма онынъ япкъан хызметлери бизге бу инсан озь деврининъ юксек малюматлы алими олгъаныны бильдире.

Махмуд Кашгъарий ялынъыз тильшынас дегиль де, о, эдебият, тарих ве дигер фенлерден де хабердар олгъан корюмли фен эрбабыдыр. Онынъ корюмли фен эрбабы олгъаныны эсеринде къулланылгъан шириий ве несрий парчалар тасдыкъламакъта. О, фарс, арап тили ве эдебиятыны темелли менимсеген алимлердендир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Кашгъарийнинъ иждадыны огренгенде, онынъ шахсиети акъкъында не бильдинъиз? Беян этинъиз.
2. Джиангъа мешур алимнинъ япкъан хызмети неден ибарет? Онынъ эсери акъкъында бильген малюматларынъызнен пайлашынъыз.

¹ нисбети — бир де бир шахысынъ догъгъан ерине айт мунасебетини бильдирип, къоюлгъан ады.

Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» сёзлюги

Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсеринде сёзлер насыл маналарда къулланылгъаны изаатлана. Бутюн изаатлар джумлелер мисалинде анълатыла.

Дивандаки эдебий метинлер къадимий девир тюрк эдебиятын-дан алынган. Амма оларнынъ муэллифлери ким олгъаны косътерильмеген, акс алда биз о девирде яшагъан шаирлернинъ адларын-дан да хабердар олур адик.

Ширий парчалар дагъыныкъ алда берилсе де, оларнынъ эр бири белли бир сюжетнинъ парчалары олгъаны дююла. Оларнынъ эр бири санки айры бир эсер кибидир. Меселя, *ягъмур*, *Этиль* сёзлерининъ ишлетилуви:

«Къуйды булут **ягъмурын**
Керип тутар акъ торун
Къыркъа къозты ол къарын
Акъын акъар энърешур»,

*Булут къуйып ягъдырды ягъмурыны
Орталыккъа яар акъынтысыны
Къыргъа ягъдырды (къойды) къарыны
Къырыны къарнен оръттю,
Акъынты акъар чокълашыр*

киби ширий сатырлар иле изаатлана. Бу дёртлюклер эм сюжет, эм везин джеэтинден бири-бирине якъындыр. Бунъа бенъзеген даа бир чокъ дёртлюклер гуя бир колемли эсерден алынган.

Бу нумюнелерде шу девирнинъ тили, эдебияты, тарихы, джогъ-рафиясы, икътисадияты, фельсефеси акъкъында да малюмат бериле. Эсердеки нумюнелер ширий везинлернинъ тизилишини ве о девирдеки эдебиятнынъ бедиятлигини косътерелер.

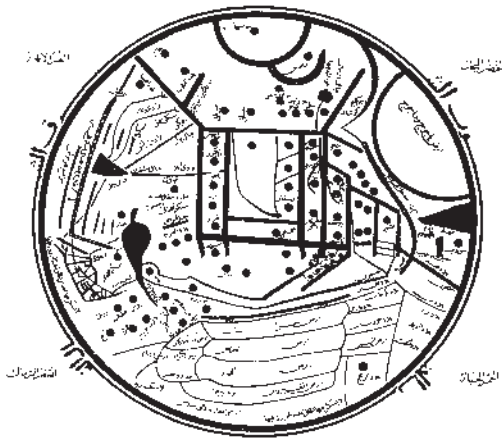
Базы бир ширий парчаларда озен, кой, шеэрлернинъ адлары да анъыла, дюнья харитасы бериле. Меселя:

«**Этиль** суву акъа турур
Къая тюбю къакъа турур
Бакъа телим бакъа турур
Колюнъ таки кюшерур»

*Идиль суву акъып турар,
Къая тюбюни къакъып турар,
Бол балыкълар бакъып турар,
Гольнинъ тюбю чокълашыр*

киби дёртлюкте «**Этиль** — къыпчакъ иллеринде акъкъан озен адыдыр. Булгъар денгизине тёкюлир. Бир къолу рус диярына акъар» деп, озеннинъ джогърафик ерлешюви биле анълатыла.

Джумлелерде пек чокъ икметли (къыйметли) ибарелер, айтымлар, аталар сёзлери ишлетиле. Бейитлерде тюркий халкъларнынъ къадимий тиллери, тюшюнджелери, яшайыш тарзы тасвирлене.

Махмуд Кашгъарий тарафындан тертип этильген дюнъя харитасы. (XI асыр) Бу харита тюрклер тарафындан япылгъан ильк харитадыр

Бу бейитлер ве дёртлюклерде ишлетильген аталар сёзлери, айтымлар о девирде яшагъан халкънынъ анъ дереджесини косътере. Аталар сёзлери ве айтымларда халкънынъ акъыл-идраки тасвир олуна.

Меселя, *Озь* сёзю — *озю*, *кенди* деп анълатыла. Ондан сонъ бу сёзнинъ манасы шиирий метинлерде изалана.

*«Яшшы урбангъны — озюнге,
Татлы ашны — башкъасына,
Мусафирингъни сай, урьмет эт,
Шан-шерефингъни этрафкъа бильдирсин»*

киби дёртлюкте тюрк халкынынъ мусафирпервер, инсансевер чизгилери тасвирлене. Халкъларгъа насиат ве огют бериле. Мусбет чизгилернинъ саиби олып етишмек ичюн несиллерге ёл-ёрукъ косътериле.

Огют сёзю — огют, акъыл огретмек, бир де бир ишнинъ беджерильмесине ёл-ёрукъ косътермек деп анылатыла:

«Огъул, менден огют алмакъны эр вакъыт Танърыдан тиле.

Улькенгъде буюк инсан олып, бильгингни этрафтакилерге огрет»

киби мисали иле изаатлана. Бу сатырларда тюрк халкынынъ бильгиге ынтылувы тариф олуна. Тюрк халкынынъ бильгини этрафкъа дагъытув киби маарифпервер чизгилери шеревлендириле. Несиллерге насиатлар бериле. Эйилик япувнынъ бир ёлу косътериле.

Эшитти сёзю:

«Къулакъ эшитсе — гонгюль билир,

Козь коръсе — джошкъунлыкъ келир»

киби аталар сёзюнен анылатыла. Бу сатырларда инсан психологиясынынъ хусусиетлери акс олуна. Сёзнинъ ве гузель муамеленинъ (мунасебетнинъ) инсан гонгюлюне олгъан эйи тесири косътериле. Халкымыз арасында сёзнинъ эмиети *«Яхшы сёз — джан азыгъы, яман сёз — баш къазыгъы»* киби аталар сёзюнде бильдириле. Бу эки аталар сёзюнинъ арасында буюк якъынлыкъ бар.

Эсерде докъуз юз йыл эвель ата-деделеримиз йипек мендиль (явлукъ) алып юргенлери, урбаларыны утюлемек ичюн утю къулангъанлары да косътериле. Ондан да гъайры бу эсерде тюркий халкъларнынъ къадынларгъа, балаларгъа нисбетен олгъан сайгъы ве иззетлери киби, огренмеге ве ибрет алмагъа ляйыкъ олгъан бир чокъ мисаллер де бардыр.

Бойледже, Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» сёзлюги пек къыйметли эсердир. Лугъатта о девирде язылгъан эсерлернинъ бедияетлик дереджеси косътериле. XI асырда яшагъан тюркий халкъларнынъ урф-адетлери, яшайыш тарзлары ве рухийет дюньясы (психологиясы) тасвир этиле. Бутюн бу меселелер эсернинъ эмиетли ве къыйметли тарафларыны /джеэтлерини/ тешкиль этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Дивану Лугъат-ит-тюрк» сёзлюгинде берильген парчаларда не акъкъында айтыла? Сиз озюнъизге олардан бир ибрет ала билесинъизми? Оларнынъ тербиевий эмиети неден ибарет экен?
2. Бейитлерде тюркий халкъларнынъ насыл бир тарафлары тасвирлене?. Бу бейитлер ве дёртлюклерде ишлетильген аталар сёзлери, айтымларда о девирде яшагъан халкънынъ анъ дереджесини ифаде этеми? Анълатынъыз.
2. Метинден икметли ибарелер, насиат ве огютлерге багъышлангъан сатырларны тапып, нетиджелер чыкъарынъыз.
3. Диванда изааты берильген сёзлер шимди де тилимизде шойле ишлетилеми? Бу сёзлернинъ бизим девирде де айны шойле теляффуз этилюви бизге нени исбатламагъа ярдым эте?
4. *Озь* сёзюнинъ изааты берильген дёртлюкте инсаннынъ насыл фазилетлери (яхшы чизгилери) косьтериле?
5. *Огют, эшитти* сёзлерининъ изааты берильген сатырлар бизим насыл инсанлар олып осьмемизге ёл-ёрукъ косьтере? Шахсий фикирлеринъизни бильдинъиз.

ДИВАНУ ЛУГЪАТ-ИТ-ТЮРК^[5]

(Эсерден алынган парчаларнынъ терджимеси)

Эсиргиен, къоругъан Танърынынъ ады иле.

Эр тюрлю окъув, буюк эйиликлер, гузель ишлер — Танъры ады ичюндир...

Юдже Танъры девлет кунешини тюрклернинъ хызметлеринден догъургъаныны коръдим. Коклердеки даирелерни, оларнынъ девлетлери этрафына дёндюргенини коръдим.

Оларгъа «тюрк» адыны озю берген. Оларны ер юзюнинъ укюмдары япкъан. Асырымызнынъ Хакъанларыны эп олардан чыкъаргъан. Джиан халкъынынъ югенлерини оларнынъ эллерине туттыргъан. Оларны эр бир халкътан устюн эйлеген... Акъикъатсеверликте оларгъа (эр заман) ярдымджы олгъан. Оларгъа къошулгъанларны, оларнынъ хызметинде булунгъанларны эп азиз къылгъан. Бутюн тилеклерине ириштирген. Бойле инсанларны ярамазларнынъ шерлеринден къоругъан.

Кимлер олса да, оларнынъ тилине сыгъынса, о тильни озь тили киби сайса, севсе, озьлерини эр бир тюрлю телюкеден къуртарырлар. Тюрк олмагъанлар да тюрк тилине сыгъынгъанлары ичюн озьлерини зарар ве зияндан къуртармакъталар.

کتاب دیوان لغات الترک

تالیف محمود بن الحسین بن محمد الکاشغری رحمه الله مع ۱۰۰

دیوان
محمود بن
الحسین

لا یسقی ان یتخرج علی من یعول ان هذا الکتاب بلغه الترکان ان هذا القایا غیر عاری بلغه انزل
ولا بلغه الترکان ایضا والدی يدلک علی جهله بالرکائنه هو ان یتحصن من معرف الترکانیه
ویفوق علیه من الفاظه فلان کرها وقال لیس هذا بکلامنا عرفت ان القایل انه بلغه التر
جاهل الترکانیه علی ان اللفظه القیاقیه لاذ انطقت بها الترکان لا یخرجها لکن کو ما تفتا
و قد وقع ذلك الفاظ لیس استعمال الترکانیه التتلی فی بیغه واحد و اما
یدل علی جهله بالقیاقیه و اشعارها و امثالها ان غالب من شی من تلك البلاد یحیی صغیرا یعدیه
ان الصغیر لا یحیل بلغه قومیه لا ولا الکیرا و اما الامار ایما لیسر امر یعدیه فی بلاد العرب
و یستقل بالعلم ثم تنسبیه الالفاظ اللیس من العربیه لا یعرفها معنی حتی یطلبه
فی الکتاب لیسر اللفظ من الکتاب العربیه لیسر من تنسبیه ان الکتاب ایضا امر
لذات الکیرا من المستعد من بل من اللفظ العربیه لیسر من تنسبیه ان الکتاب ایضا امر
توله عزوجل و یمنون کل شیء ان یتعینوا لایعلم العربیه و الیوم یبقان یلوت رفعه و الیوم
العلامة و المثال هذا کثیر و لیسر ان التعمیره فی ان اللفظ قایا لیسر ان اللفظ
اللیس علی اللفظ لیسر و معنیه ان یتعینوا لایعلم العربیه و الیوم یبقان یلوت رفعه و الیوم
کسره فی اللفظ لیسر علی الناس فلم یجمع منه و لیسر ان اللفظ قایا لیسر ان اللفظ
اللیس ان یتعینوا لایعلم العربیه و الیوم یبقان یلوت رفعه و الیوم

«Дивану луг'ат-ит-турк» ҝитабының биринджи саифеси

* * *

Мен бу китапны икметли ибарелер, аталар сёзю, шиир, несир киби сатырлар иле сюзлеерек, элифбе сырасында тертип эттим. Сёзни кыдыргъан, озь сырасында булсын деп, келимелерни (ибарелерни) ерли-ерине къойдым. Йыллар девамында бир чокъ кучьлюклер корьдим. Бу лугъат китапны (сёзлюкни) башындан сонъуна къадар секиз болукке больдим...

* * *

Озь — озю, кенди

Шу парчада бойле къулланыла:

Корьклюг тонугъ — озюнъге,
Татлыг ашыг — адынъкъа.
Тутгъыл кьонукъ агъырлыгъ,
Ядсун чевинг будункъа.

*Яхшы урбаны — озюнъге
Татлы ашны — башкъасына.
Мусафиринъни сай, урьмет эт,
Шан-шерефинъни эр кеске бильдирсин.*

(Яхшы, янъы урбаны озюнъ кий, татлы емегинъден бир кысымыны дигерлерге де айыр, мусафиринъни ойле сай, урьмет эт ки, шан-шерефинъ этрафкъа билинсин).

Огют — огют, акъыл огретмек, бир де бир ишнинъ беджерильмесине ёл-ёрукъ косътермек.

Шу парчада бойле къулланыла:

Алгъыл огют мендин, огъул,
эрдем тиле.
Бойда улугъ бильге болуп,
бильгинъ ула.

*Огъул, менден огют алмакъны
Эр вакъыт Танърыдан тиле.
Улькенъде буюк, бильгили инсан олып,
бильгинъни этрафтакилерге огрет.*

(Эй, огълан менден огют ал, эдеп ве тербие огърунда ойле чалыш, ве хызмет эт ки, улькенъде буюк инсан ол, этрафтакилерге эдеп ве икметинъни (къыйметинъни) бильдир).

Этиль — Идиль

(Къыпчакъ иллеринде акъкъан озенинъ адыдыр. Булгъар денъизине тѣкюлир. Бир къолу рус диярына акъар.)

Шу парчада бойле къулланыла:

Этиль суву акъа турур,
Къая тьюбю къакъа турур,
Балыкъ телим бакъа турур,
Колюнъ таки кюшерур.

*Идиль суву акъып турар,
Къая тьюбюни дѣгип турар,
Бол балыкълар бакъып турар,
Гольнинъ (тьюбю) тьюндекилер
(сувда яшагъан айванлар, махлюкъат) чокълашыр.*

(Идиль дерьясы дагъ-ташлы багънынъ этегини дѣгип, омрата-ракъ акъмакъта. Сувнынъ ташып акъышындан гольнинъ тьюнде яшагъанлар эп чокълашыр).

Ай — ай, толу ай. Толгъун ай — Айнынъ он дѣртю.

Ай — отуз куньден ибарет олгъан ай.

Бу бейитлерде къулланыла:

Къышкъа этин кельсе, къали къутлугъ яй,
Тун кунь кече алкъынур одълек биле ай.

*Хайырлы яз кельгенде, къышлыгъынъа азыр ол,
Гедже ве куньдюз кечкен киби, айлар кечип, заманлар да битер.*

(Мубарек яз кельгенде, къышкъа азырлыкъ коръ. Чюнки гедже-нинъ ве куньдюзнинъ кечкенини дуймай къалырсынъ. Гедженинъ ве куньдюзнинъ кечмеси иле заман да тюкенир, битер).

Ай толун болса, элигинъ имлемес.

Ай толгъун (толгъун ай) — айнынъ он дѣртю олса, пармагъынъ иле оны косьтермек олмаз. Чюнки козо олгъан эр бир кимсе оны коре.

Бу ибаре козьге мешур олып корюнген эр шей, эр бир кимсе акъкъында айтыладжакъ вакътында къулланыла.

«Дивану лугъат-ит-тюрк» эсеринде расткельген аталар сёзлеринден нюмюнелер.

Ач не емес, токъ не темес.
(Ач олгъан не емез, токъ олгъан не демез).

Агъыз есе, козь уядур.
(Агъыз есе, ашаса, козь утаньыр).

Алымджы — арслан, беримджи — сычан.
(Алымджы (алгъан инсан) — арслан, бериджи (къайтарып берген киши) — сычан).

Аркъасыз эр черигъ сиюмас.
(Аркъасыз (таянчы олмагъан) киши душманыны енъип оламаз).

Ата огълу атач тогъар.
(Ата (баба) огълу бабасына чекмек (ошамакъ) ичюн догъулыр).

Атасы, анасы аччыкъ алмила есе, огъли, къизи тиши камар.
(Бабасы, анасы экиши алма ашаса, огълунынъ, къызынынъ тиши къамашыр).

Айин киши ненъи ненъ санмаз.
(Башкъасынынъ малы-мулькю мал мульк сайылмаз).

Баликъ субда. Кози таштин.
(Балыкъ сувда, козю — тышарыда).

Беш эрнек тюз эрмес.
(Беш пармакъ бир дегильдир, бири-бирининъ эши дегильдир).

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Къашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсерининъ башланув хусусиетине дикъкъат этинъиз. Муэллиф не ичюн озь эсерини бойле башлай? Бу акъта озь фикирлеринъизни бильдиринъиз.
2. «Тюрк» миллети акъкъында бу эсерде насыл бильгилер анълатыла? Миллий тиль меселесинен багълы сатырларны метинден тапынъыз.
3. «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсериндеки аталар сёзлеринен икяе тинъиз. Бойле аталар сёзлерини биз де тилимизде къуллаунамызмы?

ЮСУФ БАЛАСАГЪУНЛЫ (1017—1077)

Юсуф Баласагъунлы (Юсуф Хас Хаджиб) — умумтюрк классик әдебиятынынъ ильк шаиридир. О, XI асырнынъ башларында, 1017 сенеси Тюркистанда, Баласагъун шеэринде дюньягъа кельди.

Юсуф Баласагъунлы яхшы тасиль корьген шаир, илим ве санат адамы олгъан. Онынъ генчлиги къайсы ильде кечкени, насыл мед-реседе окъугъаны бизге белли дегиль. Амма о, буюк алим, тиббиетнинъ атасы Абу Али Ибн-Синанынъ (980—1037) талебеси олгъаны акъкъында малюмат бар. Бу меракълы малюмат онынъ несиллерге язып къалдыргъан дестанындан алынгъан. Юсуф Баласагъунлы тюркий алемге бу дестанынен танылгъандыр.

Юсуф Баласагъунлы «Къутадгъу билиг» дестаныны 1069—1070 сенелерде язгъан. «Къутадгъу билиг» дестаны тюркий тильде язылгъан къадимий әдебий ядикярлыкътыр.

Юсуф Баласагъунлынынъ насыл инсан олгъаны онынъ дестанында ачыкъ-айдын айтыла. Юсуф Баласагъунлынынъ адына къошулып язылгъан «Хас Хаджиб» сёзю — о девирде укюмдарлар тарафындан онгъа берильген рутбени ангълата. О девирде бу рутбеге эр бир инсан саип оламаз экен. Адден зияде мусбет табият чизгилерине саип олгъан инсан хаджип олгъан. Бу акъта Юсуф Баласагъунлы озь эсеринде бойле яза:

«Улугъ хаджиб артукъ бутюн чин керек,
Бу чинлик биле кед бутюн дин керек».

*Улу хаджип артыкъ пек темиз гонгъюлли инсан олмакъ керек,
Бу темиз гонгъюллилик иле о даа динли-иманлы олмакъ керек.*

Факъыр, тул, оксюзлернинъ тилегине темиз гонгъюльнен ёл-ёрукъ косьтерген инсан хаджип олгъан. Бутюн джемиет ве сарай ишлерини акъылдане чезген инсан хаджип олгъаны бу дестанда пек тафсилятлы ангълатыла.

Булардан биз о девирде хаджиб олмагъа истеген инсанларгъа пек чокъ шартлар къоюлгъаныны да анълаймыз. Эсерде хаджибке бой-пост, юзь, къыяфет, акъыл, бильги ве тез давранув киби чизгилер де менсюп олгъаны да бильдириле. Меселя:

«Севитюр юзю, корькю, корьлюклюги,
Ярашур кирип чыкъса эрсиглиги».

*Севдирир юзю, урбасы, корюмли олгъаны,
Ярашыр — кирип чыкъса, чин йигит сёзюнде тургъаны.*

Шаир хаджиб олгъан инсангъа «еди козь, къулакъ, сагъ го-
нъюль» керек деп яза:

«Хаджибликка ашну бу он ненъг керек,
Йити козь, къулакъ, сакъ конъгуль керек».

Яни бу сатырларнынъ даа «еди кере корип, эшитип меселени анълы ольчеп пичкен инсан керек» деген манасы бардыр. Бу сатырлар бизге «Еди ольчеп бир пич» киби аталар сёзюни хатырлата.

Эсерден Юсуф Баласагъунлы бойлу-постлу, дюльбер юзлю, гузель ве кямиллик иле кийинген бир инсан олгъаныны анълаймыз. Сатырларда айтылгъан чизгилер шаирге менсюп олгъаныны да дуямыз.

Бойле этип, дестанда шаир акъкъында баягъы малюмат тапмакъ мумкюн. Юсуф Баласагъунлы озь деврининъ улу шаири олгъаныны онынъ язгъан эсерине эсасланып айтамыз. Шаир бойле къыйметли табиат чизгилерининъ сайби олмагъан олса, мешур дестан язып, несиллерге къалдырмаз эди.

Дестандаки эр бир сатырлардан шаир яшайышнынъ сырларыны чокъ яхшы бильген, виджданлы инсан олгъаныны анълаймыз.

«Яхшы эрнинъ болур даим къысмети,
Бу къысмет кетирир онъа олгъан урьметни».

*Инсаннынъ яхшылыгъынен келир яхшылыкъ,
Яманлыкълар арттырыр козьге яманлыкъ.*

Юсуф Баласагъунлынынъ бу дестанда язгъан эр бир огюти, огретиджи насиаты онынъ шахсий табиат чизгилерини айдынлата. Шаирнинъ эсеринде онынъ шахсиети акъкъындаки бир чокъ малюматлар сакълы олгъаныны эсернинъ мундериджесинден окъуп билемиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юсуф Баласагъунлы насыл шаир эди? Эсерден мисаллер кетирип, онынъ табиаат чизгилерини беян этинъыз.
2. Юсуф Баласагъунлы тюркий алемге насыл эсеринен танылды? Къачынды асырда яшагъаныны ве о, кимнинъ талebesи олгъаныны айтынъыз.
3. Юсуф Баласагъунлынынъ адына къошулып язылгъан «Хас Хаджиб» сёзю нени ангълата? Насыл инсангъа хаджиб намы берильгенини метинден мисаллер кетирип, ангълатынъыз.
4. Шаир омюрнинъ сырларыны чокъ яхшы бильген, виджданлы инсан олгъаныныны метинден тапып окъунъыз, эзберленъыз.
5. Юсуф Баласагъунлынынъ эр бир огюти, огрегиджи насиаты онынъ шахсий табиаат чизгилерини айдынлаткъаныны мисаллернен исбатланъыз.

«Къутадгъу билиг» дестанынынъ мундериджеси

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны субет шеклинде тизильген ширий эсердир. Къараманлар арасында мекътылы ве насатлы субетлер олып кече. Бу субетлер чешит мевзуларда отъкериле. Къараманларнынъ сымасы (образы) ремзлер (символлар) шекилинде тасвир этиле.

Ай-Толды адында бир фазыл ве зеккий инсан Кунь-Догъдынынъ элинде хызмет этмек истей. О, бир де-бир ёллар арап, не исе де онынъ везири олмагъа наиль ола. Олар озъара субетлешелер. Факъат Ай-Толдынынъ омюри узакъ олмай. О, хасталанып оле. Ольмезден эвель о, огълу Огдюльмишке огютлер бере: *«Аллахкъа инан, онынъ эмирине уй, эйи ве акълы ол! Сангъа мураджаат эткенлернинъ эр бир сёзюни дингъле, амма айтылгъан эр бир сёзге ич бир вакъыт инанма, сабырлы ол!»* — дей.

О, укюмдаргъа да бир васиетнаме къалдыра. Укюмет ве халкъны адалетли идаре этмек кереклигини ангълата.

Укюмдар Ай-Толдынынъ бильгиси ве неслинен ферахлана. Халкъынынъ келеджеги ичюн пек къайгъыргъаны такъ-дирде, Ай-Толдынынъ беджерген хызметини онынъ огълу — Огдюльмишке авале эте. Тек бундан сонъ, укюмдар субетлерини энди Огдюльмиш иле къура. Бир кунь Кунь-Догъды: *«Эй, Огдюльмиш, сени тапмакъ (булмакъ) Тангъры лутфудыр (Аллахтандыр). Зулумлыкътан четте олмам, тек мулькте адалетлик къурмам. Эр бир тюрлю эйиликнинъ япылувында сен себепчи олдынъ. Лякин сен тексинъ (бир данесинъ, бир озюнгъ-*

синъ). Бир кунъ ола сени де джоя билирим. Мемлекетимизнинъ сенинъ киби файдалы инсанларгъа ихтияджы бар. Бойле инсанлары къайдан тапа билирим?» — деп акъыл сорай.

Огдюльмиш укюмдаргъа Одгъурмыш адлы пек бильгили ве аким бир тувгъаны бар олгъаныны бильдире. Бу инсан укюметке файда кетиреджеги акъкъында да айта.

Анджакъ Одгъурмыш дюньяда олып кечкен шейлерден узакъ, озюни эбедий алемнинъ джазибесине (озюне чекиджи гузелликке) берилип яшагъан бир софу олгъан. О, бутюн омюрини ибадетте кечирген.

Укюмдар, Огдюльмиш ве Одгъурмышнынъ араларында терен ве меракълы субетлер олып кече. Базида субетлер мектюп вастасы иле де отъкериле.

Нетиджеде, укюмдар Одгъурмышнынъ дюнья ишлерине не ичюн къарышмайып, кенди кошесинде ибадет этип, мешгъуль олгъан икметини анълай. Онынъ бойле япкъаныны акълы таный. Чюнки укюмдар да: «Эбедий дюнья бизге якъынлашаяткъанына ич шубе ёкъ» — деген ишанчнен яшап башлай.

Одгъурмыш укюмдаргъа (Кунъ-Догъдыгъа) укюмдарлыкъ вазифелери ве миллетине къаршы япкъан муаммелелерини тюзете, огют ве насиатлар бере. Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлери инсан рухиятининъ тюзетильмесине догърултыла. Рухият дюньясынынъ шекилленювине темель къоя. Онынъ айткъанына коре, эр бир инсаннынъ, укюмдар я да адий бир койлю олгъанына бакъмадан, инсаниетлик, медениетлик, виджданлыкъ чизгилери дигер чизгилерден устюн олмалы. Эр бир инсан ахиретини тюшюнип яшамалы. Онынъ эр бир арекети, ниети, эр бир сёзю эйилик япмакътан ибарет олмалы.

Кунъ-Догъды ве Огдюльмиш, Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлерини ахыр сонъу анълайлар. Оны къыдырып башлайлар. Амма олар оны тапкъанда, Одгъурмыш буюк бир акъибетке огърагъанынынъ шааты олар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны насыл шекильде тизильген ширий эсердир. Къараманлар арасындаки мунасебетлер насыл тасвир олуна?
2. Ольмезден эвель Ай-Толды, огълу Огдюльмишке насыл огютлер бере? Бу огютлерни сиз насыл анълата билесинъиз.
3. Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлерининъ кыйметли тарафлары ненен багълыдыр? Онынъ эсерде айткъан насиатларыны айдынлатынъыз. Шимдики девирдеки омюрнен багълап анълатынъыз.

Эпик-дидактик дестан

«Къутадгъу билиг» ибаресининъ пек къыйметли манасы бар. «Къутадгъу билиг» демек, «Бахт кетирген бильги» демектир.

Дестанда Адалет, Сеадет, Акъыл, Къанаат ве Акъибет озъара лакъырды этелер. Адалет чизгилери — Кунъ Догъды адында укюмдарнынъ сымасында тасвирлене. Сеадет чизгилери — везирлик япкъан Ай-Толдынынъ сымасында бильдириле. Акъыл ве идрак чизгилери — везирнинъ огълу Огдюльмишнинъ образында косьтериле. Къанаат ве Акъибет киби умуминсаний чизгилер исе Огдюльмишнинъ сою — Одгъурмышнынъ сымасында аллегорик (кинаели) шекильде тасвир олуна.

Бу эсерде аят ве олюм акъкъында бир чокъ фельсефий фикирлер бильдириле. Меселя:

«Негю бар дюньяда анар хийлесиз,
Негю хийле бар ким анар чаресиз,
Къамугъ ненке хийле итиг чаре бар,
Негер бу оюмке олюм хийлесиз».

*Не бар ки, дюньяда олгъан иллесиз,
Не илле бар ки, тапылмагъан чареси,
Эр бир шейге илле эр бир чаре бар,
Нечюн бу омюрде олюм чаресиз.*

киби дёртлюкте инсан аятында эр шейге чаре олып, тек олюмге чаре олмагъаны тасвирлене. Бунынънен омюрнинъ фанийлиги (кечиджилеги) ве рухнынъ эбедийлиги исбатлана.

Дестанда о девирде яшагъан къабилелернинъ яшайыш тарзы, адетлери тасвирлене. Девлетни идаре этюв усуллары, девлет эрбапларынынъ табиат чизгилери, ахлякъы, джемиет арасындаки мунасебетлер эсерде буюк усталыкънен ифаде олуна. Меселя:

*Истер огълум, истер якъыным, акърабам олсун,
Ишлер — кечиджи мусафир олсун.
Къанун назарында меним ичюн эписи бирдир.*

*Укюм чыкъарыр экенлер, укюмни денъиштирмеге
манъа мин тапамазлар.*

киби сатырларда эрбапларнынъ эйи табиат чизгилери, ахлякъы, джемиет арасындаки мунасебетлери де (аллегорик) шекильде тасвир олуна.

Бу дёртлюклерде инсанлар арасындаки мунасебетлер акъ-
гъында айтыла.

Меселя:

«Конъюль кимни севсе, корюр козьде ол,
Козюнъ къанча бакъса, учар юзьде ол,
Конъюльде эрсе арзу, тилек,
Агъыз ачса, барча тилин сезде ол».

*Гонъюль кимни севсе, корер козь оны,
Козюнъ не кгадар бакъса, учар хаялы онынъ
Гонъюльде олса не кгадар арзу, тилек,
Агъыз ачса, о кгадар чокъ сёллер оны.*

киби дёртлюкте **анъ**, **гонъюль** киби анъламлар акъкъында айты-
ла. **Анъ** ве **гонъюль** арасындаки дава тасвирлене.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестанында бир сыра тербиевий-ахлякъий меселелерге багъышлангъан бейитлер де бар. Меселя: «Укъюмдар — миллетини, аиле башлыгъы — аиле азаларыны окъутмагъа меджбурдыр». Я да: «Кенди эйилигинъни истеме, бейинънинъ эйилигини исте. Бейинънинъ эйи олувы — халкънынъ файдасыдыр».

Бутюн бу мисаллерде шаир инсанларгъа насиат бере, оларны яшамагъа огрете, омюрде расткельген алларны анълатып, оларгъа ёл-ёрукъ косьтере. Бу насиат бериджи ве огретиджи васиетлер аталар сёзлери, айтымларда бериле.

Насиат берген ве яшамагъа огреткен эсерлерге дидактик эсерлер дейлер. Чокъ йыллар девамында олып кечкен вакъиаларны ве кениш тарихий муитни тасвирлеген эсерлер эпик эсер (эпопея) сайылыр.

Юсуф Баласагъунлынынъ дестанында бу эки хусусиет бирдемликте берильгени ичюн бу эсер эпик-дидактик дестандыр. Демек, **чокъ сенелер девамында олып кечкен вакъиаларны тасвирлеген, инсанларгъа насиат берген ве яшамагъа огреткен эсерлерге эпик-дидактик эсер дерлер.**

Бойледже, буюк колемли эпик-дидактик эсер яратмагъа мувафыкъ (наиль) олгъан муэллиф 1069—1070 сенелери къараханлылар (ханлар сюлялеси) девлетининъ меркези — Кашгъарда булуна. Баласагъунда язмагъа башлагъан эсери узеринде он секиз ай девамында чалыша. Юсуф Баласагъунлы бу эсерини Кашгъарда язып битире.

Шу заманда Табгъач Бугъра Къарахан къараханлыларнынъ укюмдары ола. Язып битирген эсерини шаир укюмдаргъа окъумагъа бере. Эсерни окъуп, оны эйи такъдирлеген укюмдар шаирге къараханлылар сарайында Хас Хаджиplik рутбесине аит хызметни бере. Бу рутбе о девирде везирлик ве орду команданлыгъындан сонъ кельген пек улу бир вазифе сайылгъан. Шаир Хас Хаджиplik намына наиль олмаса, о, бойле буюк ве къудретли эпик-дидактик эсер язып оламаз эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» ибаренинъ манасы насыл изаатлана? Озь сёзлеринъизнен аңлатынъыз.
2. Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эпик-дидактик дестаны не акъкъындадыр? Икяе этинъиз.
3. Эсерде иштирак эткен къараманларнынъ сымаларында инсаниетликнинъ насыл чизгилери тасвирленген? Оларнынъ адларыны айтынъыз. Маналарыны изаланъыз.
4. Эсерде фельсефий фикирлер бильдирильген дёртлюклерде не акъкъында айтыла? Омюрнинъ фанийлиги ве рухнынъ эбедийлигини тасвирлеген сатырларыны окъуп аңлатынъыз.
5. Девлетни идаре этюв усуллары, ахлякъы, джемиет арасында мунасебетлер эсерде ифаде олунгъаныны тарифленъиз.
6. Тербиевий-ахлякъий меселелерге багъышлангъан дёртлюклерде насыл муимден-муим меселелер айдынлатыла?
7. Насиат бериджи ве огретиджи васиетлер халкъ агъыз иджадынынъ насыл бир жанрында тасвир олунгъаныны айтынъыз. Мегинде оларны тапып, айырынъыз. Дефтерлеринъизге къайд этип, эзберленъиз.
8. Юсуф Баласагъунлынынъ бу эсери жанр джеэтинден насыл бир эсердир? Онынъ эсас хусусиетлерини айырып, аңлатынъыз.

Дестанда айдынлатылгъан меселелер

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестанында къадимий тюрк къабилелерининъ тарихий кечмиши косьтериле. Бу девирде яшагъан инсанларнынъ табиат чизгилери, аркетлери тасвирлене. Табиат адиселерининъ гузелликлери де буюк усталыкъ иле беян этиле.

Эсердеки табиат гузелликлери биз, окъуйдыжыларны да, озюне чеке ве табындыра. Меселя: *«Къуругъан тереклер ешиллер кийди. Табиат мор, ал, сары, ешилъ ве къырмызы renkлерге сюленди. Къара топракъ озюне ешилъ йипеклер багълады. Гуя чин кеваны ерлерге чин йипеклерини яйды».*

Бу сатырларда Юсуф Баласагъунлы ондан эвель иджат эткен шаирлернинъ ширий усулларыны пек яхшы бильгени корюне. Шаир, оларнынъ иждадий теджрибесинден файдаланып, бойле шаиране сатырлар яраткъан.

Эсерде о девирдеки ичтимай-сиясий вазиетлер де ачыкъ-айдын тасвир олуна. Месея: «*Улу Табгъач Бугъра хан дюньягъа аким олды. Ады къутлу (хайырлы) олсун. Тангъры оны эки джианда азиз этсин*» сатырларда янъы падишанынъ укюметте япаджакъ эйиликлери косьтериле.

Укюмдарлар укюметни насыл идаре этмек керек олгъаны акъкъында да сатырлар бар. Месея:

*Мен ишлерни пычакъ киби кесер, пычарым,
давасы олгъан кишининъ ишини тез ве акълы чезерим.*

киби сатырларда укюмдарлар укюметлеринде ишлерини насыл алып бараджакълары аллегорик шекильде бильдириле.

Я да:

*Мен ишлерни догърулыкъле юрютирим,
Инсанларны бей ве кзул деп, экиге айырмам.*

киби бейитте джемиеттеки тенъсизликнинъ ёкъ этилюви ве дюньяда яшагъан инсанларнынъ арасында тенълик олмакъ кереклиги акъкъында айтыла.

Феналыкъ — джаилликтен, хасталыкълар — ярамазлыкътан пейда олгъаны бейитлер вастасы иле анълатыла. Эр бир хаста тек тедавийленип, озюне шифа тапа бильгени косьтериле. Ярамазларны тек тербиелеп, яхшылыкъ ве эйилик япмагъа огретмек мумкюн олгъаны бильдириле. Бильгилери олмагъанларгъа окъутув иле бильги берильгени тафсилятлы ифаделене.

Эсерде фазилетли инсанларнынъ душманлары чокъ олгъаны акъкъында шойле тасвир олунгъан: «*Ким фазилетли ве асыл сойдан олса — дей шаир, — юртнынъ этрафында нидже кимселер онгъа душман кесилер (олур)*».

Бойледже, тиль ве тефеккюр (нетиджеленген фельсефий фикир) меселелерини тарифлеген «Къутадгъу билиг» дестаны джемиетте расткельген менфий алларгъа къаршы догърултылгъан. Бу эсер бизим девирде де фена (ярамай) вазиетлерден чыкъмагъа ёллар косьтерген кыйметли эсердир.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эпик-дидактик дестаны бизим кунге учъ нусхада келип етти. Бу учъ нусха Вена,

Къаир ве Ташкент шеэрлерининъ ильмий-тедкъикъат институтларында сакълыдыр. Вена шеэринде сакълы нусха уйгъур, Къаир ве Ташкент шеэрлеринде сакълы нусхалар исе арап язысы иле язылгъан.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эсери XI асырда янгы басамаккъа котерилген язы иле анълатылгъан эдебий тильнинъ аджайип нумюнесидир.

Бу дестан — медениет, эдебият ве тилимизнинъ эсас тамырлары шу девирлерден келип чыккъаныны тасдыкълагъан къадимий абидедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» эсеринде насыл вазиетлер тасвир олунгъан? Фазилетли инсанлар акъкъында насыл фикирлер бильдирилгенини тарифленъиз.

2. Эсерде табиат гузелликлерини тасвирлеген сатырларны окъуп насыл нетиджелер чыкъара билемиз? Шаиране сатырларда Юсуф Баласагъунлыдан эвель иджат эткен шаирлернинъ ширий усулларыны козете билемизми?

3. Эсерде о девирдеки ичтимаий-сиясий вазиетлерни тасвирлеген сатырларны окъунгъыз. Оларда насыл бир муим фикирлер бильдирилгенини икяе этингъиз.

4. «Къутадгъу билиг» дестанынынъ бугуньки куньде къыйметли джеэтли неден ибарет? Мисаллер кетирип анълатынгъыз.

КЪУТАДГЪУ БИЛИГ^[6]

(Дестандан алынган парчаларнынъ транслитерациясы ве терджимеси)^[7]

Бисмилляхи-ир-рахман-ир-рахим

I

Тенъгри Аззе ве Джелле огдишин айур
(Танъры Аззе ве Джелельнинъ бейитини айтыр)

1. байат аты бирле сёзюк башладым,
тёрютген игидген кечюрген идим.
Аллах ады иле сёзюм башладым,
Яраткъан, этиштирген, афу эткен Танърым, Раббимдир.

2. окуш огди бирле тюмен минъг сена,
угъан бир баяткъа анъгъар ёкъ фена.
*Тек, бир (екяне) олгъан Танърыгъа бинълердже сена
(къадир) олсун,
Онъа фанилик аит дегильдир.*
3. ягъыз йыр, яшиль кок, кунъ, ай бирле тунъ,
тёрюттю халайыкъ одъ одълек бу кунъ.
*Къара ер, ешиль кок, кунеш, ай иле гедже ве кунъдюз
заман иле халкъны ве дюнья узеринде бутюн
яратылгъанларны яратты...*
4. тиледи, тёрюттю бу болмыш къамугъ,
бир окъу бол тиди, болды къолмыш къамугъ.
*Истеди ве бутюн дюньяда олгъан шейлерни яратты
Бир кере: «Ол!» — деди. Тилеген шейлерининъ эписи олды.*
5. къамугъ барча мунъглюг тёрютюльмиши,
мунъги ёкъ иди, бир анъгъар ёкъ иши.
*Бутюн яратылгъан шейлер онъа мухтаждыр,
Ихтияджы олмагъан бир Аллахтыр. Онынъ эши ёкътыр...*
6. ай эрклиг угъан, менъгю мунъгсуз байат,
ярамаз сенинъдин адынъкъа бу ат.
*Эй, къуветли, къудретли, эбедий ве эксиги олмагъан Аллах!
Сенден гъайрысына бу ад келишимез, уймаз.*
7. улугълыкъ санъга ол бедюклюк санъга,
сенинъдин адынъ ёкъ санъга, туш тенъге.
*Улукъ Санъа ве буюклик Санъа (махсустыр),
Санъа эш ве бенъзеген башкъасы ёкътыр...*

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» эсерининъ биринджи къысмында насыл насыат ве бильгилер такъдим олуна? Бу насыат ве бильгилер Аллахнынъ адынен багъланып анълатылгъанынынъ себебини тарифленъыз.
2. Биринджи ве экинджи бейитлерде бильдирильген маналарны ментиден мисаллер кетирип анълатынъыз.
3. Дюнъянынъ яратылгъаны акъкъындаки малюмат къачындыжы бейитте тасвир олуна? Тапынъыз, окъунъыз, озъ сёзюнъизнен изаланъыз.
4. «Къутадгъу билиг» эсерининъ биринджи къысмында Аллахнынъ даа насыл бир фазилетлери тасвир олунгъаныны мисаллер кетирип, беян этинъиз.

IV

Ярукъ яз фаслын улугъ Бугъра Хан огдишин айур (Улугъ Бугъра Хан парлакъ бааръ мевсимининъ бейитини айтыр)

64. ягъыз йыр йыпар толды кафур китип,
безенмек тилер дюнья корькин итип.
*Къара топракъ мис къокъулар иле толды,
Индже (маддени) анъдыргъан къарлар ирип битти,
Дюнья, гузеллигини косътерип, сюсленмек истей.*
67. къурумыш йыгъачлар, тонанды яшыл,
безенди йипюн ал, сарыкъ, кок, къызыл.
*Къуругъан тереклер ешиллер кийди. Табиат мор, ал, сары,
ешиль ве къырмызы ренклерге сюсленди, бурюнди.*
68. ягъыз йыр яшыл торкъу юзке бады,
хытай аркъышы ятлы, табгъач яды.
*Къара топракъ юзюне ешилъ йипеклер багълады,
Гуя чин кеваны киби ерлерге чин йипеклерини яйды.*
70. тюмен тю чичеклер язылды куле,
йыпар толду кафур айын йид биле.
*Бинглердже чечеклер кулип ачылдылар,
Дюнья толды мис къокъулары иле.*
71. шаба йылы къопты къаранфиль йидин,
айюн барча бютрю йыпар бурды кин.
*Саба рузгяры къаранфиль къокъулары иле эсти,
Дюнья баштан-башкъа мис анбер къокъуды.*
72. къаз, орьдек, къугъу, къылкъалыкъыгъ тоды,
къакъылайу, къайнар йокъару къоды.
*Къаз, папий, къугъу, къылкъайрукъ сеслеринен фезаны
толдырды,
Багъырышып юкъары, ашагъы къайнаштылар.*
73. къаюсы къопар корь, къаюсы къонар,
къаюсы чапар корь, къаю сув ичер.
*Къайсы (бириси) сес чыкъарып учар корь, къайсы (бириси)
къонар,
Къайсы (бириси) чапар корь, къайсы (бириси) сув ичер.*

75. улар кѳуш унюн тюзди ундер ишин,
 сиуигѳ кѳыз окѳыр тег гонѳгюль бермишин.
*Олар кѳуш (кеклик) сесини анѳдырып сесленелер,
 Гуя бир гузель кѳыз гонѳюль берген инсаныны чагѳырмакѳта.*
86. булит кокреди, урды невбет тугѳы,
 яшын яшнады, тартты хакѳан тугѳы.
*Булут чокѳ гурьледи, невбет кельгенде, давулыны урды,
 шемшек чакѳты,
 Хакѳаннынѳ, укюмдарнынѳ байрагѳыны чекти.*
87. бири кѳында чыкѳты, сунуп иль тутар,
 бири кѳуси, кѳуси джавы айынѳкѳа этер.
*Бири кѳынындан чыкѳаракѳ кѳудретнен иль тутар,
 Бириси душманны кѳоркѳузып, адыны дюнѳягѳа дуйдырыр.*
88. айун тутты табгѳач Улугѳ Бугѳра хан,
 кѳутадсу аты бирсю ики джихан.
*Улу Табгѳач Бугѳра хан дюнѳягѳа аким олды,
 Ады кѳутлу (хайырлы) олсун, (Танѳры) оны эки джианда
 азиз этсин...*

Суаллер ве вазифелер:

1. IV кѳысмында улу Бугѳра Хан парлакѳ баарѳ мевсимининѳ дюльберлиги акѳкѳында не айта? Бу ибарелерде Бугѳра Ханнынѳ сымасыны айдынлаткѳан сѳзлерни айырынѳыз.

2. «Кѳутадгѳу билиг» эсерининѳ IV-юнджи кѳысмында табиат дюльберлигини айдынлаткѳан сатырларны бирер-бирер окѳуп, оларнынѳ шаирани сатырларыны анѳламагѳа ве эзберлемеге арекет этинѳиз. «Кѳара топракѳ», «мис кѳокѳу», «дюнѳя, гузеллигини косѳтерип, сюсленмек истей» киби ибарелерни кѳулланып тувѳган юртумызнынѳ дюльберлигини тасвирлеген мини инша язынѳыз.

3. Дигер бейитлерде де бойле ибарелерни тапынѳыз, ифадели окѳунѳыз ве анѳлагѳан бильгинѳизни тарифленѳиз. Эсас маналарны сакѳлагѳан ибарелерни айырынѳыз, дефтерлеринѳизге кѳайд этинѳиз.

4. Кѳушларнынѳ арекетлери, акѳкѳында тасвир олунѳган сатырларда шаирани сѳзлерни айырынѳыз. Манасыны анѳлаткѳан сонѳ, оларны кѳулланып дигер бир джумлелер тизинѳиз. Лакѳырдынѳызда оларны ишлетмеге арекет этинѳиз.

5. Укюмдарлар акѳкѳында малюмат кѳачынѳджи бейитлерде айдынлатыла? Укюмдарнынѳ чизгиси, хасиети аталар сѳзюнен бильдирилѳген бейитни тапып окѳунѳыз, манасыны анѳлатынѳыз.

XVIII

Кунь Тогъды илиг Ай-Толдыгъа адиль сыфаты

нетег эрдюкин айур

(Укюмдар Кунь-Догъды, везир Ай-Толдыгъа адалетлик васфыны
(чизгилерини) айтыр)

800. Муну мен ма корьгиль конъюлик тёрю,
тёрю къылыкълары бу бакъа тур корю.
*Иште, бакъ, мен Догърулыкъ ве Къануным,
Къанунымнынъ эсаслары булардыр. Дикъкъат эт!*
801. Бу курси озеле озъ олдурукъы,
адакъы учь ол, корь, ай конъглюм токъы.
*Мен устюнде отургъан бу курсюнинъ (тахтнынъ)
учь аягъы бар. Бакъ, эй, гонъглюмни тойдургъан!*
802. къамукъ учь адакълыкъ митмез болур,
учегю турур тюз къамытмаз болур.
*Бутюн учь аякълылар (бир тарафкъа) эгильмез
ве учю де бирдем тургъанда, тахт да деврильмез.*
804. къамукъ учь адакълыкъ кони тюз тутур,
къали болса, тёрт корь, бир эгри болур.
*Бутюн учь аякълы курсю тюз турар, эгер дёрт
(аякълы) курсю олурса, бири эгри (къыйыш) ола билир.*
809. конъюлюк озеле кесер мен ишиг,
адырмаз мен, бегсиг я, къульсиг кишиг.
*Мен ишлерни догърулыкъле юротирум,
инсанларны «бей» ве я «къул» деп, экиге айырмам.*
811. бичег тег бычар, мен кесер ишиг,
узатмаз мен, деви къылыгълы кишиг.
*Мен ишлерни пычакъ киби кесер, пычарым,
давасы олгъан кишининъ ишини тез чезерим,
узатмам, оны акълы тарзда чезерим.*
817. Керек огълум эрсе, якъын я ягъукъ,
керек баркъын эрсе, кечикли къонукъ.
*Истер огълум, истер якъыным, къысмым, акърабам олсун,
Истер ёлджу кечиджи мусафир олсун!*

818. төрүдө икигю мангга бир саны,
кесерде адын булмаган ол мини.
*Къанун назарында меним ичюн эписи бирдир,
Укюм берир экенлер, олар башкга тюрлю этип,
денгиштирип оламазлар, мени де денгиштирип оламазлар.*

819. бу беглик ули корь конилик тутур,
кони болса, беглер тириглик болур.
*Бу бекликнинъ темели догърулыкътыр,
Беклер догъру олсалар, (халкъ) сеадетке къавушыр,
макъсадына иришир...*

Суаллер ве вазифелер:

1. XVIII кысымда Кунь-Догъды Ай-Толдыгъа адалетнинъ насыл сыфатлары акъкъында икяе эте? Олардан насыл фельсефий фикирлер сечтинъыз? Бу эсернинъ тербиевий эмиетини айдынлатмагъа тырышынъыз.

2. Укюмдар везирьге адалетлик васфы, чизгилерини насыл усулнене анълата? Курсю сымасында укюмдарнынъ насыл бир табиат чизгилери тарифленгенини беян этинъыз.

3. Укюмдарлар укюметни насыл идаре этмек кереклиги къачынджы бейитлерде айтыла? Оларны тапынъыз, окъунъыз ве анълатмагъа арекет этинъыз.

4. Эсерде джемиетте расткельген менфий алларгъа къаршы догърул-тылгъан фикирлернинъ эмиетини изаланъыз.

XXXV

Огдюльмиш джевабы Илигке

(Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабы)

6479. Къаны бир конълилик къылгъылы къаны,
Къаны, Тенъгрилик ёругълы къаны.
*Къайда бир догърулыкъ косьтерген, къаерде?
Къайда Танъры ичюн иш корьген ким?*

6480. Айун барча бутрю тюкель артады,
Корип танъгладачы къаны бир муны.
*Дюньянынъ эр бир тарафы башындан сонъунадже бозулды,
Буны корип, шашкъан бир кимсе бармы..?*

Суаллер ве вазифелер:

1. Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабында насыл бир терен мана бар? Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабыны бизим девирде де муимлигини анълатынъыз.

2. «Къайда, бир догърулыкъ косьтерген къаерде?», «Дюнъянынъ эр бир тарафы башындан сонъунадже бозулды» киби эсерден алынган сатырлар сизинъ язаджакъ иншанъызнынъ эсас мевзусы олсун. Шимдики аятымызнен багълы олган бутюн тюшонджелеринъизни бу иншагъа синъдирмеге арекет этинъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ШИИРИЙ ОЛЬЧЮЛЕР. АРУЗ ВЕЗНИ

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны месневи шекинде язылган эсердир. Бейитлер чифт къафиелешелер. Меселя:

Байат аты бирле сёзюк башладым,
Тёрютген игидген кечюрген идим.

Ягъыз йыр яшилъ кок кунъ ай бирле тунъ,
Тёрюттю халайыкъ одь одьлек бу кунъ.

Эки бейитнинъ окъулув къыраатыны эджаларнен бойле косьтермек мумкюн:

Ба йат а		ты бир ле		сё зюк баш		ла дым,
Тё рют ген		и гид ген		ке чюр ген		и дим.

Созукъ сеснен биткен эджа — эджанынъ ачыкъ олгъаныны анълатыр. Схемада ачыкъ эджа (.) иле косътериilir. Ачыкъ эджа чокъусы алларда — къыскъа, базы алларда исе къыскъа олса да, девамлы окъулыр.

Тутукъ сеснен биткен эджа — эджанынъ япыкъ олгъаныны анълатыр. Схемада япыкъ эджа (—) иле косътериilir. Япыкъ эджа эр вакъыт девамлы окъулыр.

Мисаль этип алынган бейитте сёзнинъ биринджи:

Ба эджасы — ачыкъ эджадыр. Бу эджа къыскъа окъулыр, ве схемада (.) иле косътериilir.

йат эджасы — япыкъ эджа, девамлы окъулыр, ве схемада (—) бельгиси иле косътериilir.

а эджасы — ачыкъ эджа, къыскъа олса да, девамлы окъулыр;

Къалган эджалар да кене шу тертипте окъулыр. Белли бир тертипке тизилип, белли бир везин пейда этерлер.

Ачыкъ ве япыкъ (къыскъа ве девамлы) эджаларнынъ тертибинде язылган ширий эсернинъ везине аруз везни денилир.

Ачыкъ ве япыкъ, къыскъа ве девамлы эджалар схемада бойле косътериilir:

Ба	йат	а	ты бир	ле	сё зюк	баш	ла дым,
·	—	—	·	—	—	·	·
Тё	рют	ген	и гид	ген	ке чир	ген	и дим .
·	—	—	·	—	—	·	·

Бу схема Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны аруз везинде язылгъаныны бильдирир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Насыл бир ширий эсернинъ везине аруз везни денилер?
2. Аруз везинде къулланылган ачыкъ эджа насыл сеснен биткенини ве насыл окулгъаныны айтынъыз. Ачыкъ эджа схемада насыл косътери-ле? Мисаллер кетиринъиз.
3. Аруз везинде къулланылган япыкъ эджа насыл сеснен биткени-ни айтынъыз. Япыкъ эджа схемада насыл косътереле? Мисальнен исбат-лаъыз.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ КЪАДИМИЙ ДЕВРИ

«Дюнъяджа белли «Орхон (Коктюрк) язылары, Махмуд Къашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк», Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг», Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха», Халиль огълу Алининъ «Къысса-и Юсуф» киби тюркий тильде язылгъан абиделер энъ къадимий, эдебий язы абиделердир. Оларда халкъымызнынъ кечмишини, эдебий тилимиз ве эдебиятымызнынъ тарихыны огренмек ичюн муим менбаалар бардыр.

Къырымда мейдангъа кетирилген «Кодекс Куманикус» лугъаты да бизим къырымтатар тилининъ энъ къадимий язы абиделери олмакънен бирге, умумтюркий язы абидеси сайылмакъта.

Тюркий халкъларнынъ язылы эдебиятынынъ асыл тамырлары Орхон абиделери (VIII асыр), Махмуд Къашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» (XI асыр), Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» (XI асыр) киби къадимий эсерлеринен багълыдыр. Къырымтатар халкъынынъ да асыл тамырлары шу девирлерден келип чыкъа.

Эдебиятымызнынъ темелини бу эсерлернен бир сырада Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» киби дестаны тешкиль эте. Бу дестан асыл къырымтатар тилинде язылгъан абидедир.

Къырымда Ислям дини таркъалып башлангъанынен, арап халкъ яратыджылыгъындаки диний мевзулар къырымтатар фольклорында да тасвир этиле. Бу вакъыт диний къыссалар ве иляхилер языла. Бу эсерлерде варлыкъ-ёкълукъ, аят-олюм, дженнет-джеэннем киби мевзулар тасвир этиле. Айны шу мевзулар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ эсас мевзусына чевириле.

Язылы эдебиятта да диний мевзуларгъа багъышлангъан эсерлер языла. Диний мевзуларгъа багъышланып язылгъан эсерлер тасаввуф эдебиятыны пейда эте.

Тасаввуф назариеине коре, Аллах бирдир, екянедир. Къиянаттаки эр бир шей онынъ кольгесидир. Аллах инсанны ве алемни яраткъан. Инсан Аллахкъа даима зикр кетирип (хатырлап) асрет чеке. Гъайрыдан онъа къавушмакъ истей. Аллахкъа

къавушмакъ ичюн исе ашкъ ве гонъюль ёлу бар. Бу ёлдан кеткен инсан омрю бою озъ нефсине (истегине) аким олмакъ, юксек мертбеге (алгъа, вазьетке) иришмек ичюн хызмет этер. Ишлеген гуняхлары ичюн тевбе этер (багъышлав сорар), нефсини тутар (токътатыр), Аллахнынъ бергенинен шукюр этер.

XII асырнынъ сонъунда ве XIII асырнынъ башында иджат эткен Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанында диний эдебиятнынъ тесирини корьмек мумкюн.

Бу эсернинъ инглиз ве испан тиллерине терджиме олунгъаны белли. «Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ Рогерс ве Гриффит тарафындан инглиз тилине чевирилген эки терджимеси бар. Олардан биринджиси — келиши гузель япылгъан, экинджиси — сербест терджимедир. «Юсуф ве «Зулейха»нынъ испан тилинде эки терджимеси бар. Булардан бири — «Поэма де Йосе», экинджиси — «Лайендас де Йосе» дир.

Бойледже, къадимий девир къырымтатар эдебиятынынъ темель ташы олгъан Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны дигер тюркий халкъларнынъ да эдебий вариетидир.

«Къырымда язылгъан ядикярлыкълар къырымтатар эдебиятынынъ темель ташлары, мирасыдыр. Къырымгъа могъулла кельмезден эвель, мында умумий тили, дини, эдебияты, медениети олгъан халкъ шекилленгенини исбат этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Тюркий халкъларнынъ язылы эдебиятынынъ асыл тамырлары сиз бильген насыл къадимий эсерлернен багълыдыр? Къырымтатар халкъынынъ асыл тамырлары анги девирлерден келип чыкъкъаныны айтынъыз.

2. Асыл къырымтатар тилинде язылгъан дестаннынъ серлевасыны ве муэллифининъ адыны тарифленъиз.

3. Къырымда Ислям дини таркъалып башлагъанынен, эдебиятта насыл мевзулар тасвир этиле?

4. Диний мевзуларгъа багъышланып язылгъан эсерлер насыл эдебиятны пейда эте? Тасаввуф назариясининъ инджеликлерини анълатынъыз.

5. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны насыл тиллерге терджиме олунгъаны белли?

6. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ инглиз тилине терджиме эткен муэллифлернинъ адыны айтынъыз.

7. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ испан тилиндеки эки терджименинъ серлеваларыны тарифленъиз.

МАХМУД КЪЫРЫМЛЫ (XII—XIII асыр)

Къырымтатар язылы эдебиятынынъ ильк векиллеринден бири — Махмуд Къырымлы XII асырнынъ сонъу ве XIII асырнынъ башында яшап иджат этти. Онынъ къалемине менсюп «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны къырымтатар эдебиятынынъ миллий вариети сайыла. Бу дестан къырымтатар язылы эдебиятынынъ темель ташыдыр. Онынъ асыл нухасы къолумызгъа келип етмегени пек языкъ. Биз окъуп огренеджек дестаннынъ экинджи нухасыны о девирде яшагъан Халиль огълу Али адында бир шаир асыл нухадан кочюрип алып язгъан, чюнки Махмуд Къырымлы озь эсерини язып битирмейип, вефат эте. Бу малюмат Халиль огълу Али тарафындан кочюрилип язылгъан дестанда бойле бильдириле:

Бу къысса бунда динди,
Къырымлы Махмуд ольдю.
Къаланын диемеди,
Яренлере бильдирю.

Махмуд Къырымлынынъ язып битирмеген дестаныны Халиль огълу Али екюнлей. Сонъра бир къач вакъыт кечкен сонъ, бу эсерни къырымтатар тилинден (дешт тилинден) тюрк тилине терджи-ме эте. Япкъан хызметини шаир дестанда бойле тасвирлей:

Бу китабы дѐндюрен,
Къырым дилин гидерен,
Тюркий диле гетирен,
Чокъ захмет горьме дею.
Ол Халиль огълу Али.
Еди дивандыр эли.
Ол дюзьди тюркий дили
Дешт дилинден дѐндюрю.

Халиль огълу Алининъ тюрк тилине терджиме эткен дестаны 5600 сатырдан ибарет эсердир. Бойле къыйметли заметинден сонъ, шаир Халиль огълу Али озюнинъ «Къысса-и Юсуф» дестаныны яз-магъа башлай, ве, оны 1232 сенеси язып битире. Бу малюматлар бизге Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны 1232 сенеден эвель язылгъаныны бильдирелер.

Дестанда халкъ тилининъ зенгинлиги буюк усталыкънен къулланыла:

Кельди базар ичине,
Табирджилер янына.
Отурды дюкянына
Дюшюни дер анъладу...

Ахыр аны сатасынъ,
Мал ичине батасынъ.
Падишалыкъ этесинъ,
Та олюндже шад олу.

Пармакъ везнинен язылгъан дестаннынъ сюжети арап халкъ агъыз яратыджылыгъында, Къуранда, Тевратта (еудийлернинъ диний китабында) анъылгъан вакъиаларны беян эте. Бу вакъиалар Якъуп Пейгъамбернинъ дюльберден-дюльбер огълу Юсуфнынъ башына тюшкен хорлукъларны ифаделей.

Къараманларнынъ арекетлери, ынтылышлары, фаний (шимдики-кечиджи), бакъий (олюмден сонъ оладжакъ) дюнья ве Аллах киби анълайышларны изалай. Дестан инсан аятындаки гъурбетлик, асретлик, дин ве иман киби меселелернинъ муимлигини ифаделей. Махмуд Къырымлы аятий варлыкъкъа керекли дереджеде къыймет кесмеге огрете, дюньянынъ лезетине алданмайып, Аллахкъа итаат этмеге давет эте. Олгъан, олып кечкен, оладжакъ адисе-вакъиалар Аллахнынъ къудрети иле арекетке кетирильгенини беян эте.

Муреккеп омюрнинъ эр бир тарафыны терен бильген ве анълагъан шаир яшайышнынъ манасы акъкъында лакъырды юрюте. Эр бир инсан омюрнинъ къыйметини билип яшамакъ керек олгъаныны анълата.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар язылы эдебиятынынъ ильк векиллеринден бири — Махмуд Къырымлы къачынды асырда иджат этти? Къырымтатар эдебиятынынъ миллий вариети насыл бир эсернен зенгинлешкенини тарифленъиз.

2. Дестаннынъ экинджи нусхасы ким тарафындан кочюрилип язылгъаныны айтынъыз. Бу малюмат къайда бильдириле?

3. Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» эсери насыл везиннен язылгъан? Дестанда икяе олунгъан вакъиалар акъкъында айтынъыз.

4. Мешур дестан насыл эдебиятнынъ ирмакъ башларыны тешкиль эте? Махмуд Къырымлы аятий варлыкъкъа насыл ёлларнен къыймет кесмеге огреткенини метинден дикъкъатнен окъунъыз ве озь сёзлеринъизнен бу маналарны анълатмагъа тырышынъыз.

Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ сюжети

Кенъан шеэринде яшагъан Якъуп Пейгъамбернинъ алты къадынындан он эки огълу ола. О, Юсуф адлы огълуны пек севе. Юсуф дюньягъа кельгенде, онынъ анасы джан бере ве о, агъасы Ибн Яминнен берабер оксюз къалалар.

Якъуп Пейгъамбер яш баласы олгъан (еудий) джариени базардан сатын ала. О, Юсуфнынъ сют анасы ола, оны эмизе. Кунълернинъ биринде джарие (къараваш) бир коксюни озь огълуна эмизгенини сезип къалгъан Якъуп Пейгъамбер ачувлана ве балачыкъны Мысыргъа сатып йибере:

*Якъуб ич элемеди,
Сёзюни динълемеди.
Сатты онынъ огълуны
Къалды гъариб агълаю.*

Якъуп Пейгъамбернинъ япкъан арекетине даянып оламагъан джарие, Ислям динини къабул эте, Аллахтан онынъ джезаланмасыны тилей:

*Ахъыры козьсюз къалгъыл,
Юсуфынъдан айрылгъыл.
Дюрлю асретлер коръгиль
Дилерим айанмаю.*

Юсуф он яшыны толдургъанда, коктен ай, кунеш ве он эки йылдыз энгенини тюшкюнде коре. Якъуп Пейгъамбер огълуна бу тюшни табирлеп, онынъ султан оладжагъыны ве он бир агъасы онгъа келип теменна этеджеклерини айта. Амма, агъалары тюшке севинмейджеклерини билип, тюшни оларгъа айтмакъны ясакъ эте.

Лякин бу лакъырдыны эшиткен Юсуфнынъ аласы тюшни торунларына еткизе. Юсуфны эвель де севмеген агъалары бу янъылыкъны эшитип, пахыллыкътан даа бетер яна-якълалар. Оны ольдюрмек къарарына келелер. Амма озъара давалашкъан сонъ, Юсуфны Адд адындаки къуюгъа ташлайлар. Къозу къанында булгъалангъан Юсуфнынъ кольмегини Якъуп Пейгъамберге косьтерип, къардашыны борю ашады дейлер.

Якъуп Пейгъамбер огъуллаарынынъ сёзюне инанмай. Огъуллаары тутып кельген борю инсан тилинде сёйленип, Кенъан мемлекетинде яшагъан борюлер инсан ашамагъаныны айта. Якъуп Пейгъамбер гедже-кунъдюз агълай-агълай, козьлери сокъур ола.

Дюльберликнинъ юзюнджи къысмы бутюн инсаниетликке такъсим олунып, докъсан докъуз къысмы келеджекте догъаджакъ огъланчыккъа бериледжегини даа учъ юз йыл эвель насылдыр бир китаптан окъугъан Худ Пейгъамбер, бу муджизени коръмек арзусында къала. Аллахнынъ эмиринен, юкъугъа далгъан Худ къуюгъа ташлангъан, Юсуфны элинен тутып ала. Юсуфнынъ дюльберлигини коръгенинен шу ерде джаныны теслим эте.

Коктен къуюгъа энген Джебраиль Аллахнынъ «даянып, сабыр этсин» деген эмирини Юсуфкъа бильдире ве Худнынъ джеседини алып кетип, коме.

Айны шу вакъытта Мысырда яшагъан бир базиргян (малик) тюшюнде гуя Кенъан мемлекетинде юргенде, коктен энген кунеш апансыздан онынъ къойнуна кирип чыккъаныны, сонъ тёпеге котерилип, онъа нурлар сачкъаныны коре.

Бир къач алтынгъа тюшюни табирлеткен базиргян пек зенгинлешеджегине къуванып, Кенъан мемлекетине кете. Адд къуюсындан Юсуфны чыкъара. Юсуфнынъ агъалары онъа бу огълан оларнынъ къачакъ къулу олгъаныны айталар. Оларгъа къайтарып бермесини талап этелер. Нетиджеде, Юсуфны бу мемлекеттен бутюнлей алып кетиледжеги шартынен, базиргянгъа докъуз алтынгъа саталар:

*Малик Юсуфа бакъты:
— Бу эрлер сени сатты,
Эм сен къулмысынъ? — деди,
Юдунмагъыл гизлею.*

Мысырнынъ султаны Къатыфыр Юсуфны къазнасында олгъан алтынларгъа сатын ала. Онъа бу ишни япмагъа къадыны Зулейха меджбур эте. Чюнки бу иште буюк бир сыр сакълы ола...

Магъриб (Шималий Африка) эмири Таймуснынъ къызы Зулейха даа генчлигинде дюльберден дюльбер йигитни тюшюнде коръген-

де, онынъ къаерде булунгъаныны ве илериде султан оладжагъыны сорап биле. Мысыр султаны Юсуфдыр деп беллеп, онъа акъайгъа бермесини бабасына риджа эте. Мысыр султанына Эмир Таймус къуда ёллагъанда, султан дюльбер Зулейхагъа эвленмеге разылыкъ бере. Амма той геджеси акъайы Юсуф олмагъаныны корьген Зулейха, такъдирине табынып, онынънен омюр этмеге разы ола.

Отуз яшыны толдургъан Зулейха Юсуфны базарда корип, генчлигинде тюшюнде корьген огълангъа ошата ве Къатыфыргъа оны сатын алдырта.

Юсуф оськен сайын Зулейха онъа севда ола, севдалыкътан япкъан арекетлерине де эмиет бермей. Юсуф оны ред эте. Бунъа ачуллангъан Зулейха оны зиндангъа быракътыра.

Къатыфыр султан эмизикли баланынъ агъызындан Зулейха къабаатлы олгъаныны эшитип, кечине.

Рейан (Къатыфырнынъ къардашы) янъы султан олгъан сонъ, дюльбер Зулейхагъа эвленмек истей, амма о, онынъ истегини ред эте. Шунынъ ичюн де сарайдан къувула.

Юсуф къыркъ йыл зинданда отура. Онынъ анда булунгъаныны эр кес унута. Аллахнынъ къудретинен тюш табирлемеге бильген Юсуф зиндандан чыкъа. О, Рейан султаннынъ тюшюни табирлеп, халкъны ачыкътан, олюмден къуртара. Рейан султан оны везир япа ве еди йылдан сонъ, султанлыкъ тахтына да отурта. Бойле этип, Якъуп Пейгъамбернинъ тюш табирлегени акъыкъаткъа дёне:

Танъры султанлыкъ верди,
Рейан бир себеп олды,
Пес Юсуф султан олды,
Мысыр ичинде беллю.

Султан олгъан Юсуф, къартайып, фукъарелешип, сокъурланып къалгъан, Зулейхагъа эвлене. О, Зулейханынъ одасына киреджекте, Аллаху Тааля Зулейханы генч ве дюльбер къызгъа чевире.

Мысыргъа богъдай алмагъа кельген агъаларыны Юсуф джезаламай, аксине оларны аилелери ве бабасы иле Мысыргъа келип яшамаларыны тевсие эте. Якъуп Пейгъамбер юз йигирми яшында кечине. Мысырда, огълунынъ янында къыркъ йыл яшай, къалгъан сенелерини озъ юртунда кечире.

Зулейха он эки огъул догъура. Якъуп Пейгъамбернинъ олюминден алтмыш йыл кечкен сонъ, Юсуф кечине. Онынъ къыркъына бармайып, Зулейха да фани дюньядан козь юма. Юсуф Пейгъамбер бабасы Якъуп Пейгъамбернинъ янында, тувгъан юрту Кенъанда дефн олуна.

Бойле этип, буюк бир мундериджеге менсюп Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестанында пахыллыкъ, ошек, къарардан зияде севги киби дуйгъу ве табиат чизгилери инсаннынъ аятында маджералы акъибетлер пейда эткени тасвир олуна. Къарардан зияде севги, къарардан зияде нефрет киби табиат чизгилери инсан анъына тесир этип, келишмеген арекетлерге уйтеклегени косътериле.

Дестан о девирде яшагъан халкънынъ омюриндеки денъишювлерни тасвирлей. Къырым ярымадасында яшагъан халкънынъ та о девирде эдебий тили, эдебияты, медениети олгъаныны бильдире. Халкъ Ислам динини къабул этип, миллет оларакъ шекилленигенини исбатлай.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Хикъети-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ сюжети бизге насыл адисе-вакъиаларны тарифлегенини анълатынъыз.
2. Дестаннынъ мундериджесинен таныш олгъанда, Якъуп Пейгъамбер ве онынъ огъууларынынъ япкъан арекетлерине дикъкъат этинъиз. Сиз бунъа насыл бакъасынъыз? Фикирлеринъизни анълатып, оларны миссаллернен тасдыкъланъыз.
3. Юсуфнынъ башына кельген маджераларны икяе этинъиз. Адд къуюсындан Юсуфны ким чыкъара?
4. Юсуфны къазнасында олгъан алтынларгъа ким сатын ала? Онъа бу ишни япмагъа ким меджбур эткенини ве бу иште насыл бир сыр сакълы олгъаныны икяе этинъиз.
5. Рейан (Къатыфырнынъ къардашы) янъы султан олгъан сонъ, дюльбер Зулейханынъ башына нелер келип-кече?
6. Юсуфнынъ корьген тюшюни метиндеки дёртлюклерден окъуп, анълагъанынъыз киби икяе этинъиз.
7. Юсуфнынъ ирадесини косътермек ичюн, онынъ башына кельген мусибетлерни дефтеринъизге язынъыз. Джебраильнинъ онъа айткъан сёзлерини метинден тапып, Юсуфнынъ сабырлы олгъаныны исбатланъыз.
8. Къыркъ йыл зинданда яткъан Юсуф насыл бир фурсаттан файдаланып, андан азат олуна? Дестандан бунъа аит сатырларны тапып окъунъыз, изаатланъыз.
9. Рейан Султаннынъ тюшюни Юсуф насыл табирлей? Метинни окъуп, анълагъанынъыз киби тарифленъиз.
10. Озь севгисине садыкъ къалгъан Зулейханынъ омюринде насыл денъишмелер ола? Бу денъишювлернинъ темелинде насыл бир сыр бар?
11. Дестандаки къараманларнынъ арекетлери, табиат чизгилери узеринде субет кечиринъиз. Такъдир, баш язысы меселеси эсерде насыл анълатыла?

ХИКЯЕТ-И ЮСУФ ВЕ ЗУЛЕЙХА¹⁸¹

(Дестандан парчалар)

Бисмилляхи-ир-рахман-ир-рахим

- 1
Бир сёзе башлаялум
Эввелин Аллах — дею.
Эм инает¹ ол иде
Фадли бисмиллях — дею.
- 2
Вир салават, эй, азиз,
Башлаялум сёзе биз.
Хош хикяет горесиз,
Къыссайы аджеплею.
- 3
Бу бир гузель къыссадыр,
Сизе чокъ ал анълатыр.
Юсуф алын бильдирир,
Нитти Якъуб агълаю.
- 4
Якъуб Пейгъамбер иди,
Хакъкъа явер² эр иди.
Динъле, ахыр не олды,
Къыссасыны анълаю.
- 5
Вар иди ол Якъубынъ
Алты элял авраты.
- Ол хатунлар къамусы³
Корюклю, эйи хулу⁴.
- 6
Дегме бир авратындан⁵
Олды икишер огъул.
Огъул он бир олыджакъ
Къаюрды⁶ Якъуб къаю.
- 7
Якъуб Хакъкъа юзь урды⁷:
— Бер генч огъланчыкъ —
деди. —
Къаму огълум буюди,
Охшалуму ёкъ — дею.
- 8
Дуасы олды къабул,
Хакъ Чалаб⁸ вирди огъул.
Якъуб онъа ад вирди,
Гузельдже «Юсуф» — дею.
- 9
Ол Юсуф анасындан
Бир огъул догъмуш иди.
Ибн Яминди ады
Уз, гузель Юсуфлаю.

¹ инает — эйилик, яхшылыкъ

² явер — ярдымджы, ресуль

³ къамусы — джумлеси, эписи, бутюни

⁴ эйи хулу — яхшы табиатлы, эйи чизгилер саиб

⁵ дегме бир авратындан — эр бир къадынындан

⁶ къаюрды — къайгъырды, къасеветленди, кедерленди, раатсызланды

⁷ Хакъкъа юзь урды — Аллахкъа ялварды, мураджаат этти

⁸ Чалаб — Аллах, Танъры, Мевля

10
Чюн Юсуф дюнья кельди,
Эм анасы ол дем ольди.
Якъуб къараваш¹ алды,
«Юсуфы эмзир» — дею.

11
Ол къаравашынъ, эй, яр,
Бир эмердже² огълу вар.
Къараваш даим уор,
Огълуну «эмсин» — дею.

12
Мемесининъ бирисин
Юсуф ичюн сакълады.
Бир мемесин гизледи
Кенди огълун эмзию.

13
Чюн буны Якъуб коръди,
Конълю ийу (эйи) олмады.
Джариее сёйледи:
«Огълунъ сатарым!» — дею.

14
Чюн джарие³ ишитти,
Коксюн уруб ах итти.
Якъуба чокъ сёйледи:
«Огълумы сатма!» — дею.

15
«Икисине сют вирем,
Къарынларын доюрам,
Бен бунлары къайырам,
Бени агълатма!» — дею.

16
Якъуб ич эслемеди,
Сёзюни динглемеди.
Сатты онынъ огълуну,
Къалды гъариб агълаю.

17
Ол огъланынъ баасы —
Къыркъ алтун сермаеси,
Якъуб ол Тенъри хасы
Алтуна таъмелею.

18
Якъуб алтуны алды,
Базардан эве кельди,
Джариее сёйледи:
— Огълунъы саттым, — дею.

19
Джарие къаршы варды,
Башын ачыб агълады,
Ах идюбен⁴ ингледди,
Огълуну чюн къайыру.

20
Деди: — Огълумы сатынъ,
Бени къатты агълаттынъ,
Дилерим, хич сен де агъла,
Къыркъ йыл ейленмею.

21
Ахыры козьсюз къалгъыл,
Юсуфынъдан айрылгъыл,
Дюрлю асретлер корьгиль.
Дилерим айанмаю⁵.

¹ къараваш — къул хызметкъар къадын

² эмердже — эмзикли

³ джарие — хызметкъар, къул къадын

⁴ ах идюбен — ах этип, ах чекип

⁵ айанмаю — аджымайып

22
Сен Пейгъамбер оласынъ,
Аллахы бир билесинъ.
Банъа зулум къыласынъ,
Ол Хакътан утанмаю. —

23
— Джарие бойле диди.
Якъуб бираз агълады,
Буны дебюбен¹ урды,
— Вар, Юсуфы эмзию! —

24
Джарие дурды, варды,
Ол Юсуфы эмзирди,
Агълаяракъ отурды,
— Бу иш Аллахтан — дею.

25
Ол къаравашды, ишит,
Корь, не димиш эр-йигит.
Ич сен де эттиким ит
Дюнъяда анджилаю².

26
Учь кунъ эвде отурды,
Дюрлю фикир гетюрди,
Бу захмети готюрди,
Аллахкъа шукр эйледди.

27
Бир сабах ори дурды,
Юзюн топрагъа урды,
Пармагъыны къалдырды,³
Хакъ Чалаба ялварды.

28
Чюнки муслиман олды,
Хакъкъынъ бирлигин бильди.
Дюрлю мунаджат къылды⁴,
Огълу ичюн агълаю.

29
Деди: — Ол Якъуб бени
Чокъ агълатты ол гъаний,
Сен дахи агълат аны,
Динъмесин бенчилею.⁵

30
Бир бея виргиль анъа,
Ол зулум къылды банъа.
Хакъ Танъры! — дерим санъа, —
Хаджетим къабул къылу.

31
Юсуфыны айыргъыл,
Анынъ къатындан алгъыл.
Фуркъатына яндыргъыл,
Агъласын: «Огъул!» — дею.

32
Анынъ козьлерин алгъыл,
Беним алым сен бильгиль.
Аны бир асрет къылгъыл,
— Я улу Танъры! — дею.

33
Бек чокъ мунаджат итти,
Варды, къабула етти.
Джарие эве китти,
Ол огъланы къайыру.

¹ дебюбен — тепиц, тепмелеп

² анджилаю — ойледже

³ пармагъыны къалдырды — къолларыны тѣпеге (кокке) котерди

⁴ мунаджат къылды — ялварды

⁵ динъмесин бенчилею — мен киби токътамай агъласын

60

— Бабама дидим буны,
Султан олур, дир бени.
Чюн ишиттим бена аны,
Кельди санъа севиню. —

61

Аласына сёйледи,
Дюшюн такърир эйледи.
— Кимсее диме! — деди,
Басирет исмарлаю.¹

62

Ол хатун бир кунъ мегер,
Сыгъмаз ичине хабер.
Ол дюши такърир идер,
Манисине севиню.

63

Юсуфынъ къардашлары
Ишиттилер хабери.
Эп къарарды ичлери,
Юсуфы кунюлею.

(Агъалары Юсуфны султан оладжакъ деп, кунълеп, оны ёкъ этмек пеши-не тюшелер. Бир кунъ олар бабаларыны алдатып, Юсуфны чельге алып кетелер. Анда оны уралар ве къуюгъа ташлайлар. Кольмегини исе къангъа булгъалап, Юсуфны къашкъыр ашады деп, шу къанлы кольмекни бабаларына косьтерелер. Якъуб Пейгъамбер Юсуфны къарардан зияде севгени ичюн яна-кюе, гедже-кунъдюз агълай, козьлери кёр ола. Нетиджеде, Юсуфнынъ такъдири бам-башкъа ола. Аллах онынъ джаныны къуртара — А.К.)

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ башланув хусусиетине дикъкъат айырынъыз. Сиз эвельде огренген даа насыл эсерлер бойле башлангъаныны хатырланъыз. Нетидже чыкъарынъыз.

2. Къыссада Якъуб Пейгъамбернинъ аяты ве аилеси акъкъында насыл малюматлар бильдирилгенини айтынъыз. Метиндеки дёртлюклернен джевабынъызны исбат этинъыз.

3. Юсуфнынъ догъулувы ве ондан сонъра насыл адисе-вакъиалар олып кечкенини тарифленъыз. Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

4. Якъуб Пейгъамбер не ичюн джариенинъ огълуны сатты? Бу вакъиадан сонъ нелер олып кечти? Метинден джариенинъ Якъуб Пейгъамберге айткъан сёзлерини тапынъыз ве окъунъыз. 24-юнджи дёртлюкте джарие насыл бир нетидже чыкъаргъаныны метинден окъуп анълатынъыз.

¹ басирет исмарлаю — оладжакъ шейни эвельден коръмеге билюв къабилиетини багъышлап, (сымарлап)

191

Мегер Мысыр шехринде
Бир малик¹ вардыр анда.
Мисли ёкъдур дюзенде
Базиргяндур девлетлю.

192

Малын исабын бильмез,
Дилинден ялан кельмез.
Хергиз² хата иш къылмаз,
Гъаетте эйу хулу.

193

Бир кунь эвине варды,
Гидже ятуб уюды.
Бир хош эйю дюш корьди,
Саба дурды севиюю.

194

Кельди базар ичине,
Табирджилер янына.
Отурды дюкянына,
Дюшюни дер анъладу.

202

Айдур: Ол йире вардынъ,
Кунь индигин эм корьдинъ,
Дюрр-и мерджан³ ки тердинъ,
Сандыкъларны толдыру.

203

Ол язуя варасынъ,
Бир къул огълан буласынъ.
Аны сатун аласынъ,
Хублугъына имреню.⁴

204

Ахыр аны сатасынъ,
Мал ичине батасынъ.
Падишалыкъ этесинъ,
Та олюндже шад олу.

205

Таъбирде бойле корьдюм,
Дюшюнъи, иште, ёрдум.
Догърусун айди вердим,
Дур вар имди севиюю.

206

Малик орадан дурды,
Теъджиль эвине варды.
Къатыр, деве котюрди,
Ёл тутты къатарлаю.

215

Маликинъ ики къулы
Вар иди юзи сувы.
Бирининъ — Кямиль иди,
Бирине — Бешир дею.

216

Кямиль Беширле дурды,
Къую устюне варды.
Къавий оргъан⁵ кетирди.
Бир эшеге беркидю.

217

Ол къуюодагъы къушлар,
Ол имиш фериштелер.
Юсуфа эш олмушлар,
Юр алурлар чигриню.

¹ малик — туджджар, базиргян

² хергиз — ич бир вакъыт, ич де

³ дюрр-и мерджан — инджи ве мерджан

⁴ хублугъына имреню — дюльберлигине сукъланып, шашып, авесленип

⁵ оргъан — аркъан

218
Бешир оргъан индирди
Кямилъ къогъа¹ долдурды.
Джебраиль ирѹб кельди:
— Я Юсуф, дургъыл? — дею.

219
Танърыдан буйрукъ кельди:
— Оргъана япыш! — деди.
Эгленмее тез дурды:
— Къуюдан чыкъ къуртулу!

220
— Юсуф алын бильдинъмю?
Козюнъ иле бакътынъму?
Озюнъ кыяс иттинъми?
Айтгъыл, сен банъа догъру.

221
Юсуф айтты: — Бен бакътым,
Гонълюмден бен айыттым.
Эгер бен къул олайдым,
Баамы ким етирю²?

222
Джебраиль айдур: — Имди дур,
Элинъи аркъана ур.
Къуюдан чыкъ, баханъ горъ.
Нее дегерсинъ — дею.

223
Бешир аркъаны чекти,
Кямилъ бакъубан коръди.
— Бир гузель огълан чыкъты! —
Бешире³ — дер севиню.

224
— Я Бешир! Хаза гъулям⁴
Санасынъ бедр-и тамам.
Сурети джеддюль энам⁵
Бир фериште сыфатлу.

245
Малик айтыр: — Айытынъ,
Айиблеринъ хеп деюнъ,
Хем алтунумы алунъ,
Сейлешелю сатышу.

246
Бунлар айтыр: — Яланджы,
Хем огърыдыр икинджи,
Учюнджиси — къачыджы,
Ишитгиль бизден беллю.

247
Малик айтыр: — Ишиттим,
Айыбларыны бильдюм,
Къамусын къабул къылдым,
Кесинъ бахасынъ беллю.

(Малик Адд къуюсындан Юсуфны чыкъарып кетейткъанда, Юсуфнынъ агъалары келип, бу огълан оларнынъ къачакъ къулу олгъаны ичюн, оны къайтарып бермесини талап этелер... Докъуз алтынгъа саталар — А.К.)

¹ къогъа — къопкъа

² етирю — битирип

³ бешире — къуванч, козъайдын

⁴ хаза гъулям — бу огъландыр (арагча)

⁵ джеддюль энам — улу инсан

274

Эль кетирип, агълады ол бигунях,
Аза наз идуб диди: — Эй, падишах!
Бени сучсуз ере дѣгди бу къул, ах,
Нелер итти бана ишбу ру-сиях¹.

275

Къысмет олмуштыр банъа бу дерт ах,
Хакъмы шимди, кяр-и керде², я илях.
Сен билирсинъ халымы, сенсинъ илях.
Санъа малюмдир ишим — сенсинъ гувах³.

276

Гер хара къылдым исе асий олуб,
Я анам хакъкъын тутма би гунах,
Пес, гуняхым ѳкъ исе, бильдир, къон...
Бир алямет эйлегиль бунлара сен, падишах.

277

Бен багъры башлыя медед⁴, сенден медед,
Ирмедийсе, къылырам олюндже феръяд иле ах.

.....
.....

278

Къул Юсуфы кетирди,
Малике исмарлады.
Малик деее ирди,
Белин зынджыр багълаю.

280

Джихан къаранъу олды,
Къар, ягъмур долу ягъды,
Сахра къаму сель олды,
Къафиле къоркъты къаму.

279

Хош тамам эрте олду,
Къызарубан кунъ догъды.
Бир къара булут къошты,
Йылдырымлар шакъью.

281

Къаракъулны ол Малик
Чагъырып дер: — Хюнелик⁵,
Бизе дегиль виренлик,
Бери келинъ языкълу! —

¹ ру-сиях — сия бетли, къара бетли

² кяр-и керде — япылгъан иш

³ гувах — шаат, олгъан ишни озъ козюнен коръген инсан

⁴ медед — имдат, ярдым

⁵ хюнелик — бойледже

282
Пес, ол къара къул кельди:
— Язукълу беним, — деди.
— Ол огъланы урдумды,
Юзю узре сюрею.

283
Къачтым дею огъланы,
Булунджа къызбин аны¹,
Гёке тутты юзюни,
Имран дилин² сёйлею:

284
— Билюрим — андан олды,
Бу бея бизе гельди.

Танърысына ялварды
Бу огъланчыкъ агълаю.

285
Малик айтыр: — Тез варгъыл,
Анынъ хатырын соргъыл,
Элин, аягъын опыгиль,
Ол сучуны дилею.

286
Олаким, эсиргее
Танърысына ялвара:
— Бизи халас эйлее,
Ёкъса, къалдыкъ къырылу.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дестанда Мысыр шеэрининъ базиргяны акъкъында насыл малюматлар эльде эттинъыз. Онынъ зенгин олгъаны ве ич де ялан айтмагъаны ве даа дигер бир мусбет табиат чизгилери акъкъында къачынджы дёртлюклерде бильдириле?

2. Маликнинъ корьген тюшюни табирджиелер насыл анълаттылар? Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

3. Малик кимлер иле берабер ёлгъа чыкъты? Къую янында къушлар кимлер олгъаныны эсерден окъуп анълатынъыз. Джебраиль алейхи селям Юсуфкъа не сёйледи? Оларнынъ арасында олып кечкен субетни тарифленъиз, метиндеки сатырларнен исбат этинъиз.

4. Юсуфнынъ агъалары ве Маликнинъ арасында олып кечкен алыш-верештен сонъ, Юсуфнынъ агъаларына айткъан сёзлерини дестандан тапынъыз, окъунъыз ве анълатынъыз. Бу сёзлерден Юсуфнынъ насыл табиат чизгисини сече бильдинъиз?

5. Анасынынъ къабири янында отуруп, Юсуф насыл бир гонъюль итираплаарыны тёктю? Аллахтан нелер тиледи? Тилеклерининъ эписини бирер-бирер метинден тапып окъунъыз.

6. Къул Юсуфны Маликке кетирип берген арада насыл аляметлер олып кечти? Бу табиат аляметлери къачынджы дёртлюклерде айдынлатылгъаныны дестандан тапып айтынъыз ве окъунъыз.

¹ къызбин аны — онынъ яланыны

⁶ имран дилин — ехудилер тили

358

Султандан хабер варды:
— Малик Мысыра гирди,
Хуби дильбери горьди,
Сокъакълары долдыру.

360

Юсуф чаршыя варды,
Хубларын усси¹ гитти,
Султан теферрудж² итти:
— Бу адам дегиль! — дею.

371

Тамам алты гюн гечти,
Алтун хисабдан ашты,
Малик гонълюне дюшти:
— Юсуфы сатам, — дею.

390

Бек динъле ишбу сёзю,
Зелиха Таймуз къызы,
Гунеше бенъзер юзю,
Учмакъ къызы сыфатлу.

391

Ол Таймуз Магъриб беки,
Ёгъыйды анынъ гиби,
Къабул олды дилеги,
Мурадына дегирю.

392

Ол Зелиха эрген³ къыз
Хабер билюнъ бу кез сиз,
Бир гунъ уюркен о къыз,
Бир дюш горьмюш ибретлю.

393

Бир гузель огълан горюр,
Хем: — Адынъ недюр? — сорар,
Дюшюнде алур хабер:
— Адым, Юсуфдур, — дею.

407

Учь йылда йине горьди,
Зелиха йине сорды:
— Айыт, къандасынъ? — деди, —
Къылыдынъ сен бени делю.

408

Юсуф дер: — Бени бильгиль,
Варуб Мысырда горьгиль,
Бени сен анда булгъыл,
Мысыра султан олу.

411

Атасы айдур: — Неймиш,
Севдигин къанда имиш?
Зелиха джевап вермиш:
— Мысырда султан олу.

412

Зелиха ах эйледи,
Бу къайгъусын гидерди,
Атасы бу кез диди:
— Севдюгюнъ булам, — дею.

426

Бир гунъ Мысыр шехринден
Эльчилер гитти андан,
Мысырын султанындан,
Зелихайы истею.

¹ усси — эси

² теферрудж — кезинти, сефер

³ эрген — яшы еткен, къувамына кельген, къувамына кирген

427

Зелиха хош донанды,
Атасы разы олды,
Бинъ къатар мал юкледі,
Зелихая харджаю¹.

428

Бинъ къул — къараваш верди,
Къызын биле гонъдерди,
Эльчисин агъырлады:²
— Султан — гювейим², — дею.

431

Алтун курсие бинди, Зелиха
Дуруб янына бакъды,
Гедже дёшек дёшенди:
«Севдигим гелюр», — дею.

432

Къатыфыр гелип гирди,
Зелиха аны горъди:
— Ишбу эр кимдир?! — деди, —
Беним устюме гирю?!

433

Чагъыртынъ, гирю чыкъсын,
Эдепсизлик этмесин,
Намахрем устюне гельмесин! —
Буюрды: — Урунъ! — дею.

434

Андан джарие сёйледі:
— Ол султан будур! — деди, —
Дюшонъде севдинъ, — деди, —
Бисим дургъул³ утану.

441

Дедилер къаравашлар,
Зелихайы огютлерлер:

— Эйи сёз сёйле, — дедилер, —
— Сабыр къыл, къатлан, — дею.

445

Бир niche вакътлар гечти,
Ахир ваде иришти,
Чюн Юсуф Мысра дюшти,
Гельди деллял чагъырув.

448

Зелиха айдур: — Бильдим,
Бен учь кез дюшюмде горъдим,
Севдигиме эш бугунъ булдым,
Деюп дурур чагъыру.

449

— Варынъ, Малике деюнъ,
Джумле малыны вирюнъ,
Севдигим алыверинъ,
Айрыкълар гитсин гирю.

453

Ашыкъларда ар олмаз,
Горюндже къарар къалмаз,
Къучмайынджа къртулмаз,
Севдигине огюшю.

465

Сёз чокъ — Къатыфыр гельди,
Юсуфы анда горъди,
Аджепленюп танълады,
Юсуфа хайран олу.

466

Султан айдур Малике:
— Баха кесгил къулунъа,
Айыт, нидже алтуна,
Вересинъ аны беллю?

¹ харджаю — нишангъа берильген бахшышлар

² гювейим — куевим

³ бисим дургъул — кулюмсиреп тур

467

Бу кез фериште гельди,
Малик агъзына гирди,
Ол фериште сёйледи,
Султана хабер вирю.

468

Айдур: — Я Султан бильгиль,
Бу къулу сатын алгъыл,
Къаму долу малындан,
Агъырынджа вир, — дею.

519

Ол путуна ялварды,
Юсуф аны танълады,
Зелихая сёйледи:
— Бу дуран недир? — дею.

520

Зелиха айдур: Танърымдыр,
Сени банъа ол вирю,
Не дерсем, ол ишидир,
Хаджетим къабул къылу.

521

Юсуф айдур: — Бу олмаз,
Бу хаджет къабул къылмаз,
Санарсынъ, Танъры бильмез? —
Деп Зелихая сёйлею.

522

Юсуф ишарет къылды,
Ол бут еринден йыкъылды,
Он паре олып уфанды:
— Юсуф Пейгъамбер, — дею.

523

Зелиха Юсуфы сорды:
— Бу санем неден сынды,
Хем санъа ничюн сёйледи,
Депренди селям вирю? —

524

Ол Юсуф джевап берди:
— Беним Танърым вар, — диди, —
Сенинъ Хачынъа хышым этти,
О да дюштю уфану.

529

Юсуф илери гельди,
Дудагъыны тепретти,
Ол санем бутюн олды,
Тамам эвельгилею.

530

Зелиха аны горъди,
Юсуфы дахи севди,
Ол къадар ашыкъ олды,
Аштан-сувдан кесилю.

539

Къатыфыр бир гунь гельди,
Зелиха къатына гирди,
Халыны зайыф коръди,
Мегер бенъзи сарару.

540

Айдур: — Халинъ не олды,
Бенъзинъ неден сарарды?
Зелиха: — Бильмем? — диди, —
Бу халым недир, — дею.

546

Табиблер аджиз къалды,
Хич илядж идемеди,
Зелиха: — Юсуф, — сёйледи, —
Дердиме дерман дею.

547

Экимлер къалкъты гитти,
Зелиха яту къалды.
Къатыфыр дахи бильди:
— Бу ашыкъ олмыш, — дею.

(Зелиха даясынынъ айткъан сёзюне базанып, Къатыфыр Султангъа сарай къурдырта. Диварларында озюнинъ ве Юсуфнынъ къучакълашып отургъан ресимлерини сыздырта. Сарайгъа кельген Юсуф диварда язылгъан огютни коре — А.К.)

611

Юсуф бу хали горьди,
Халикътен медед эрди,
Бакъты бир ает горьди,
Къаршысунда язылу.

613

— Юсуф атанъ — пейгъамбер,
Деденъ — Ибрахим сервер,
Бу иши къальбден чыкъар,
Ол сангъа ярамаю.

612

— «Феленфур би-зинне»¹ язылмыш,
Юсуфы огютлемиш:
— Ол Тангърыдан къоркъы! — демиш,
Юсуфа огют вирю.

620

Юсуф къапуя гельди,
Эп къапылар ачылды,
Эле Юсуф къуртулды,
Арт этеги йыртылув.

(Рейангъа (Къатыфырнынъ къардашына) ачувлангъан Зелиха Юсуфны зиндангъа ташлай. Буны бильген султан Къатыфыр Зелиханы тенбилей, Юсуф къабаатлы олмагъаныны айта. Зиндангъа барып, эллерини чезип, аш бере, урба кийдире — А.К.)

687

Деди: — Сен бунда дургъыл,
Бир ики гунь сабыр къыл,
Зелиха истер: — Эве гель,
Сени чыкъарам, — дею.

691

Джебраиль гоктен инди,
Хакътан селям гетюрди,
Юсуфы огютледи:
— Сабыр къыл, къатлан, — дею

688

Къатыфыр эве гельди,
Пес эджель назир олды —
Хеман ол гедже ольди,
Мысыр султансыз къалу.

693

Юсуф зинданда къалды,
Чокъ йыллар унутылды...
.....
.....

690

Султан къардашы — Рейан,
Ол олды Мисира султан,
Азад олды эхли зиндан,
Юсуф ялынъыз къалу.

697

Зелихайы Рейан къоды,
Хем сарайындан сюрди...
.....
.....

¹ феленфур би-зинне — намусынъа сыгъмагъан ишни япмакътан нефрет эт

691
Джебраиль гоктен инди,
Хакътан селям гетюрди,
Юсуфы огютледи:
— Сабыр къыл, къатлан, — дею

693
Юсуф зинданда къалды,
Чокъ йыллар унутылды...
.....
.....

697
Зелихайы Рейан къоды,
Хем сарайындан сюрди...
.....
.....

698
Пес отуз йыл агълады, (Зелиха)
Ахыры гозьсюз олды,
Мал гитти — дервиш къалды,
Юрюр шехирде диленю.

775
Бир гунь Юсуф ол дурды,
Халыкъына ялварды,
Ол къадар ким агълады:
— Бени къуртару — дею.

776
Джебраиль гоктен энди,
Хакътан селям гетюрди,
Султанлыкъ муштулады¹:
— Имди къуртулдынъ — дею.

778
Ол гидже ишит нолду,
Мегер султан дюш горъди,

— Табирджи — деюп сорды, —
Бу дюшюм недир? — дею.

779
Еди сыгъыры горъдим,
Узерине бинердим,
Бундан анъа гечердим,
Къамусы семиз, кучъюлю.

780
— Йине бир дюши горъдим — дер,
Еди гъайры сыгъыр — дер,
Семизлери еди — дер,
Къамусыны дёндирую.

781
Еди башакъ яш богъдай,
Еди башакъ къуру богъдай,
Къурусы яша дёнди,
Эм ол яшы къурууы.

782
Эп бир арая гельди,
Он дёрт баш богъдай олды,
Икиси гоке учты,
Гитти эм корюнмею.

797
.....
.....
Юсуф ол дюши ёрды,
Бирер-бирер анъладу.

798
Семиз сыгъыр дедиги,
Арыкъ аны едюги,
Богъдай гоке агъдугъы,
Доланып горюнмею —

¹ муштулады — хайырлады

² тахыллар — ашыкъ, арпа, богъдай(лар)

799

Еди йыл боллукъ ола,
Эйю ягъмурлар ягъа,
Дюрлю тахыллар² бите,
Иллер уджузлукъ олу.

800

Андан сонъра, биль, нола:
Еди йыл къытлыкъ ола,
Гоктен ягъмур ягъмая,
Экильмишлер къурыу.

801

Андан сонъра ноласы:
Ягъмур укъюш оласы,
Дюрлю тахиль оласы,
Джихан уджузлукъ олу.

827

Джебраиль анда гельмиш,
Ол Юсуфа сёйлемиш:
— Султан олурсынъ — демиш, —
Мысыр тахтына, — дею.

831

Танъры султанлыкъ верди,
Рейан бир себеп олды,
Пес Юсуф султан олды,
Мысыр ичинде беллю...

Суаллер ве вазифелер:

1. Зелиханынъ корьген тюшюни тарифленъиз. Магъриб султаны Юсуфтыр деп, онъа къоджагъа чыкъкъан Зелиханынъ башына нелер келип кече?

2. Мысыргъа кетирилген Юсуфны насыл ёлларнен Къатыфыргъа сатын алдырта?

3. Фериште Маликнинъ агъзына кирип, Султангъа нелер айткъаныны дестандан тапып окъунъыз. Озь сёзюнъизнен анълатынъыз.

4. Юсуф Маликке озюнинъ асыл заты кимден олгъаныны айта. Бу сёзлерни дестандан тапып окъунъыз. Маликнинъ де сонъки сёзюне эмиет беринъиз. Олар насыл сагълыкълашала?

5. Къатыфыр Юсуфны сатын алгъан сонъ, хазинесинде даа чокъ алтын ве мал-мулк пейда олгъаныны Юсуфкъа бильдире. Юсуф бу алны онъа насыл анълаткъаны дестаннынъ къачынды дёртлюгинде олгъаныны тапынъыз. Юсуфнынъ бу сёзлерини ифадели окъунъыз.

6. Юсуфнен Зелиханынъ арасында насыл бир фаркъ бар эди? Юсуф омюринде расткельген маниаларны Аллахына ялварып, аль эткенини билесинъиз. Я Зелиха кимге ялвара? Бу акъта оларнынъ арасында насыл лакъырды, ве адисе-вакъиалар олып кечкенини дестандан тапып окъунъыз.

7. Юсуф насыл этип Мысыр султаны ола? Джевабынъизны Къатыфырнынъ корьген тюшюни насыл табирлегени узеринде тизинъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ШИИРИЙ ОЛЬЧЮЛЕР. ПАРМАКЪ ВЕЗНИ

Бутюн шиирий эсерлер пармакъ ве аруз везинлери эсасында язылыр. Ачыкъ ве япыкъ, къыскъа ве девамлы эджалар белли бир тертипке тизилип, аруз везнини пейда эткенини билемиз.

Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны насыл везин иле язылгъаныны талиль этейик. Бунунъ ичюн мисаль этип алгъан дёртлюкни эджаларгъа болейик. Меселя:

1	2	3	4	5	6	7
1. Къар - даш - ла - рынъ у - лу - лар (7)						
2. Дюш ма - на - сын би - люр - лер (7)						
3. Са - нъа а - сед къы - лур - лар (7)						
4. Душ - ман - лы - гъа къу - ва - ну (7)						

Бу дёртлюкнинъ эр бир сатыры еди эджадан ибареттир, яни эр бир сатырдаки эджалар бири-бирине тенъдир. Бойле везинге шириетте пармакъ везни деп айталар. Пармакъ везни эджаларнынъ сайысы эсасында тизиле. Шиирдеки эджаларнынъ сайысы бири-бирине тенъ ола.

Бойледже, *сатырдаки эджаларнынъ сайысына риает этилип (бакъылып) язылгъан шиирий эсернинъ везнине пармакъ везни дерлер.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Пармакъ везни не эсасында тизиле? Онынъ эсас хусусиетлерини айтыңыз.
2. Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны къач эджадан ибареттир?
3. Шиирий эсернинъ насыл бир везнине пармакъ везни дерлер?

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ АЛТЫН ОРДУ ДЕВРИ

*(Могъол истилясындан (1223 с.) Къырым Ханлыгъы
деврине къадар (1428 с.))*

Къырымтатар эдебияты тарихында эдебиятымызнынъ инкишаф эткен ве дургъунлыкъкъа огърагъан девирлери олгъан. Бу девирлерде эдебият хазинемизни зенгинлештирген бир чокъ эсерлер язылгъан. Бу эсерлер бугунъ де-бугунъ эм халкъымызнынъ, эм де башкъа тюркий миллетлернинъ эдебий вариети сайыла.

IX—X асырларда Ислям динининъ Къырымда кениш джайрамасы эдебият саасында бир чокъ денъишювлерге ёл ачты. Арап халкъ агъыз иджадынынъ «Юсуф ве Зулейха», «Лейля ве Меджнун» киби нумюнелери халкъ арасында айтыла-айтыла тильде дестан ола. Бу эсерлернинъ эр бири о девирдеки эдебиятнынъ инкишафына тесир эте. Нетиджеде, Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны языла. Бу эсер XIII асырда асыл къырымтатар тилинде язылгъан ильк эсердир.

Дюньягъа мешур «Кодекс Куманикус» латин-аджем-къуман лугъаты 1245—1295 сенелери Солхатта (Эски Къырымда) языла. Оны итальян туджарлары ве ерли улемалар тизе. Бу эсер де Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны киби асыл къырымтатар тилинде язылгъан экинджи язылы абиде сайыла.

Тарихтан билъгенимизге коре, 1239 сенеси Къырым бутюнлей могъолларнынъ къолуна кече. Эки асыр девамында Къырым (1239 сенеден 1428 сенесине къадар) оларнынъ къолунда булуна. Бу муреккеп девирде язылгъан эсерлернинъ чокъусы элимизге келип етмеди. Амма бу девирдеки эдебиятымызны зенгинлештирген эсерлернинъ сайысы аз олса да, олар халкъ вариети олып къалмакъта.

Бу девирлерде де эдебий аят омюрини эп девам эткен. Къырымнынъ медений меркези олгъан Солхат шеэринде эдебий аят гуръделенген ве къайнагъан. О девирнинъ буюк улемалары бири-бири иле мында къонушкъанлар, фикир алышып беришкенлер.

Девирлер кечкен сайын мемлекетте пейда олгъан зорбалыкълардан чокъусы алимлер, улемалар, шаирлер дигер мемлекетлерге кеткенлер. Оларнынъ базылары мамлюк султанларынынъ даветинен Мысыр ве Суриеге кеткенлер. Лякин гъурбетликтеки яшайышкъа даяналмагъанлар, кене де тувгъан юртуна къайтып, Къырымда иджат этмекни девам эткенлер.

Иште, XIV асырда яшагъан Абдульмеджит эфенди, Ахмедходжа эс-Сарайий, Тугълуходжа, Тана-Бугъа, Мевляна Исхакъ, Эбубекир

Мухаммед, Сейфи Сарайий киби муэллифлернинъ къыйметли эсерлери халкъ вариети сайылмакъта.

Бу эсерлерининъ къолумызгъа келип еткен тарихы гъаеет ме-ракълыдыр. XIV асырда яшагъан шаир Сейфи Сарайий 1391 сене-си «Гулистан» серлевасында бир джыйынтыкъ нешир эте. Бу ки-тапкъа о, озюнинъ такълит этип язгъан гъазеллерини ве улу аджем шаири Саадий Шеразийнинъ мешур «Гулистан» эсерини де кирсете. Абдульмеджит ве Ахмедходжа эс-Сарайининъ гъазеллери де анда дердж олуна (басыла). Джыйынтыкъкъа кирсетилген эсерлер толу сакъланып къалмаса да, элимиздеки эсерлернинъ мундеридже-синден муэллифлернинъ дюньябакъышы тасавур этиле. О девирде яшагъан халкъымызнынъ яшайыш тарзы, ахлякъы акъкъында ма-люмат бериле. Бу эсерлернинъ тизилиш шекиллеринден о девирде насыл ширий жанрлар ишлетилгени корюне. XIV асырда иджат эткен муэллифлернинъ иджатларында насыл мевзу ве гъаелер тасвир олунгъаныны да бу джыйынтыкътаки эсерлерден билемиз.

Тувгъан юрткъа мукъаддес севги дуйгъусы киби мевзу олар-нынъ иджатларыны бирлештире. Оларнынъ эсерлеринде бу дуй-гъу инсаннынъ рухий къыйметини, шахсиетнинъ уриетини юк-сельте. Аят ве олюм, гонгъюль ве анъ, акъыл ве рух арасындаки къ-арама-къаршылыкълар эр бир девир ичюн муим ве эбедий меселе олгъаныны косьтере. Бу эсерлер о девирлерде иджат эткен шаир-лернинъ миллий руху, ангъы, къабилиети, истидат дереджесини корьмеге ярдым этелер.

XIV асырда яшап иджат эткен Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонгъюль!» шииринден бизим кунюмизге алты сатыр, Ахмедходжа эфендининъ шииринден — он сатыр етип кельгендир.

Бойледже, къырымтатар эдебиятынынъ Алтын Орду девринде иджат олунгъан эсерлернинъ эписи эдебият тарихымызнынъ тю-кенмез хазинеси сайылмакъта.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятынынъ Алтын Орду деврине айт насыл эсерлер-ни билесингиз? Бу девирде олып кечкен тарихий вазиятлерни беян этингиз.
2. XIV асырда яшап иджат эткен муэллифлернинъ чокъусу Алтын Ордунынъ зорбалыгъы саесинде насыл мемлекетлерге кеткенлер? Бу де-вирде иджат эткен муэллифлернинъ сой адларыны айтынгыз.
3. Сейфи Сарайий насыл серлева алтында джыйынтыкъ дердж эте? Бу джыйынтыкъкъа кирсетилген эсерлерни окъуп, биз насыл бильгилер пейда этемиз?
4. Бу девирдеки муэллифлернинъ иджатларыны бирлештирген фель-сефий тюшонджелерни ачыкъландырынгыз. Бильдирилген фельсефий тюшонджелернинъ къыйметли джеэтлери неден ибареттир?

АБДУЛЬМЕДЖИТ ЭФЕНДИ (XIV асыр)

Мамлюклер девринде, хусусан Мысырда кырымлы Бейбарс султанлыкъ эткен вакъытта, бир чокъ улемалар ве шайрлер Кырымдан Мысыргъа кеткенлер. Сонъра о якълардан тувгъан юртуна къайтып кельгенлер, иждадий ве омюр ёлларыны тувгъан топракъларда девам эткенлер. Абдильмеджит эфенди шу девирде иджат эткен шайрлерден биридир.

1391 сенеси Сейфи Сарайий Саадининъ «Гулистан» эсерини дердж эте. Бу дивангъа Абдильмеджит эфендининъ тек бир «Эй, гонъюль» серлевалы гъазели кирсетиле.

Абдильмеджит эфендининъ даа бир дестаны бар. Бу дестанны о, Кырымда яшагъанда яза. Дестан XIII асырда яшагъан Махмуд Кырымлынынъ «Хикаят-и Юсуф ве Зулейха» дестаны киби Юсуф ве Зулейханынъ севгиси акъкъындадыр.

Алтын Орду деври кырымтатар эдебиятынынъ нумюнелеринден бири олгъан «Эй, гонъюль» серлевалы гъазелинде ирадели инсаннынъ гонълю не къадар индже ве назик олгъаны акъкъында айтыла. Эсерде аятта расткельген чешит эзиетлерге даянмагъа бильген инсаннынъ гонълю акъкъында икяе этиле.

Шайрининъ гонълюнде пейда олгъан дюльбер, алидженап ве терен ислер гонъюль ве анъ арасындаки къарама-къаршылыкъны пейда эте.

Мукъаддес севги дуйгъусы онынъ башына не къадар ынджы-нувлар кетирмесин, гонълюни не къадар хырпалап чекиштирмесин, о дигер инсаний дуйгъулардан устюн ве мукъаддестир.

Гъазельде къулланылгъан ошатувлар шайрининъ рухий дюньясыны тасвирлей.

Сызды теним, тюкенди сехер шемидек яныб,
Эй, вай! Не къылды, коръ ки, башымгъа беля гонъюль!

*Саарде янып биткен шем киби теним ирил битти;
Эй, вай! Не япты, коръ ки, башыма беля (лы) гонъюль!*

Истек яшым акъыб, тунь-у-кунь йыгълатыр мени,
Тигме ки, эрсе, кульсе мангъа — не рева гонъюль.

*Эр гедже кѳанлы козьяшым акъып, геджелернен мени агълатыр.
Тийме, эгер кульсе, манѳа, уймагъан гонъюль.*

киби сатырларда севгининъ къудрети, кучю беян олуна.

Абдульмеджит эфенди инсаннынъ гонълю вазиетине коре денъ-ишкени акъкъында фельсефий фикирлер юрюте. Севги ислерининъ истирапларына даянып оламагъан шаир: «Я Рабби! Козюмден ал бу гонъюль дадыны!» — диерек, ярдым истеп, Танърыгъа мураджаат эте.

Гонъюль ве анъ арасында зиддиет (къарама-къаршылыкъ) ойле къуветли ки, оны тек Рабби аль эте биле. Яни бу дава инсаннынъ козълери юмулгъан сонъ чезиледжек. Бутюн инсаниет ичюн исе бу къарама-къаршылыкъ эп девам этип, эбедий чезильмейип къа-ладжакътыр.

Гонъюль дадыны ис эткен шаирнинъ башындан нелер келип кечмесе де, кене де ильк дуйгъусына садъкълыгъыны о, бойле сатырларда бильдире:

Михнет элине алды хаятым якъасыны —
Абдуль къатында къылмады бир маджера гонъюль.

*Дава эткен гонъюльге Абдуль гонъюль бермеди,
Омюрини, аятыны захмет этип кечирди.*

Демек, бу тенъештирив или муэллиф эр бир инсаннынъ шахсий фикри, дюньябакъышы, умуминсаний ахлякъы олмакъ кереклиги акъкъында сѳйлей. Мукъаддес севги дуйгъусы (севда олгъан гонъюль) бутюн инсаниет ичюн эбедий ве мукъаддес олмалыдыр демек истей. Гонъюль ве анъ арасындаки зиддиетнинъ эбедийлигини бильдире.

Бойледже, Абдульмеджит эфендининъ «гонъюль» акъкъында юрюткен бу фельсефий тюшюнджелери омюрни, юртны, ананы, озюни севмеге бильген гонъюльнинъ алидженаплыгъы, инсаниет-лигини тасвирлей.

ЭЙ, ГОНЪЮЛЬ!^[9]

Андан бери ким, алды о шул дильрубe гонъюль¹
Куйди джефада², корьмеди хергиз вефа гонъюль³.

¹ дильрубe гонъюль — севда олгъан гонъюль

² джефа — эзиег, ынджытув, азап

³ вефа гонъюль — сѳзюнде тургъан, достлугъыны девам эткен садъкъ гонъюль

Козьдин тюшюрди бир ёлы, козь тюшкели анъа,
Терк ит десем, тилегими бермез риза гонъюль¹.

Сызды теним, тюкенди сехер шемидек² яныб,
Эй, вай! Не къылды, корь ки, башымгъа бея гонъюль!

Корьгенге козь тикер, къолы етмезге эль сунар,
Къойгъыл бу ишни эмди, барайы Худа гонъюль!

Баштан кечиб, къара къан ичиб, къан яшым сачыб,
Тапмаз гонъюль тилегини ве хасрета гонъюль.

Еди фелекни тарх къылыб, накъд-и джан билен³
Бу ашкъ нардын ойнама⁴, эй, бинева гонъюль⁵!

Истек яшым акъыб, тунь-у-кунь йыгълатыр мени,
Тигме ким, эрсе, кульсе манъа — не рева гонъюль⁶.

Я Рабб! Козюмден ал бу гонъюль дадыны! Манъа —
Ким булдыкен беясы билен мубтеля гонъюль⁷.

Михнет элине алды хаятым якъасыны —
Абдуль къатында къылмады бир маджера гонъюль⁸.

Суаллер ве вазифелер:

1. Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонъюль» гъазелинде не акъкъында айтыла? Гъазельде бильдирилген фельсефий фикирлерни беян этинъиз.

2. Гъазельде къулланылгъан ошатув, тенъештирювлер насыл меселелерни ачыкъландыра? Мисаллер кетирип, икяе этинъиз.

¹ риза гонъюль — разы, мемнюн, кошнут гонъюль

² сехер шемидек — саарь чырагъы киби, сабагъа якъын сёнип биткен шем-чыракъ киби

³ накъд-и джан билен — энъ къыйметли шей иле

⁴ ашкъ нардын ойнама — ашкъ чечеги, отунунъ, къанлы яшларынен ойнама

⁵ бинева гонъюль — насипсиз, заваллы, факъыр, мухтадж, гъарезсиз гонъюль

⁶ не рева гонъюль — ляйыкъ олмагъан, келишмеген гонъюль

⁷ мубтеля гонъюль — тюшкюнлешкен, яшамакъны ред эткен гонъюль

⁸ маджера гонъюль — дава эткен, давалашкъан гонъюль

АХМЕДХОДЖА ЭС-САРАЙИЙ (XIV асыр)

Ахмедходжа эс-Сарайий XIV асырда иджат эткен шаирлерден биридир. Муэллифнинъ аяты, догъгъан ве ольген йыллары акъкъында малюмат ёкъ. Ялынъыз онынъ Къырымдан Мысыргъа кетип, анда яшагъаны белли. Абдульмеджит эфенди, Тугълуходжа, Тана-Бугъа, Мевляне Исхакъ, Эбубекир Мухаммед киби гъурбет иллерден ватанына къайтып кельген шаирлер сырасында олгъаны да малюмдир.

1391 сенеси Сейфи Сарайий тарафындан дердж этильген «Гулистан» диванына Ахмедходжа эфендининъ де бир шири кирсетиле. Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонъюль» гъазели киби бу эсер де Алтын Орду деври къырымтатар эдебиятынынъ тюкенмез хазинесининъ джевахеридир. Бу эсерден Ахмедходжа эс-Сарайий эсерлерини «Ахмед» тахаллюсы /лагъабы/ алтында язгъаны белли олды.

Алтын Орду девринден бизге келип еткен зенгин мирас эдебиятымызнынъ тарихыны огренмеге хызмет эте. Олар бу девирде иджат олунгъан эдебий эсерлернинъ язылув севиесине къыймет кесмеге имкян яраталар.

Ахмедходжа эс-Сарайийнинъ «Ахмед» тахаллюсынен язылгъан эсеринде лирик къараманнынъ къыяфети юксек услюптеки тасвирий васталар иле косътериле:

Бенде Ахмедни бек табугъында хош эсрар ирур,
Ким анынъ ширий сёзлери эсрар ирур.

Эсерде усталыкънен тасвир этильген табиий джанлылыкъ лирик къараманнынъ сымасыны арекетке кетире. Козюмиз огюнде дюльбер къызнынъ къыяфети, юзюнинъ чизгилери, онынъ юрوشي, джазибеси, незакети джанлана.

Шаир севгилисининъ дюльберлигини эр тарафтан (джеэттен) тасвир эте, инсан гонъюнинъ дюльберлигини ачыкъландыра. Лирик къараманнынъ ахлякый темизлиги, дуйгъу-ислерининъ дюльберлиги шаиране сёзлер ве ибарелерде беян олуна.

Дильберимнинъ ол садефтек агъзында дюр бар ирур,
Лалынынъ шевкъында тунь-кунь дийделер дюр бар ирур.
Равза янълыгъ хусн багъында янагъына нар ирур,
Хиджр ве ашкъы гонъюллерни якъаргъа нар ирур.

Шаир севгилиснинъ агъызындаки тишлерини инджи иле тенъештире, севгилиснинъ дюльберлигини этрафкъа сачылгъан нурларнен къыяс эте. Бу нурлар гедже ве куньдюзни ярыкъ эте. Онынъ сачы, боюны-постуны, юрюшини гульзаргъа бенъзете. «Янагъына нар ирур» ибаресинен янакълары къып-къырмызы олгъаныны анълата.

Эсерде къулланылгъан къафиедеш ибарелер лирик къараманнынъ сымасыны даа да къуветли тасвир этелер:

«Агъзында дюр бар ирур — дийделер дюр бар ирур»
Агъзында инджи бар киби — козьлери инджи ягъдырыр

«Энълери гульзар ирур — бульбулю гульзар ирур»
Этрафы гульзар истер — бульбулю гульзар истер

«Не аджеб базар ирур — наз этиб бизар ирур»
*Не аджеп, базар этер, наз этип (назланып) бизар
(раатсыз) этер.*

Бойледже, лирик къараманнынъ къыяфетини шаиране сёзлернен джанландырмакъ усулы о девир шириетининъ эсас чизгиси олгъаны ичюн гъазеллернинъ чокъусы бойле шекильде язылгъандыр.

Шаир шаиране сёзлернен эсернинъ бедиеглигини юксек seviеге котере. Къафие бирлиги ве къафие текрары исе лирик эсерге тюзгюнлик багъышлай. Буларнынъ эписи муэллифнинъ фикери, дуйгъуларыны бар къуветнен ис этмеге джелъп этелер. Ахмедходжа эс-Сарайининъ эсериндеки эр бир сатыр о девирдеки тилимизнинъ бедиеглик дереджесини косътере.

* * *^[10]

Дильберимнинъ ол садефтек¹ агъзында дюр² бар ирур,
Лалынынъ³ шевкъында тунь-кунь дийделер дюр бар ирур⁴.

¹ садефтек — инджи къабугъы киби индже ве темиз агъзында

² дюр — инджи

³ лалынынъ — къырмызы дудагъынынъ

⁴ дийделер дюр бар ирур — козьлери инджи ягъдырыр

Зюльфи¹ сунбульдек², бойы — серв³, энгълери гульзар ирур,
Юзюни корьмекке бир дем бульбулю гульзар ирур.

Джан алыш хуснюн⁴ сатар — бу не аджеб базар ирур,
Я мегер ашыкъларына наз этиб⁵ бизар ирур⁶.

Равза⁷ янълыгъ хусн багъында янагъына нар ирур,
Хиджру ашкъы⁸ гонъюллерни якъаргъа нар ирур.

Бенде Ахмедни бек табугъында хош эсрар⁹ ирур,
Ким анынъ шиирий сёзлери эсрар ирур.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде лирик къараманнынъ къыяфети насыл косътерильгенини мисаллер иле анълатынъыз.
2. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде ишлетильген ошатов ве тенъештирювлерни айрыджа къайд этинъиз. Оларнынъ маналары насыл ифаделене? Сатырларнен исбатланъыз.
3. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде къафиедеш ибарелернинъ къуветини беян этинъиз. Лирик къараманнынъ сымасы насыл къафиедеш ибарелерде тасвир олуна?
4. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде къулланылгъан бедий тасвирий васталарнынъ бедиедли тарафларыны ифаделенъиз. Оларда муэллифнинъ фикери, дуйгъулары насыл ёлларнен косътериле?

¹ зюльфи — эки янагъынынъ янындан сарккъъан сач теллери

² сунбульдек — сумбуль (гиацинт) киби

³ серв — сельби

⁴ хуснюн — гузеллигини

⁵ наз этиб — озюни бегендирмек ичюн безгин, кусъкюн, джилъвели арекет этип

⁶ бизар ирур — раатсыз этер, бездирир, кусътюрир

⁷ равза — багъча, чименлик

⁸ хиджру ашкъы — ясакъ олунгъан севги

⁹ эсрар ирур — сыр этер

ЭДЕБИЯТЫМЫЗНЫНЪ КЪЫРЫМ ХАНЛЫГЪЫ ДЕВРИ

*XV асырнынъ биринджи черигинден (1428 с.) —
XVIII асырнынъ сонъуна къадар (1783 с.) девир.
Къырым Ханлыгъы мейдангъа кельгенинден
рус истилясы деврине къадар)*

XV асырнынъ биринджи черигинде Алтын Орду дагъыла. Къазан, Астырхан, Сибирь, Къырым ханлыкълары мейдангъа кетириле. Биринджи Къырым ханы — Аджы Герай 1428 сенеси Къырымнынъ мустакъиль девлет олмасыны темин эте. Бу девирде Къырым ханларынынъ намлы Герайлар сюлялесининъ темель ташыны Аджы Герай хан къоя. Герайлар сюлялеси учъ бучукъ асыр девамьнда ханлыкъ эте. Бу девирде Герайлар сюлялесининъ эллиге къадар векили ханлыкъ тахтында булуна. Олардан базылары экишер, учер, атта дёртер кере тахттан эндирилип, кене де тахткъа кечелер.

Иште, XV асырнынъ биринджи черигинден (1428 с.) XVIII асырнынъ сонъуна къадарки (1783 с.) девирде Къырымда Къырым Ханлыгъы укюм сюре. Демек, Къырым руслар тарафындан ишгъаль олунгъанына къадар, Къырымда Герайлар укюм сюрген девир — **Къырым Ханлыгъы** деври сайыла.

Къырымтатар халкъынынъ тарихында Къырым Ханлыгъы деври муим эмиетке малик бир девирдир. Бу девирде мустакъиль бир девлет мейдангъа кетириле. Халкъ озъ девлетчилигине саип ола, миллет оларакъ шекиллене.

Бу девирде энди бир къач асыр эвель шекилленген медениет, урф-адетлер, сиясет, икътисадият, ичтимаиет миллий ренк ала. Миллий медениетни шекиллендирген язылы эдебият инкишаф эте. Эр бир саада асыл къырымтатар тили къууланыла.

Бу девирде Къырым Ханлыгъы ичтимаий, сиясий ве арбий джеэттен озюнинъ барлыгъыны алемге таныта. Къырымнынъ мустакъиль девлетчилиги вакътында Къырымда яшагъан ерли халкъ къыпчакъ тилинде лакъырды эте. Ондан гъайры эдебият алами ве ресмий даирелерде къонушув да къыпчакъ тилинде алынып барыла.

Лякин Къырымнынъ мустакъиль девлетчилиги чокъ вакъыткъа сюрмей. Гедик Ахмет Паша 1475 сенеси Кефени басып ала. Къырым Тюркиенинъ имаесине кече. Бу девирде Къырымда укюмдарлыкъ этеджек ханлар да Тюркиеде тайин-

лене ве тасдыкълана. Бу девирде къырымтатар халкъынынъ эдебий, медений, ичтимаий, икътисадий аятына Тюркиенинъ тесири пек арта. Энди Къырым Ханлыгъынынъ ресмий муарирieti къыпчакъ тилинде дегиль де, тюрк тилинде алынып барыла.

Къырым Ханлыгъы девринде мейдангъа кельген къырымтатар эдебияты пек махсулдар ола. Юксек севиеге етишкен эдебият бугунъ де-бугунъ несиллерни тааджипке къалдырмакътадыр.

Бу девирде къырымтатар эдебияты тарихында пек чокъ муэллифлер хызмет этелер. Айны девирде язылгъан эдебий эсерлернинъ шекиль ве мундериджеси гъает зенгинлеше.

Къырым Ханлыгъы девринде къырымтатар эдебиятында юксек севиеге иришкен улема (алим), эдип ве шаирлер дигер тюркий девлетлерде де белли олалар. Бу девирдеки эдебиятны чокъусу ханлар илерилетелер. Олар озь деврининъ кениш малюматлы, илимли адамлары ве корюмли шаирлери олгъанлар. Ханлар, озьлерининъ шан-шуретлерини, эдебият усталыгъыны юксельтмек ичюн, сарайларына шаирлерни давет эткенлер.

Бу девирде укюмдарларнынъ (ханларнынъ), халкъ ве саз шаирлерининъ эдебияты шекиллене. Бутюн тюрк дюньясында диван эдебияты илерилей. Диван эдебияты эр бир джеэттен юкселип, зенгин классик эдебияткъа чевириле.

Диван эдебиятында арап ве аджем миллий услюплер ишлетиле. Шаирлер озь эсерлеринде пек чокъ аджем, арап, тюрк сёзлерини къуullanалар. Диван эдебиятында гъазель, семаи, рубаи, къыта, бейит, муамма, фельсефий-дидактик фикир бильдирген месневи киби ширий шекиллер кениш къууланыла.

Диван эдебияты арап ве фарс медениетининъ тесиринде шекилленген бир эдебияттыр. XI — XII—нджи асырлардан язылгъан Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутагъу билигъ», Эдип Ахмед Югнекининъ «Атабет-уль-Хакъайыкъ» киби эсерлери бу эдебиятнынъ ильки нумюнелери олгъандыр.

Къырым Ханлыгъы диван эдебиятында илерилеген тарихий несир «тарих», «теварих» я да «ахбар» деп адландырыла. Оларда «шах-наме» «вакъайи-наме, сефарет-наме, сергюзешт-наме», терджиме киби тюрлер кениш инкишаф эте. Бу саада иджат эткен эдиплернинъ чокъучу Гирай суялесине менсюптирлер. Бизге белли олгъан эсерлернинъ асыл нухалары дюнья архивлери, китапханелеринде сакълыдыр.

Шимдики девирде тарихий несирге аит Къайсуни-заде Нидаийнинъ «Тарих-и Сахиб Гирай хан», Аджы Мехмед

Сенайнинъ «Тарих» (1651), Мухаммед Гирайнынъ «Тарих» (1703), Сейид Мухаммед Ризанынъ «Эс-себъу-с-сеййар фи ах-бари мулюки-т-татар» (1744), Хурреми Челебининъ «Тарих-и ханан-ы Къырым» (1756/57), Саид Гирайнынъ «Тарих-и Саид Гирай» (1758) киби эсерлерининъ базысы толу, къысмен ве айры парчалар сьфатында нешир олундылар. Халкънынъ эманетине къайтарылдылар.

Къырым ханлыгъы девринде джанлы олгъан диний омюр Ислямий (диний) эдебиятынъ инкишафына себеп олды. Ислям дини ве тасавуф тюшюнджесини халкъгъа анълатмакъ ичюн, янгы бир шиирлер — иляхилер язылып башланды. Бойле этип, халкъ эдебиятында диний-тасавуфий шиир ёнелиши пейда олды. Тасавуф — Аллахны чокъ анъмакъ ве ибадет этмекнен онгъа якъынлашмакъ ёлудыр. XVIII асырнынъ орталарында яшагъан Мехмед Факърийнинъ иджадында иляхилер тюрю эсас алгъандыр.

Эдебиятымызнынъ Къырым Ханлыгъы девринде Гъазай, Усеин Кефевий, Резми Бахадыр Герай, Мухаммед Кямиль, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Джанмухаммед ве даа бир чокъ муэллифлер иджат эткендирлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. XV асырнынъ биринджи черигинде Алтын Орду дагъылгъан сонъ, -насыл ханлыктлар мейдангъа кетириле? Къырымнынъ мустакъиль девлет олмасыны ким темин эткенини айтынъыз.

2. Къырым ханлыгъынынъ укум сюрген деврининъ сенелерини тарифленъиз. Къырым Ханлыгъы деври не вакъыткъа къадар девам эте?

3. Къырым Ханлыгъы девринде медениет, икътисадият, ичтимаиет сасында насыл денъишовлер олып кече? Эдебият алами ве ресмий даирелерде къонушув насыл тильде алынып барылгъаныны сёйленъиз.

4. Къырымтатар халкъынынъ эдебий, медений, ичтимаий, икътисадий аятына Тюркиенинъ тесирини не вакъыт пек арта? Бу вакъыт Къырым Ханлыгъынынъ ресмий муарриети насыл тильде алынып барылгъаныны айтынъыз.

5. Къырым Ханлыгъы девриндеки эдебиятны кимлер илерилетелер? Бу девирде шекилленген эдебиятнынъ адларыны тарифленъиз.

6. Диван эдебиятында насыл миллий услюплер ишлетиле? Диван эдебиятында къулланылгъан шиирий шекиллерни къайд этинъиз.

7. Къырымтатар эдебиятынынъ Къырым Ханлыгъы девринде иджат эткен муэллифлерининъ адларыны айтынъыз.

ГЪАЗАЙ (1554—1607)

Къырымтатар эдебиятынынъ Къырым Ханлыгы деврине иссе къошкъан шаирлернинъ чокъусы ханлар олгъандыр. Девлет Герай ханнынъ огълу, Ислям Герай ханнынъ къардашы — Гъазай — орта асырлар девринде яшап иджат эткен укюмдар шаирлерден биридир. О, шаирлер арасында *Бора Гъазы Герай, Гъазай* адларынен белли олгъан. Гъазай диван ве тасаввуф эдебиятына дегерли иссе къошкъан шаирдир.

Асылында Бора Гъазы адынен белли олгъан Гъазы Герай аскер башы да олгъан. О, тюрк сераскери Озътимур огълу Осман пашанен иран аскерлерине къаршы урушларда дефаларджа иштирак эткен. Дженклерде буюк джесарет ве ярарлыкълар косътерген. Къазанылгъан гъалебелерге де иссе къошкъан.

Хан-заде йигирми секиз яшында олгъанда, аскерлеринен иранлы аскерлерге къаршы уджюм эте. Акъшамдан сабагъа къадар дёгюше. Акъибетинде, енъильген хан-заде иранлыларгъа эсирликке тюше. Еди йыл зинданда ята. Онъа Иранда къалып яшаса, зиндандан азат олунаджагъы теклиф олуна. Амма озъ Ватаныны джан-гонъюльден севген Гъазы Герай бу теклифни кесен-кес ред эте. Истегини ширий сатырларнен бильдире. «Сизинъ мемлекетингизде энъ раат ер — къале ве зиндандыр», — деп мыскъыл тарзда аджем тилинде джевап бере.

Сонъундан истидатлы ве джесюр хан-заде татлы сёз иле зиндан бекчисини алдата. Зиндандан къачып, башта эрзурумгъа, сонъра исе Тюркиеге келе. 6 йыл Къырым хансыз эди ёкъса? 1587—1588 сенелери Османлы девлети тарафындан Гъазы Герай Къырым Ханлыгынынъ тахтына тайинлене.

Гъазай диний, риязят илимлерининъ мутехассысы, алими де олгъан. О, тюрк-къырымтатар классик музыкасы тарихынынъ энъ буюк бестекярларындан биридир.

Шаир бестекяр олгъан сонъ, эльбет де, чалгъыджы да олгъан. О, башта танбур чалгъан. Сонъра бир чокъ дигер чалгъы алетлеринде де буюк усталыкъ иле классик макъамларны иджра эткен. Онынъ бестекяр оларакъ иджат эткен ве бизге малюм олгъан энъ аздан етмиш дёрт эсери бар. О девирде Гъазайни музыкашынаслар арасында «Татар» ады иле анъгъанлар.

Бойледже, Къырымнынъ сиясий ве медений тарихынынъ энъ буюк исимлеринден бири — Гъазы Герай къуветли укюмдар, му-стакъиль фикирли ве келеджекни корьмеге бильген сиясетчи ол-макънен бирге — алим, шаир, бестекяр, чалгъыджы, хаттат ве буюк меценат олгъан.

«Гуль ве бульбуль», «Долаб», «Къаве ве баде» месневилери ве онларджа шиирлерден ибарет джыйынтыгъынен беллидир.

«Диван» шиирий джыйынтыгъына къыркътан зияде лирик мевзуда язылгъан гъазеллери кирсетильген. Бу эсерлер назым эсерлер сырасыны кенишлетелер. Айны девирде язылгъан хан яр-лыкълары, ресмий ве хусусий (шахсий) мектюплер муэллифнинъ несир эсерлерини тешкиль этелер.

Арап, аджем, османлы ве къырымтатар тиллеринде язылгъан бу эсерлернинъ мевзулары чешиттир.

Гъазай 1607 сенеси Акъмесджитте элли беш яшында веба хасталыгъындан вефат этте. Мезары Багъчасарайда, бабасы Девлет Герайнынъ тюрбесиндедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Диван ве тасавуф эдебиятына дегерли иссе къошкъан шаир алемге насыл адларынен белли олгъандыр? О, аскербашы оларакъ, дженклерде насыл джесаретлик ве ярарлыкълар косътергенини икяе этинъиз.

2. Иранлыларгъа эсирликке тюшкен хан-задеге зиндандан азат олу-наджагъы теклиф олунгъанда, истегини насыл шиирий сатырларнен бильдиргенини тарифленъиз. Зиндандан о, насыл этип къача ве не вакъыт Къырым Ханлыгъынынъ тахтына тайинлене?

3. Гъазайнинъ даа насыл саалар мутехассысы олгъаныны беян эти-нъиз. Музыкашынаслар арасында Гъазай насыл адынен анъылгъаныны айтынъиз.

4. Бугуньки кунде Гъазайнинъ насыл месневилери ве шиирий джыйынтыкълары беллидир? «Диван» шиирий джыйынтыгъына не къа-дар гъазеллери кирсетильгенини айтынъиз. Несир эсерлерини насыл жанрлар тешкиль эткенини ве насыл тиллерде язгъаныны икяе этинъиз.

Гъазайнинъ шириети

Гъазай къырымтатар классик шириетининъ чешит шекил-леринде иджат эткен шаирдир. Гъазайнинъ ашкъ лирикасында севгилисине олгъан ашкъ, севги, айрылыкъ, асрет киби дуйгъулары айдынлатыла. *Хамасий лирикасында* — лирик къараманнынъ дженкчи — аскер сифатында япкъан йигитлиги, къараманлыгъы, мердлиги — шеревлендириле. *Диний* — *тасаввуфий ве фельсефий лирикасы* — диний-тасаввуфий ве фельсефий меселелерге багъышлана. *Хиджавий (сатирик) ве мизахий (юмористик)* эсерлеринде айны заманда джемиетте уюм сюръген интизамсызлыкъ, экиюзлюлик, идаре ишлериндеки беджериксизлик, нефисхорлыкъ, сахте диндарлыкъ киби бир сыра менфий чизгилер тасвирлене. *Талилий (дидактик)* эсерлеринде огретиджи, насиат бериджи шекильде аятий аллар анълатыла. Гъазайнинъ яратыджылыгъында гъурбетликнинъ аизары, ватан, яр асретлигининъ фаджиасы буюк усталыкъ иле тасвир олуна.

Шаирнинъ «*Эй, Саба, еткур пеймым ол юзю гуль дильбере*» гъазелинде севги дуйгъусы ве асретлиги ифаде олуна. Лирик къараман (Гъазай) шаркътан эскен хафиф ельге (Сабагъа) мураджаат эте. Онынъ башына тюшкен яр асретлигининъ аизарыны симинберге (кумюш тенли дюльбер къызгъа) барып еткизмесини хафиф ельге риджа эте:

«Эй, Саба, еткур пеймым ол юзю гуль дильбере,
Хаста халым шерх къылгъыл бир-бир ол симинбере».

«Айрылыкъ оты» лирик къараманны насыл алгъа кетиргенини шаир бар акъыкъатынен тасвирлей:

«Сейле, ким корди сенинъ ол козю яшлу ашыкътынъ
Хаставеш бенъзи сарармыш, бенъземиш нилюфере».

Къасевет, гъам юкюнден букюлип, хаста алына кельгенини шаир гуя озю ис эткени киби икяе эте. Козюмиз огюнде шаирнинъ иранлыларгъа эсирликке тюшкени джанлана. Ватаны, тувгъан юртуны джан-гонъюльден севген шаирнинъ сымасы джанлана. Айрылыкъ маджераларыны озь башындан кечирген шаир, асретликтен янгъан инсаннынъ алыны бойле инджелик иле тасвирлей.

«Чак-чак этмиш якъасын дест-и хиджран япышуб,
Дуд-и ахы чыкъса, етгай ишбу черх-и ахдере».

Дияр асретлигинден янган шаирнинъ гонглю ойле бир вазиетте ки, атта бу яныкътан чыккъан «аизар тютюни» та о бир дюньягъа барып етеджек дереджесиндедир.

Шаир озь-озюнден «Дертли Гъазай, о гъадар джефа, зулум чектириджинъ ким?» деп сорай ве гъазельнинъ сонгунда нетидже чыкъарыла:

«Мундже ким джевринъ чекер хаста Гъазай дердименд».

Сонгъра исе ватан, яр асретлиги даянылмаз бир агъры олгъаныны ифаделемек ичюн мубалыгъа усулы (гипербола) къулланылып, Хакъ (Тангъры) бу даянылмаз гонгюль агърысыны тек мусульмангъа дегиль, атта къафирге (душманына) биле бермесин деп, тилек тилей:

«Вирмесюн ол хали Хакъ муслим дегиль бир къафире».

Шаирнинъ гъурбетлик, асретлик мевзуларына багъышлангъан гъазеллеринде омюр, олюм акъкъында фельсефий фикирлер юрютиле. Меселя, «Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем...» киби гъазелинде Гъазай бутюн гедже янып, тама-тама липильдеген чыракънынъ (шем) сымасыны тасвирлей:

«Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем,
Атеш-и гъам шулесиддин янды сузан олды шем.

Корьди ким олмаз мюневвер арызынъдын мунджели,
Къальб-и ашыкъ гиби ахир янды хирман олды шем».

Гъазай асрет чеккенлернинъ алыны янып ириген чыракъкъа бенъзете. Янып ириген ве ирип биткен чыракънынъ алыны гъам-къасеветте кечирильген инсаннынъ омюрине ошата:

«Безм-и васлынъ хасретидин башлады яш тѣкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле корьди ахир етмеги олмыш мухаль
Эксилюб гъам бирле омри хаке эксан олды шем».

Шаир озю де базы бир гъамдан, базы исе кульгюден чыракъ киби иригенини тенгештирме (бенъзетме) усулы иле:

«Эй, Гъазай, гех висалы фикр къылды, гех фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан олды шем».

деп, ашкъыны беян эте. Гъазай бу классик гъазелинде ашыкънынъ чешит аллары акъкъында сёз юрюте. Чыракъ (шем) сымасында къаршылыкъсыз (джевапсыз) севгининъ къурбаны олгъан ашыкънынъ сымасы косътериле.

Бойле этип, гъурбетлик ве асретлик мевзусына багъышлангъан эсерлеринде шаир тез кечиджи омюрни тасвир эте. Инсан не къадар яшамасын, бу фаний дюнъяда онынъ омюри бир геджеде ирип биткен чыракъ кибиدير. Эр бир инсан бу дюнъяда мусафирдир, дегени киби фикирлер юрюте.

Гъазайнинъ гъазеллери ве месневилери самимиетлик ве алчакъгонъюллик чизгилеринен ашлангъандыр. Онынъ эсерлеринде фельсефий фикир, дюнъябакъыш, инсан гонъюнинъ ве муреккеп аятнынъ сырлары усталыкънен айдынлатыла.

ГЪАЗЕЛЛЕР

* * *

Эй, Саба, еткур пеямым¹ ол юзю гуль дильбере,
Хаста халым шерх къылгъыл² бир-бир ол симинбере³.

Сёйле, ким коръди сенинъ ол козю яшлу ашыкънынъ
Хаставеш бенъзи сарармыш, бенъземиш нилофере.

Айрулукъ оды⁴ ки, сенсиз джанына кяр эйлемиш⁵,
Бар-ы гъамдынъ⁶ хам олуб та, къадди⁷ дёнмиш ченбере⁸

Чак-чак этмиш якъасын,⁹ дест-и хиджран япышуб,¹⁰
Дуд-и ахы¹¹ чыкъса, етгай ишбу черх-и ахдере¹².

¹ еткур пеямым — еткиз хаберимни

² шерх къылгъыл — ачыкъ айдын айт, иззат бер, анълат

³ симинбере — кумюш вуджутлыгъа, вуджуды кумюш киби олгъан къызгъа

⁴ айрулукъ оды — айрылыкъ оты, атеши, дуйгъусы

⁵ джанына кяр эйлемиш — джанына кучъ эйлеген, кучъ берген

⁶ бар-ы гъамдынъ — гъам юкюнден, къасевет юкюнден

⁷ хам олуб та къадди — букюлип бою

⁸ дёнмиш ченбере — алкъагъа дёнген, алкъа сыфатына ошагъан, букюльген

⁹ чак-чак этмиш якъасын — йырткъан якъасын

¹⁰ дест-и хиджран япышуб — айрылыкъ эли (къолу) такъдири япышып

¹¹ дуд-и ахы — эй-вах тютюни, аизар тютюни

¹² черх-и ахдере — фелек ихтиятына, сакътылыгына, тынчлыкъ укюм сюръген дюнъягъа

Мундже ким джевринъ чекер¹ хаста Гъазайй дердименд,²
Вирмесюн ол хали Хакъ муслим дегиль бир кяфире.

Сатыр асты терджимеси^[11]

*Эй, рузгяр, еткиз хаберимни юзю гульге бенъзеген дюльберге,
Хаста алымны барып анълат бирер-бирер кумюш тенли
гузель къызгъа*

*Сейле ким коръди сенинъ — о козю яшлы ашыкънынъ
Хаста юзю эп сараргъан, ошагъанын(ы) нилюферге.*

*Айрылыкъ атешки, сенсиз джанына кучъ берген,
Гъам юкюнден нек букюлип, бою алкъагъа дёнген.*

*Шарт-шурт йырткъан якъасыны айрылыкъ эли япышып,
Аузар тютюни чыкъса, етер та о (бир) дюньягъа.*

*Джефа чектириджинъ ким, хасталыкъ чеккен дертли
Гъазайй,
Бойле алны бермесин Хакъ тек мусульмангъа дегиль,
атта кяфирге биле*

* * *

Киче юзънинъ хасретидин пес³ ки гирьян олды⁴ шем⁵
Атеш-и гъам шулесиддин⁶ янды сузан олды шем.

Коръди ким олмаз мюневвер⁷ арызынъдын⁸ мунджели⁹,
Къальб-и ашыкъ гиби ахир янды хирман олды¹⁰ шем.

¹ мундже ким джевринъ чекер — о къадар джефаджинъ ким, зулум чектириджинъ ким

² Гъазайй дердименд — дертли Гъазайй

³ хасретидин пес — асрети битти

⁴ гирьян олды — агълады

⁵ шем — мум, чыракъ

⁶ шулесиддин — алевинден

⁷ мюневвер — ышыкълы, бахытлы

⁸ арызынъдын — янакъларындан

⁹ мунджели — парлакъ

¹⁰ хирман олды — уютсиз олды

Безм-и васлынъ хасретидин¹ башлады яш төкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле² корьди ахыр етмеги олмыш мухаль,³
Эксилюб гъам бирле омри хаке ексан⁴ олды шем.

Эй, Гъазай, гех висалы фикр къылды, гех⁵ фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан⁵ олды шем.

Сатыр асты терджимеси^[12]

*Бутюн гедже асрет чекип, агъламакъта мум-чыракъ,
Гъам атеши, алевинден ирип янды мум-чыракъ.*

*Корьген кимсе олмаз бахытлы парлакъ янакъларындан,
Къальби ашыкъ киби битип, янып битти мум-чыракъ.*

*Корюшмекнинъ асретинден башлады яш төкмеге,
Сабадай дюнья эвинде мусафирдир мум-чыракъ.*

*Сабанен корюшмекнинъ сонъу олмагъаныны анълагъан сонъ,
Эксиллип гъам иле омрю /ерге къарышып/ ирип битти
мум-чыракъ.*

*Эй, Гъазай, корюшмекни якъын корьди, къя узакъ,
Къяде гъамдан агълады о, къя къуванды мум-чыракъ.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Гъазай къырымтатар классик шириетининъ насыл шекиллеринде иджат эткен шаирдир? Гъазайнинъ ашкъ лирикасында насыл дуй-гъулар айдынлатылгъаныны ифаделенъиз.

2. Хамасий лирикасында насыл меселелер шеревлендириле? Диний-тасаввуфий ве фельсефий лирикасында насыл меселелер тасвир олунгъаныны тарифленъиз.

3. Хиджвий (сатирик) ве мизахий (юмористик) эсерлеринде насыл бир менфий чизгилер айдынлатыла?

¹ безм-и васлынъ хасретидин — корюшмек асретинден

² субх-и васле — сабанен корюшмек

³ ахыр етмеги олмыш мухаль — сонъуна, ахырына етмек мумкюн дегиль

⁴ хаке ексан — ернен ексан, ернен тер-тегиз, ерге къарышып

⁵ хандан — кульгюден

4. Талилий (дидактик) эсерлеринде насыл аятий аллар анълатыла.
5. Шаирнинъ «Эй, Саба, еткур пеймым ол юзю гуль дильбере» гъазелинде насыл дуйгъулар ифаде олунгъаныны мисаллер кетирип тарифленъиз.
6. Шаирнинъ «Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гириян олды шем...» гъазелинде насыл фельсефий фикирлер юрютильгенини мисаллер кетирип анълатынъыз. Сатырлардаки бедий ифаделерни тайинленъиз.

Гъазайининъ «Долаб» месневиси (дестаны)

Гъазайининъ «Долаб» месневисинде лирик къараман долапнен субет эте. Долап да гуя инсан киби, башындан келип кечкен ади-се-вакъиаларны онъа икяе эте.

Долап (сув дегирменининъ копчеги) сымасында сув киби акъкъан инсан омюри тасвир олуна. Такъдир (омюр копчеги) инсан-ны насыл чельтемесин, насыл айландырмасын, инсан исе эр бир къыйынлыкъкъа къаршы кетип, эп даянып яшамакъны девам эте.

Долапнынъ мекаяны бир вакъытлар юдже дагълар олгъан. Бир вакъыт о юдже дагъларда ем-ешиль тал тереги олып оськен. Башынынъ төпесинде къушлар йырлагъан:

«Юдже дагълар иди эввелъ мекаяным,
Беним де вар иди таб-у туваным.

Башымда къумру ве тугърач отерди,
Земинимде нидже гуллер битерди.

Либасым гех ешиль, гех ал олурды,
Хазан вакъты зерим памал олурды».

Амма «эджель еллери» эсе... Терекни келип пычалар, кеселер. Ондан истеген алетлерини япалар. Долап лирик къарамангъа бу акъта пек тафсилатлы икяе эте:

«Зекерийъа тек мени анда бичерлер,
Ишит, имди бана не иш гичерлер».

Пычылгъан бу диреклернинъ эсас къысмындан сув дегирмени къуралар. Энди о, онынъ «джисми къуруса» да, «ешиль тону къарып чюрюсе де», бир ерде токътамайып айлана:

«Дёнермен ол замандур, бу замандур,
Билюрсен, ким фелек иши ямандур.
Йиди Эййубтек багърымны кирман
Къазая-чаре не сёйле, не дерман».

Юкъарыдаки шириий сатырларда «Зекерийа ве Эййуб» киби адлар ангыла. Эюп ве Зекерия — Пейгъамберлеримизнинъ адларыдыр. Эсерде анълатылгъан вазиетлер исе оларнынъ башындан келип кечкен адисе-вакъиалардыр. Пейгъамберлеримиз акъкъын-даки риваетлер гъает меракълыдыр.

Зекерия Пейгъамбер душманларындан къачкъан вакътында онынъ къаршысына бир къавакъ тереги расткеле. Къавакъ тереги ярылып, Зекерия Пейгъамберни душманлардан къорчалай. Зекерия Пейгъамбер къавакъ терегининъ ичинде душманларындан гизлене. Амма онынъ джуббесининъ этеги тышта къала. Пейгъамбернинъ этеги тышта къалгъаныны душманларгъа шейтан бильдире. Олар пейгъамберге къавакъ терегининъ ичинден чыкъмасыны буюралар. Лякин Зекерия Пейгъамбер сес-солукъ чыкъармай. Ондан сонъ, душманлар пычкъы алып, пычкъынен къавакъ терегини пычып башлайлар. Амма Зекерия эп даяна, дюньядан шейтлер киби кете. Зекерия Пейгъамбернинъ сымасында садыкълыкъ, чыдам, даянув, сабыр орьнеклери тасвир олунгъандыр.

Эюп Пейгъамбернинъ де такъдири пек меракълыдыр. О да, башындан бир чокъ алларны корип кечиргендир. Омюрининъ башында о, пек сеадетли, бахытлы бир инсан экен. Онынъ баласы-чагъасы ве малы-мулькю чокъ экен. Дюнья сеадетине малик олгъан Эюпни Аллаху-Таала сынай. Оны мал-мульктен марум эте. Эюп бунъа шукюр эте, даяна. Онынъ балалары бири-бири артындан олелер. О, бунъа да сабыр эте. Ахыр-сонъу о, агъыр бир хасталыкъкъа огърай. Онынъ тенини къуртлар ашай, кемире. О, исе эп сабыр этип, Аллаху Таалагъа ибадет этмекни быракъмай. Дженабы Хакъ онъа шифа бере. О, гъайрыдан мал-мульк саиби ола. Пейгъамбер оларакъ мужделене.

Бойледже, месневиде Гъазайй пейгъамберлернинъ аятынынъ мисалинде сабыр, садыкълыкъ, чыдам киби инсан чизгилерини шерейфлей. Бу чизгилер Долап сымасында тасвирлене. Долап буюк бир фельсефеджи киби фикир юрюте, чюнки Долап сымасында омюр, чарх-фелек вакъиалары беян этиле. Шунынъ ичюн де Долап хангъа ибретли насиатлар бере:

«Сёзюмден ибрет алгъыл сен де, эй, хан.
Фелек милькинде варсыз джумле михман.

Фелек бир еди башлы эждерхадур,
Ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур.

Нидже шахлар келюр анда олур мат,
Мурад узьре сюрюльмез бунда хич хат», — дей.

Месневининъ сонъки сатырларында «Кимсе бу фаний дюнъядан о бир дюнъягъа тойгъандже яшап кетмеди. Нидже падишалар ве ханлар да бу укюмге огърадылар» деп айтыла. Бойле этип, насиатлар бериле:

«Гечюрме гъафлет иле рузигярунъ,
Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.
Дилерсинъ ким, ириширсинъ кемале,
Тевеккюль къыл хер иште Зульджеляле».
«Долаб» месневисиндеки:
«Ики алемде истерсенъ ферагъат...
Ки таат къыл, диле Хакътан ризайы».

киби сатырларда эсернинъ эсас манасы бильдириле. Бу сатырларда дюнъяда эр бир шей Аллахнынъ ризасы иле олгъаны анълатыла. Онынъ ичюн эр бир инсан эр бир шейге даянып, Аллахкъа итаат этеджек, такъдирине бойсунаджакъ, инанаджакъ, онъа коре арекет этеджек, давранаджакъ, такъдирнинъ буюргъаныны япаджакътыр. Демек, Гъазайининъ «Долаб» месневисиндеки долаб сымасында джианда яшагъан бутюн инсаниетнинъ аятий маджерасы (адисе-вакъиалары) айдынлатыла.

Бойледже, Гъазайининъ яратыджылыгъы зенгин асабалыкътан къалгъан муджизедир. Бу эсерлернинъ зевкъы, лезети ве фельсефеси миллетимизнинъ рухий дюнъясыны зенгинлештирмек ичюн хызмет эте. Осаяткъан несильге алидженаплыкъ, темизгонъюллилик, инсаниетлик киби ислерни ашлай.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Долаб» месневисининъ мундериджесинде не акъкъында айтылгъаныны тариф этингиз.
2. Долап сымасында насыл адисе-вакъиалар тасвир олуна? Анълатынгиз.
3. Долап хангъа мураджаат этип, онъа насыл насиат бере? Мисаль кетирип, фикирингизни беян этингиз.
4. Дестаннынъ сонъки — эсас мана ташыгъан сатырларында насыл фикир бильдириле? Джевабынгизны мисальнен ифаделенгиз.

ДОЛАБ^[13]

(Месневи)

Ёл устюнде ёлукъдым¹ бир долаба²,
Дидим ничюн сюрерсинъ юзь бу аба.
Делинмиш багърынъ-у-къадинъ букюльмиш,³
Гёзинъ яшы аягъынъа дёкюльмиш.
Недир ашыкъмысынъ, вармы фыракъынъ⁴?
Бу гъурбетте кимедюр иштиякъынъ⁵?
Гичер бойле сенинъ лейлю-нехарунъ⁶,
Ки ёкъмыдыр элинъде ихтиярунъ⁷?
Недюр баис хеле бойле фигъана?⁸
Букюльмиш къаметинъ, дёнмюш кемана.⁹
Хем агъларсынъ, хем инълерсинъ демадем¹⁰,
Бу гизлю дердинъи бильмез хич адем¹¹.
Долаб ишитти бенден бу хитабы,
Зебан¹² -и хал иле вирди джевабы.
Хаберсиз адем огълу маджерадан,¹³
Къазадан биль, диме чун-у чырадан.¹⁴
Юдже дагълар иди эввелъ мекаяным,
Беним де вар иди таб-у туваным¹⁵.

¹ ёлукъдым — расткельдим

² долаб — сув дегирмени — чарх фелек, такъдир

³ делинмиш багърынъ-у-къадинъ букюльмиш — багърынъ тешильген, боюнъ букюльген

⁴ вармы фыракъынъ? — узакъ бир ерлерде бир кимсенъ бармы, бир кимсенъ къалдымы?

⁵ кимедюр иштиякъынъ — кимгедир чеккен асретлигинъ

⁶ гичер ... лейлю-нехарунъ — кечер гедженъ-кунъдюзинъ

⁷ ёкъмыдыр элинъде ихтиярунъ — ёкъмыдыр элинъде ираденъ, кучюнъ, къуветинъ

⁸ недюр баис хеле бойле фигъана? — агълап сызлавынънынъ, багъырып-чагъырманънынъ себеби недир?

⁹ букюльмиш къаметинъ, дёнмюш кемана — букюльген боюнъ, эндамынъ яйгъа ошап букюльген

¹⁰ демадем — даима, токътамадан

¹¹ бильмез хич адем — бильмез ич бир адам, инсан

¹² зебан — тиль, лисан

¹³ хаберсиз адем огълу маджерадан — инсан огълу инсан олып кечеджек шейден хаберсиздир (илериде олып кечеджек шейни эвельден бильмей)

¹⁴ къазадан биль, диме чун-у чырадан — Аллахнынъ эмри иле олгъаныны биль, насыл ве не ичюн деме

¹⁵ таб-у-туваным — кучюм-къуветим

Акъарды хер заманлар дешти сары¹
 Реван олуп аягъым чешме сары.
 Тутып хер янымы: къолум, будагъым —
 Чемен узьре тутып³, хердем аягъым.
 Башымда къумру⁴ ве тугърач⁵ отерди,
 Земинимде нидже гуллер битерди⁶
 Либасым⁷ гех ешилъ, гех ал олурды,⁸
 Хазан вакъты зерим памал олурды.
 Бенефше⁹ баш урурды сола-сагъа,
 Нихал-и невресим¹⁰ дуруб аягъа.
 Сафа иле¹¹ тутып джамыны ляле.¹²
 Сачарды джюръасыны хаке джале.¹³
 Олуп нергис¹⁴ гоюз хер гидже би-хаб¹⁴
 Олурды нукл-и меджлис анда хуннаб.¹⁵
 Эсюп бад-и эджель¹⁶ нагех¹⁷ йыкъылдым,
 Кесильди бих-и омрюм¹⁸ анда бильдим.
 Бюке гельмез иди хергиз¹⁹ кеманым,
 Йыкъылдым къалмады таб-у туваным.
 Хеман дем кесдилер къолум, будагъым,
 Сюрмек ичюн бири дельди аягъым.

-
- ¹ дешти сары — дешт, къумлукъ, чёлъ тарафларгъа таба
² реван олуп аягъым чешме сары — акъа рухум, джаным чешме бою
³ чемен узьре тутып — чечеклер ве ешилликлер иле толгъан чайыр устюнде тутып
⁴ къумру — къушнынъ ады *рус*: горлица
⁵ тугърач — торгъай
⁶ земинимде нидже гуллер битерди — ер юзюнде (еримде) нидже гуллер осер эди
⁷ либасым — урбам, кийимим
⁸ хазан вакъты зерим памал олурды — кузь вакътында алтыным (сары япракъларым) аякъ астында (тюбюнде) къалыр эди
⁹ бенефше — мелевше
¹⁰ нихал-и невресим — янъы осип чыккъан тазе фиданым
¹¹ сафа иле — гонъюль шенълиги, зевкъы иле
¹² сачарды джюръасыны хаке джале — сачар эди сонъки ютумыны, чыкъ киби сонъки ютумыны топраккъа сачар эди
¹³ нергис — *рус*. нарцисс
¹⁴ би-хаб — юкъусыз, уяныкъ
¹⁵ олурды нукл-и меджлис анда хуннаб — бу даиреге топлашкъанларнынъ акъшамы маналы олур эди
¹⁶ бад-и эджель — эджель еллери, эджель рузгяры
¹⁷ нагех — апансыздан, вакъытсыз, оппадакътан
¹⁸ бих-и омрюм — омрюмнинъ темели, тамыры, омрюмнинъ къайнакъ деври
¹⁹ хергиз — аслы, ич бир вакъыт, ич бир заман

Такъып бойнума анда рисманы¹,
 Ки бильдим, къалмады ишрет нишаны².
 Къани ол, мургъзарым³, лялезарым,
 Диригъа⁴ гитди эльден ихтиярым.
 Мени къылдылар анда хаке ексан,
 Ки эфгъан⁵ эйлер идим анда налан⁶.
 Ниче йыл гечди вю джисмим къуруды,
 Ешилъ тоным къарарды ве чюрюди.
 Зекериййатек⁷ мени анда бичерлер,
 Ишит, имди бана не иш гичерлер.
 Къылып тахта, мени хем мых урурлар,
 Теджемму эйлеюб⁸ суге сюрюрлер.
 Денермен ол замандур, бу замандур,
 Билюрсен, ким фелек иши⁹ ямандур.
 Йиди Эййубтек¹⁰ багърымны кирман¹¹,
 Къазая-чаре не сёйле, не дерман.
 Сёзюмден ибрет алгъыл сен де, эй, хан.
 Фелек милькинде¹² варсыз джумле михман¹³.
 Гъурур итме¹⁴, сакъын сен де джихана,
 Гюлердим бен де нидже натувана¹⁵.
 Фелек бир еди башлы эдждерхадур,
 Ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур¹⁶.
 Ниче мюрселлере¹⁷ зехрин ичюрди,
 Ниче юз бинъ вели¹⁸ андан гечюрди.

¹ рисман — йип

² ишрет нишаны — зевкъ, сефа нишаны

³ мургъзар — къушлар ятагъы, чокъ къушлар яшагъан ер

⁴ диригъа — языкълар олсун! Эй-вах!

⁵ эфгъан — фигъан феръяд, ингъильти

⁶ налан — ингълеген, феръяд

⁷ Зекериййатек — Зекерия дек, Зекериядай (алеихиселям) киби

⁸ теджемму эйлеюб — топлашув беллеп

⁹ фелек иши — такъдир иши, талий иши

¹⁰ Эййубтек — Эюпдай (алеихиселям) Эюп киби

¹¹ кирман — къурт

¹² фелек милькинде — такъдир мемлекетинде, такъдир улькесинде

¹³ михман — мусафир

¹⁴ гъурур итме — гъурурланма, кибирленме, озюнгъни буюк тутма

¹⁵ натувана — къуветсизге, зайыфкъа (зайыф, къуветсиз инсангъа)

¹⁶ ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур — гуя инсаннынъ омюр сермаеси (яшагъан эр бир куню) фелек ичюн гъыдадур

¹⁷ ниче мюрселлере — не къадар Пейгъамберлерге, небилерге, Аллахнынъ ёллагъан элчилерине

¹⁸ вели — Аллахнынъ севимли къулу, якъын кишиси, эвлиясы

Нидже шахлар келюр анда олур мат¹,
 Мурад узьре² сюрюльмез бунда хич хат.
 Не хош димиш бу эбъяты³ бир устад,
 Ки хер демде анунъ рухы ола шад.
 Диляверлер⁴ джихана доймадылар,
 Заманын хамлесине⁵ доймадылар.
 Ки алданма арус-и дехре зинхар⁶,
 Ниче арслан хелякъ эйлер о мюрдар⁷.
 Не хал олса, анъа диль вирме бари,
 Вефалы дип бу кяхбе рузигяры⁸.
 Гечюрме гъафлет иле⁹ рузигярунъ,
 Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.
 Дилерсинъ ким, ириширсинъ кемале¹⁰,
 Тевеккюль къыл¹¹ хер ишде Зульджеляле¹².
 Ики алемде истерсенъ ферагъат¹³,
 Акъыт гёзюнъ яшыны, эйле таат¹⁴.
 Сёзюнъ хатм ит¹⁵, етер дидинъ Гъазай,
 Ки таат къыл, диле Хакътан ризайы¹⁶.
 Риза вир¹⁷, хер не ким гельсе къазадан,
 Худадан¹⁸ биль, Худадан биль, Худадан.

¹ олур мат — чыкъымсыз вазиятке огърар, олюмге дучар олур, оле

² мурад узьре — арзу, макъсат этильген шей узеринде

³ эбъят — бейитлер

⁴ диляверлер — джесюрлер, йигитлер

⁵ заманын хамлесине — заманнынъ уджюмине

⁶ ки алданма арус-и дехре зинхар — девир, чагъ, джиан адлы келинге асла алданма

⁷ мюрдар — пис, кирли, пусюр

⁸ вефалы дип бу кяхбе рузигяры — садыкъ деп бу намуссыз ельни, эдепсиз алемни, девирни

⁹ гечюрме гъафлет иле — гъафлетсизликте, дикъкъатсызлыкъта, ихтиятсызлыкъта кечирме

¹⁰ ириширсинъ кемале — мукеммелликке, эксиксизликке ириширсинъ

¹¹ тевеккюль къыл — ишинъни Аллахкъа быракъып, такъдиринъе разы ол

¹² Зульджеляле — Джелял (азамет, иззет) саиби Дженаб-ы Хакъ

¹³ ферагъат (истерсенъ) — раатлыкъ истесенъ, дюньядаки эр бир шейге къанаатленсенъ

¹⁴ эйле таат — итаат эт, ибадет эт

¹⁵ сёзюнъ хатм ит — сёзюнъе екюн чекип, битир

¹⁶ диле... ризайы — тиле разылыкъ (разылыкъ тиле)

¹⁷ риза вир — разылыкъ бер, мемнюн ол, хошнутлыкъ бильдир

¹⁸ Худадан — Аллахтан, Раббиден, Мевлядан, Танърыдан

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ШИИРИЙ ШЕКИЛЛЕРИ. ГЪАЗЕЛЬ. МЕСНЕВИ

Гъазель — шаркъ шиириетинде кениш ишлетильген шекиллеринден биридир. Гъазель 5—12 бейиттен ибарет ола. Оларнынъ мевзусы кеништир. Базы гъазеллер ашкъ, севгили, шарап, гузеллик, къадынлыкъ мевзуларында язылыр. Фельсефе, тасаввуф, дин ве огретиджи, насиат бериджи (дидактик) мевзуларда язылгъан гъазеллер де бар.

Гъазайнинъ бир гъазелини мисаль этип алайыкъ да, оны анъ-латайыкъ:

Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем,
Атеш-и гъам шулесиддин янды сузан олды шем.

Коръди ким олмаз мюневвер арызынъдын мунджели,
Къальб-и ашыкъъ гиби ахир янды хирман олды шем.

Безм-и васлынъ хасретидин башлады яш тѣкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле коръди ахир етмеги олмыш мухаль,
Эксилюб гъам бирле омри хаке эксан олды шем.

Эй, Гъазай, гех висалы фикр къылды, гех фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан олды шем.

Гъазельнинъ биринджи бейити озъара — *гирьян, сузан, олды шем* сѣзлери иле къафиелеше. Къалгъан бейитлернинъ биринджи мисралары (*мунджели, яш тѣкмеге, олмыш мухал, гех фиракъ*) сѣзлери озъара сербест къафие тизелер. Къалгъан бейитлернинъ экинджи мисралары исе биринджи бейиттеки (*гирьян, сузан,*

хирман, михман, ексан хандан) сёзлери озъара къафиелешелер. Экинджи сатырларнынъ сонъунда текрарлангъан (*олды шем, олды шем, олды шем, олды шем*) киби сёзлерге **редиф** дерлер. Бу гъазельде «*олды шем*» сёзлери редиф сайылыр. Схемада о «**R**» арфи иле косьтерилир.

Гъазельнинъ ильк бейитине матла дерлер. Матла гъазельнинъ пейда олув ерини ве башланувыны анълатыр.

Гъазельнинъ сонъки бейитине макъта дерлер. Макъта гъазельнинъ биткенини анълатыр. Макъта бейитинде сыкъ-сыкъ шаирнинъ ады анъылыр.

Шаирнинъ ады анъылгъан бейитине даа махлас бейити деп айтылыр.

Юкъарыда мисаль оларакъ кетирильген гъазельнинъ къафие тизилиши схемада бойле косьтерилир:

_____	a +R
_____	a +R
_____	б
_____	a +R
_____	в
_____	a +R
_____	с
_____	a +R
_____	д
_____	a +R

Бойледже, беш-он эки бейиттен ибарет олгъан, аруз везни иле язылгъан ве биринджи бейитте озъара, къалгъан бейитлерде исе экинджи сатырлары къафиелешкен шиирге — гъазель дерлер.

Месневи де гъазель киби язылы эдебиятнынъ назм шекиллерининъ бир чешитидир. Эдебиятта колемли мундериджени икяе эткен эсерлер месневи шеклинде язылыр. Месневи, бейитлернинъ сайысына ве мевзусына коре, девам эттирилип ве я да къыскъартылып язылыр.

Гъазайнинъ «Долаб» дестаны месневи шеклинде язылгъандыр. Бу дестанда эр бир бейит озъара къафиелеше. Месневининъ биринджи бейити гъазельдеки киби озъара — *доймадылар-доймадылар* сёзлери иле, дигер бейитлерде *зинхар-мюрдар, вирме бари-рузигяры, рузигярунъ-ихтиярунъ* киби сёзлери иле къафиелешип келелер. Бойле къафиелешюв мевзу биткенине къадар девам этиле:

Диляверлер джихана доймадылар,
Заманнын хамлесине доймадылар.

Ки алданма арус-и дехре зинхар,
Ниче арслан хеляк эйлер о мюрдар.

Не хал олса, анъа диль вирме бари,
Вефалы дип бу кяхбе рузигяры.
Гечюрме гъафлет иле рузигярунъ,
Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.

Месневидеки бу сатырларнынъ къафие тизилиши схемада бой-
ле косътериляр:

_____	а
_____	а
_____	б
_____	б
_____	с
_____	с
_____	д
_____	д
.....	е
.....	е

Месневидеки бейитлер озъара **аа, бб, сс, дд** тарзында къафие-
леше. Схемадаки сонъки нокъталар исе месневийнинъ кене де шу
везин ве къафие иле девам этильгенини косътере.

*Бойледже, колемли мундериджени икяе этмек ичюн кгулланыл-
гъан ве бейитлери озъара къафиелешкен ширге месневи дерлер.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Язылы эдебиятнынъ насыл назм шекиллерини билесинъиз? Мисал-
лер кетиринъиз. Гъазель недир? О къач бейиттен ибарет ола? Къафиелер-
нинъ тизилишини схема вастасы иле язып косътеринъиз ве анълатынъыз.
2. Гъазельнинъ насыл къысымларына «матла» ве «макъта» дерлер?
«Матла» ве «макъта»даки къафиелернинъ къафиелешюви насылдыр?
Схема тизип анълатынъыз. Мисаль кетиринъиз.
3. Гъазельде сатырларнынъ сонъунда текрарлангъан сёзлер насыл
адландырыла? О схемада насыл косътериле?
4. Месневи недир? О къач бейиттен ибарет? Къафиелерининъ тизили-
ши насыл? Гъазайининъ «Долаб» месневисинден мисаллер кетиринъиз.
Сатырларны схема иле косътеринъиз. Къафиедеш сёзлерни айырып, ас-
тарыны сызынъыз.

МУХАММЕД КЯМИЛЬ (1595—1674)

Мухаммед Кямилъ Къырым Ханлыгы девринде яшап иджат эткен укюмдар шаирлерден биридир. Иджадынен диний-тасаввуфий әдебиятны зенгинлештирген шаирнинъ эсерлери гъает меракълыдыр. Онынъ эсерлери къырымтатар классик шиирietiни огретиджи насиатларнен теминлейлер. Дидактик (огретиджи) ёнелиште язылгъан къошма ве тюркюлери (шаркъылары) классик шиирietимизнинъ тюкенмез хазинеси сайылмакъта.

Мухаммед Кямилъ Къырымда ханлыкъ япкъан IV Мухаммед (Мехмед) Герайдыр. О, Селямет Герай ханнынъ огълу, Резми Бахадыр Герайнынъ къардашыдыр.

Мухаммед Кямильнинъ бабасы Селямет Герай хан кечинген сонъ, 1641 сенеси ханлыкъ тахтына Резми Бахадыр Герай тайинлене. 1644 сенеси исе о, тахттан эндириле.

Мухаммед Герай да эки дефа тахтта булуна. Агъасынынъ тахтан эндирилъгенинден он сене кечкен сонъ, о, экинджи кере — 1654 сенеси бир даа тахткъа тайинлене. Бундан сонъ он эки йыл ханлыкъ эткен Мухаммед Герай тахттан 1667 сенеси эндириле.

Ханлыкътан эндирилъгенини эшиткен Мухаммед Герай, отузгъа якъын хызметчилерини янына алып, Дагъыстангъа кете. Анда даа докъуз йыл яшай. 1676 сенеси вефат эте. Вефат эткенинден бир йыл кечкен сонъ, онынъ нашы (прах) Багъчасарайгъа кетириле. Хан-Сарай мезарлыгъында дефн олуна.

Мухаммед Кямилъ гъает диндар ве хайырсевер инсан олгъан. Дервишлернинъ диний-тасаввуфий мерасимлеринде иштирак эткен. Бу инсан пек чокъ унерлернинъ сайби олгъан. Дюнья ве ахирет илимлерини темелли бильген. Пек зенгин ве барлыкълы бир укюмдар экен.

Мухаммед Герай Багъчасарайда бир мевлевий-хане (дервишлер эви) ве бир амам яптыра. О, хан оларакъ тарихта белли бир нам къалдырмаса да, шаир сыфатында XVII асыр къырымтатар шиирietининъ зенгинлешмесине белли иссе къошкъандыр. Шиирлерини «Кямилъ» «Кямилиий», «Ханий» лагъабы алтында язгъан.

Мухаммед Кямильнинъ чокъусы эсерлери огретиджи мевзуларгъа багъышлана. Онынъ эсерлеринде тасвир олунгъан адисе-вакъиаларнынъ эписи Аллахнынъ ризасы иле олып кече. Бу

эсерлерде дюньядаки эр бир шейнинъ кечиджилиги, талийсизлиги, айрылыкъ аджджылары Аллахтан олгъаны бильдириле. Мухаммед Кямильнинъ эсерлеринде онынъ шахсий фикир ве дуйгъулары тасвир олунгъандыр. Севги ислери ве айрылыкъ аизарлары умют ве ниетлери ифаделенгендир.

Мухаммед Герай язылы эдебиятнынъ гъазель, къошма ве тюркюлер (шаркъы) киби назм шекиллеринде иджат эткен. Диван шаирлери онынъ шиирлери адий халкъ тилинде язылгъан деп бегенмегенлер. Онынъ эсерлеринде арап ве фарс сёзлери аз къулланыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мухаммед Кямиль орта асыр къырымтатар шиириетине насыл иссе къошты? О, насыл шаир? Мухаммед Кямильнинъ сюлялеси кимлердендир?
2. О, къач кере Къырым Ханлыгъынынъ тахтында булунды? Сенелерини айтынъыз. Омюрининъ сонъки къысмында къайда яшады ве не вакъыт вефат этти?
3. Мухаммед Герай язылы эдебиятнынъ насыл назм шекиллеринде иджат этти?

Мухаммед Кямильнинъ шиириети

Ханлыкъ деври къырымтатар эдебияты тарихына иссе къошкъан классик шаирлернинъ иджадыннан Мухаммед Кямильнинъ шиириети халкъ тилине якъынлыгъынен айырылып турмакъта. Шаир халкъ назмиетинден гъыда алгъан алельхусус шиириетни пейда этти. Шекилленген классик шиириетнинъ мундеридже ве шекилине халкъчанлыкъ рухуны сингъдирди.

Мухаммед Кямильнинъ къошма ве тюркюлерининъ мундеридже, мевзу ве гъаеси бу девир эдебиятынынъ илерилевини косътере. Бу эсерлерде шаирнинъ дюньябакъышы, ахлякъы, табиат чизгилери тасвир олуна.

Джемиетте олып кечкен денъишмелерге шаир сускъунлыкънен бакъмай. Аксине, укюмдар шаир дюньядаки алларны корип, оларгъа акъыллане къыймет кесе. Озюнинъ дюньябакъышыны, мунасебетини бильдирип, умуминсаний ве ахлякъий меселелерни айдынлатмагъа ынтыла.

Шаирнинъ *«Бу девирнинъ алына эйледим назар»* къошмасы инсан аятында расткельген вакъиаларгъа багъышлана. Шаирнинъ фикриндже, инсаннынъ омюринде не киби вазиетлер олмасын, о, озь омюрини ибрет иле кечирмели. Онынъ аяты дигерлерге орънек, нумюне олмалыдыр.

Бойле фельсефий нетиджени о, озь-озьлюгинден чыкъармай.

*Кими малик олмыш тадж ве байлыкъкъа,
Кими дэрвиш олмыш, къалмыш хорлукъкъа...*

диерек, джемиеттеки денъишювлерни эр бир джеэттен козете.

Омюрнинъ эр бир муреккеп девринде биле, инсан, акълыны гъайып этмейип, келеджегини тюшюнип яшамакъ ичюн, муит яратмалы, дей.

*Гъайып олмадымы, эй, гонъюльдеки акъыл?
Ничюн кезмектесинъ алемде гъафиль?*

Шаир бу къошмада умуминсаний чизгилернинъ къыйметини терен фельсефий тюшюнджелер вастасы иле беян эте.

Къошмаларда Мухаммед Кямильнинъ шахсий омюринден левхалар яратылып, фельсефий нетиджелер чыкъарыла. Шахсий омюр маджералары умумийлештирилип такъдим олуна.

«Не агъларсынъ, гонъюль, недир феръядынъ» киби къошма-сында Мухаммед Кямиль Алтын Орду девринде иджат эткен Абдульмеджит Эфенди киби инсан гонълюнинъ алидженаплыгъы, мукъаддеслиги акъкъында лакъырды юрюте.

Садыкълыкъ чизгиси гъурбетликте даа да терен ис этильгенини шаир:

*«...Бу эйам кянына чатмазмы сандынъ?
...Бир дахи ич темель тутмазмы сандынъ?
...Кендинъи мурада етмезми сандынъ?»*

киби сатырларны бири-бири пешинден текрарлап, къошмагъа синъдирилъген гъаени къуветлендире.

Бойледже, бу къошмада шаир инсан гонълюне, инсаннынъ рухий вазиетине айрыджа дикъкъат айырып, инсаниетликни эбедий яшатаджакъ чизги акъкъында фельсефий фикирлер юрюте.

Айны шу мевзу ве гъаелер шаирнинъ *«Гъафиль олма, гонъюль, тюшюн, фикир эт»* къошмасында девам этиле. Яшамагъа ве ольмеге яратылгъан инсанлыкънынъ эр бир адымы, фикри Худадан дин, иман истемекнен багълы олгъаныны шаир бойле бильдире. *«Будыр теменнасы Кямильнинъ, аман, Истер Худасындан дин иле иман»* деп, екюн чеке.

Бойледже, Мухаммед Кямильнинъ иджады халкъ тилинде язылгъан ве миллий дуйгъуларнен ашлангъан зенгин асабалыкътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мухаммед Кямильнинъ къошмаларында аят акъкъында насыл фельсефий фикирлер юрютиле?
2. Мухаммед Кямильнинъ къошмаларында онынъ шахсий омюрине аит адисе-вакъиалар тасвир олунгъанмы? Инсаннынъ гонгълю акъкъындаки къошмасында насыл фикирлер бильдирилгенини айтынъыз.
3. «Кими малик олмыш тадж ве байлыкъкъа. Кими дервиш олмыш, къалмыш хорлукъкъа...» киби сатырларда насыл тюшюнджелер ифаде олунгъан?
4. Яшамагъа ве ольмеге яратылгъан эр бир инсаннынъ адымы акъкъында шаир насыл фельсефий фикирлерни бильдире? Къошмадан ми-саллер кетирип, аңлатынъыз.

КЪОШМАЛАР^[14]

* * *

Бу дехрин халына эйледим назар
Хер бири бир дерде гирифтар анджакъ.
Кемале иридже хар иле гульзар
Бульбульнинъ адети ах-у зар анджакъ.

Эгер падишах ол, эгер ким геда,
Иде корь борджунгъы вакътында эда.
Кимини сефае дюшюрмиш Худа,
Кимининъ къысмети зехр-и мар анджакъ.

Кими малик олмуш тадж-у къабае,
Кими дервиш олмуш кирмиш абае.
Кимсининъ мейли мал иле дюньяе,
Кимининъ башында бадж бар анджакъ.

Къарар олмадымы, эй, дили акъыл,
Нече бир гезерсинъ алемде гъафиль.
Бары чалынайды сури Исрафил,
Бизден гиденлере индираз анджакъ.

Ашкъ-и Аллахийден ала корь себакъ,
Ариф ол — эр ише ибрет иле бакъ.
Ишиден ашыкълар дерсинлер ол чакъ:
«Кямильнинъ бу сёзю ядикяр анджакъ».

*Бу девирнинъ алына ташладым назар,
Эр бири бир дертке огърагъан анджакъ.
Кемалына етишкендже¹ гуль багъча,
Бульбульнинъ адети севдалыкъ анджакъ.*

*Истер падиша ол, я факъыр адам,
Борджунгъны озъ вакътынгда эт эда.
Кимини сефагъа тюшюрген Худа,
Кимине йылан зеэри къысметтир анджакъ.*

*Кими малик олгъан тадж ве байлыкъкъа,
Кими дервиш олгъан, кгалгъан хорлукъкъа.
Кими мейиль бере мал топламакъкъа,
Кимининъ башында борджу бар анджакъ.*

*Гъайып олмадымы, эй, гонгюльдеки акъыл?
Ничюн кезмектесинъ алемде гъафиль²?
Эп бир биль ки, чалар сури Исрафиль!
Бизден кеткенлерге интизар анджакъ.*

*Ашыкъ! Иляхиден алып коръ сабакъ³,
Алим ол, эр ишке ибрет иле бакъ⁴!
Эшиткен ашыкълар десинлер анджакъ:
«Кямильнинъ бу сёзю хатыра анджакъ...»*

* * *

*Не агъларсынъ, гонгюль, недир ферьядынъ⁵?
Дерд-у гъам шерингден⁶ гитмезми сандынъ.
Бир кунъ шад эйлейип, берип мурадынъ,
Хакъ сени теселли этмезми сандынъ?*

¹ кемалына етишкендже — *мында*: пишкин, джошкъун, девирининъ сонъ дереджесине етишкенине къадар

² гъафиль — гъафлетли, дикъкъатсыз, ихтиятсыз, далгъын, келеджегини тюшюнмеген тенбель

³ сабакъ — дерс

⁴ ишке ибрет иле бакъ — *мында*: иштен кыйметли нетидже чыкъар, нетидженъ нумюнели олсун, аятынгда орынек олып къалсын

⁵ недир ферьядынъ — недир о (ичтен, сессиз) айкъыргъанынъ, яйгъара къопаргъанынъ

⁶ дерд-у гъам шерингден — гъам-дертни башынгдан

Къуртулмадынъ гонъюль, ах-у феръяддан,
Гъам киш атты¹, сакъын кендинъи² маттан.
Къуртарып зеврагъынъны бу зулматтан,³
Бу эйям кянына⁴ чатмазмы сандынъ?

Бильмезим, гонъюль, ич санъа не олмыш?
Агъларсынъ, козьлеринъ къан иле толмыш.
Шадлыкъ мулькини зай-ы харап этмиш⁵,
Бир дахи⁶ ич темель тутмазмы сандынъ?

Ексан олдым дею намерд ят иле,⁷
Якъмакътасынъ гонъюль кендинъ орьд иле⁸.
Бу дунья бойледир, эр дем дерт иле,
Къалыр гидер ишинъ, битмезми сандынъ?

Эр зульф-и сиягъа гонъюль багъларсынъ,
Дерде дюшер, нара синенъ дагъларсынъ⁹.
Недир оксюз Кямилъ, ничюн агъларсынъ?
Кендинъи мурада етмезми сандынъ?

* * *

Гъафиль олма,¹⁰ гонъюль, тюшюн, фикир эт,
Бу йигитлик кечип, къартайсанъ керек.
Хакъкъынъ бинъ бир исмини зикир эт¹¹,
Бу тедарик¹² санъа, эр исенъ, керек.

¹ киш атты — шах атты (шахмат оюнында)

² сакъын кендинъи — сакъла озюнъни, сакът ол озюнъе

³ къуртарып зеврагъынъны зулматтан — къуртарып къайыгъынъны къаранлыкътан, зульметтен

⁴ эйям кянына — заманлар хазинесине, заманларнынъ байлыкъ оджагъына

⁵ зай-ы харап этмиш — бефтан (ботен) харап эткен

⁶ бир дахи — бир даа

⁷ ексан олдым дею намерд ят иле — ят ильде джесюрлик косьтерип оламай, ёкъ олдым деп

⁸ кендинъ орьд иле — озюнънинъ атешинъ иле

⁹ нара синенъ дагъларсынъ — коксюнъни откъа, атешке якъарсынъ, яныкъ ярасыны пейда этерсинъ (нар — атеш, сине — кокюс)

¹⁰ гъафиль олма — *мында*: алданма

¹¹ зикир эт — Аллахнынъ адыны анъ

¹² тедарик — азырлыкъ

Кеч бу хаялдан, биль асылнынъ джанан,
Чыкъма ёлдан корип, шерият бабын.
Коръдигинъ маальде къабринъ азабын,
Вуджудынъ махв олып¹, ирисенъ керек.

Рухунъ чыкъып кетип, беден къалынджа,
Этигинъ ишлерге пешман олунджа,
Эмир этип Исафилю сур чалынджа,
Ятып ер ичинде чюрюсенъ керек.

Мумин олгъан пек сакъыныр эр куни,
Даим Хакъкъа догъру тутар бойнуны.²
Козъ ачып коръдикте махшер кунюни,²
Тюшми дейип, юв(у)рып юрюсенъ керек.

Будыр теменнасы Кямильнинъ, аман,
Истер Худасындан дин иле иман.
Сырат копюрсинден кечтигинъ заман,
Бир къыл узеринде юрюсенъ керек.

ШАРҚЪЫ

Буны инкяр этмез бир ферд³,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.
Чыдаяммаз бунъа эр мерд,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Манъа юзьлеме, эй, ярым,
Сакъын, алма интизарым.
Кетти эльден ихтиярым⁴,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Санъа джаным олды мефтюн,
Козюм агълар, гонгюль мемнюн.
Ашкъынъ чеккен, олыр меджнун,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Кямиль козяшы кесильмез,
Аджынып да, ярым сильмез.
Башына кельмеген бильмез,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

¹ махв олып — ёкъ олып, харап олып

² махшер кунюни — къыямет (олюлернинъ гъайрыдан тириледжек) кунюни

³ ферд — бирев, бириси, кимсе

⁴ ихтиярым — къатланувым, даянувым, чыдамым

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ШИИРИЙ ШЕКІЛЛЕРИ КЪОШМА. ШАРҚЪЫ (ТЮРКЮ)

Къошма — халкъ шириетининъ энъ къадимий назм шеклидир. Бу назм шекли иле чешит-чешит мевзулар ифаде олуныр. Иляхилер, семай, дестан ве тюркюлер къошма шеклинде язылыр.

Къошма беш, алты дёртлюклерден ибарет олур. Къошманынъ нетиджели дёртлюгинде шаирнинъ ады, лагъабы косътериilir. Бешинджи я да алтынджы дёртлюклер нетиджели дёртлюклер сайылыр.

Мухаммед Кямильнинъ къошмалары беш дёртлюктен ибареттир. Бешинджи, нетиджели дёртлюгинде онынъ ады анъыла.

Къошмаларда инсаннынъ, яшайышы, гонълю, омюрининъ нетиджеси киби мевзулар айдынлатылыр.

Мухаммед Кямильнинъ *«Гъафиль олма, гонъюль, тюшюн, фикир эт...»* киби къошмасынынъ учюнджи дёртлюгине мураджаат этейик. Бу дёртлюкни эджаларгъа болип, талиль этейик:

Ру-хунъ чы-къып ке-тип, бе-ден къа-лын-джа,
Эт-ти-гинъ иш-лер-ге пеш-ман о-лун-джа,
Э-мир э-тип, Ис-ра-филь сури ча-лын-джа,
Я-тып ер и-чин-де чю-рю-сенъ ке-рек.

Анълашылгъанына коре, бу къошманынъ эр бир сатыры (мис-расы) он бир эждадан ибареттир. Яни бу къошма он бир эджалы назм къалыбында язылгъандыр.

Къошманынъ *«эр исенъ керек», «ирисенъ керек», «чюрюсенъ керек», «юрюсенъ керек», «юрюсенъ керек»* киби дёртлюкни сатырла-

рында **къафиедеш сёзлер** бар. Олар эсерде айтылгъан фикирнинъ манасыны къуветлендирелер.

Бу къошмада беш дёртлюкнинъ биринджи, экинджи ве учюнджи сатырлары озъара къафиелеше. Меселя: «*къалынджа, олунджа, чалынджа*»; «*эр куню, койнуны, кунюни*»; «*Кямильнинъ аман, дин иле иман, кечтигинъ заман*» ве иляхри къафиедеш сёзлер шиирге аэнклик берелер.

Мухаммед Кямильнинъ къошмасындан алынгъан айны дёртлюк схемада бойле косътерилир:

I	II	III	IV	V
а	с	д	е	х
в	с	д	е	х
а	с	д	е	х
в	б	б	в	в

Бойледже, *учь, беш, алты дёртлюктен ибарет олгъан, он бир эджалы пармакъ везнинен язылгъан ве нетиджели дёртлюклерде шаирнинъ лагъабы анъылгъан шиирге къошма дерлер.*

Шаркъы — классик шаркъ шиириетининъ назм шеклидир. Шаркъы халкъ эдебиятынынъ классик эдебияткъа тесири алтында пейда олгъандыр. О, бестеленерек айтылыр, яни йырланыр.

Шаркъыларда бир чокъ ашкъ, айрылыкъ, эглендже, омюр киби мевзулар айдынлатылыр. Шаркъынынъ назм шекли — дёрт дёртлюктен ибареттир.

Шаркъы эки ве беш дёртлюктен де ибарет ола билир.

Дёртлюкте денгъишмейип, текрарлангъан сатырларгъа накъарат денилир. *Накъарат дёртюджи сатырда олур.*

«Дёртлюк»нинъ биринджи ады **накъарат** олса, экинджи ады **бенттир**. *Бентлернинъ учюнджи мисралары (сатырлары)на «миян» (орта) ве я да «миянхане» денилир.* Бентлернинъ сонъларында текрарлангъан накъарат сатырлары шаркъыда бильдирильген мананы къуветлештирмеге хызмет этер.

Мухаммед Кямильнинъ шаркъысында:

«*Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт*» сатыры, **накъарат** сайылыр.

«*Чыдаямалз бунгъа эр мерд*», «*Кетти эльден ихтиярым*», «*Ашкъынъ чеккен олур меджнун*», «*Башына кельмеген бильмез*» — учюнджи сатырлар **миян** я да **миянханелердир**.

Шаркъы схемада **аВаВ, ссВ, ддВ, ххВ** киби шекиллерде косътерилир. Буюк арифлер накъаратларны косътерир.

Мухаммед Кямильнинъ бу шаркъысыны эджаларгъа больсек, секиз эждадан ибарет олгъаныны анълармыз.

Са - нъа джа - ным ол - ды меф - тюн, (8)
 Ко - зюм агъ - лар, го - нъюль мем - нюн, (8)
 Аш-къынъ чек - кен о - лыр меж - нун, (8)
 Бу а- шыкъ - лыкъ баш- къа бир дерт. (8)

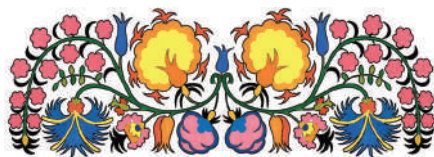
Мухаммед Кямильнинъ бу шаркъысы схемада бойле косътериilir:

I	II
_____ а	_____ с
_____ В	_____ с
_____ а	_____ с
_____ В	_____ В
III	IV
_____ д	_____ х
_____ д	_____ х
_____ д	_____ х
_____ В	_____ В

Бойледже, эки, дёрт ве беш дёртлюктен ибарет олгъан, дёртюджи сатырлары денъишмейип текрарлангъан ве бестеленерек айтылгъан шиирге шаркъы дерлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къошма, халкъ шиириетининъ насыл назм шекли сайылыр? Насыл шиирий жанрлар къошма шекинде язылгъаныны айтынъыз.
2. Мухаммед Кямильнинъ дигер къошмаларындан мисаль кетиригъыз. Тахтада ве дефтерлерингъизде оларны къайд этингъыз.
3. Мисаль оларакъ алынгъан къошмалар насыл мевзуларгъа багъышлана? Айны мевзуларны сатырлардаки мисаллернен исбат этингъыз.
4. Шаркъы классик шаркъ шиириетининъ насыл назм шеклидир, о, къач дёртлюктен ибарет ола?
5. Шаркъынынъ насыл бир къысымына накъарат денилир? Мухаммед Кямильнинъ шаркъысындан мисаль кетирип, анълатынгъыз.

XVII АСЫРДАКИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Къырымда учь бучукъ асыр девамьнда Герайлар сюлялеси ханлыкъ япкъан девирде мустақиль девлет мейдангъа кетирильди. Къырымтатар халкъы озь девлетчилигине саип олды. Миллет оларакъ шекиленди. Медениет, икътисадият, ичтимаиет миллий ренк алып, юксек дереджесине етти. Миллий медениетни шекилендирген язылы эдебиятта асыл къырымтатар тили къулланылды. Амма Къырым Осман императорлыгъынынъ имаесине кечкен сонъ, Къырым Ханлыгъынынъ ресмий иш юрютиджи весикъалары тюрк тилинде алынып барылды. Бу ал эдебий тилимизнинъ ёнелишине тесир этти. Эдебий эсерлерде тюрк, арап, аджем (фарс) сёзлерининъ ишлетилюви пек кенишледи.

Бу девирде пек чокъ муэллифлер иджат эттилер. Оларнынъ язгъан эсерлери девир эдебиятымызны зенгинлештирди. Бу девирдеки эдебият шекиль, мундеридже ве гъае тарафындан бутюнлей денъишти. Улемалар (дин саасында хызмет эткен зиялылар, муфти, имам), эдип ве шаирлер тюркий халкълар дюньясына белли олдылар.

Бойледже, къырымтатар эдебиятынынъ XVII асырдаки деври гъае махсулдар (зенгин) девир эди. Миллий шириетте классик шаркъ шириетининъ гъазель, месневи, дестан, къошма, шаркъы, семай, мустезат киби шекиллери темеллешти. Бу девирде иджат эткен Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Джевхерий, Исметий киби бир чокъ муэллифлер эдебиятымызнынъ инкишафына семерели иссе къоштылар.

Мундеридже, мевзу, жанр джеэтинден зенгинлешкен эдебиятта диван, тасаввуф, халкъ эдебияты киби ёнелишлернинъ инкишафы девам этильди. Бу учь ёнелиште саз (ашыкъ) шаирлерининъ иджады айрыджа ер алды.

Эдебий тиль инкишаф этти. Юкъарыда анъылгъан муэллифлернинъ арасында Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерий классик шириетнинъ эм диван, эм саз услубинде иджат эттилер.

Гъаеь махсулдар олгъан Ашыкъ Умернинъ иджадында котерильген мевзулар шимдики девирде де пек къыйметлидир. Онынъ ахлякъый, ашкъый (севги), огретиджи, насиат бериджи мевзуларгъа багъышлангъан эсерлеринде шаирнинъ акъыл-идраки ве тюшюнджеси ифаделене.

Мустафа Джевхерийнинъ шиирлеринде севгилисине, тувгъан юртуна олгъан асретлиги косътериле. Омюр ве яшайыш акъкъын-да бильдирген фельсефий фикирлери юксек бедиеь иле тасвир олуна. Шаирнинъ диван ве саз шаирлери услюбинде язгъан эсерлери бири-биринден баягъы фаркъ эте. Мустафа Джевхерийнинъ къошма, тюркю, мане шекиллердеки эсерлери халкъ тилинде язылгъандыр.

XVII асырда иджат эткен Джанмухаммед ве ады белли олмагъан муэллифнинъ дестанлары да айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Бу дестанларнынъ бедиеьлик хусусиетлери шу муэллифлернинъ истидатыны косътере. Джанмухаммеднинъ «Тогъай-бей», ады белли олмагъан муэллифнинъ «Сефернаме» дестанлары XVII асырда халкъ тилинде язылгъан реалистик эсерлердир.

Бойледже, XVII асырда язылгъан бу дестанлар эм халкъ тилинде, эм аджем, арап сёзлери къулланылып язылгъандыр. Эдебий тилимизнинъ инкишафына бу хусусиетнинъ буюк тесири олгъан. XVII асырда эдебиятымыздаки денъишювлерни айры муэллифлернинъ иджадыны огренгенде кореджекмиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. XVII асырдаки къырымтатар эдебиятынынъ илерилевине темель къойгъан ичтимаий-тарихий вакъиаларны айтынъыз. Бу девирде Къырым ханлыгъында насыл денъишювлер олып кече?
2. Бу девирдеки эдебият тарихында олып кечкен янъылыкълар неден ибарет эди?
3. XVII асырда миллий шиириетте шаркъ шиириетининъ насыл шекиллери темеллешти.
4. Бу девирдеки эдебиятымызнынъ инкишафына семерели иссе къошгъан муэллифлернинъ сойадаларыны айтынъыз.
5. Эдебиятымызда девам этильген учъ ёнелишни къайд этинъыз.
6. Ашыкъ Умернинъ шиириетинде котерильген меселелернинъ эмиетини тайинленъыз.
7. Джевхерийнинъ шиириетининъ хусусиетлерини айтынъыз.

ДЖАНМУХАММЕД (XVII асыр)

XVII асырнынъ шаири — Джанмухаммеднинъ ады кырымтатар эдебияты тарихында эки бинъ сатыргъа якъын «Тогъай бей» серлевалы дестанынен беллидир.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» реалистик дестаны акъкындаки ильк малюматны 1920 сенелерде алим, тарихчы ве яzydжы Осман Акъчокъракълы тапкъан.

Дестаннынъ тапылуw тарихы гъает меракълыдыр. Осман Акъчокъракълы ве Усеин Боданинский тарафындан 1925 сенесининъ язында тешкилятландырылгъан этнографик экспедиция ильмий-теджыкый ишлер алып бара. Олар Судакъ районынынъ Кыапсихор коюнде яшагъан Аджы Али Эфенди къартнынъ эвинде джыйынтыкъ тапалар. Бу ипрангъан къалын джыйынтыкъта буюк бир дестан язылгъаны анълашыла. Эсерде тасвир олунгъан вакъиалар исе 1648—1651 сенелерге аит олгъаны белли ола. Дестанда Тогъай бей ве Богдан Хмельницкийнинъ Лехистангъа япкъан сеферлери акъкында икье этиле. Ондан да гъайры бу дестан сеферде иштирак эткен Джанмухаммед адлы бир шаир тарафындан язылгъаны да белли ола. Джанмухаммед Тогъай бейнинъ киеви экен.

Шимди элимизде эки бинъ сатыргъа якъын дестаннынъ тек этмиш секиз сатырдан ибарет бир парчасы булунмакъта.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында украин халкъынынъ лех магнатлары ве шляхтичлерине къаршы куруши тасвирлене. (Лех магнатлары ве шляхтичлери украин халкъыны XIV асырдан берли эзип кельген). XVII асырнынъ орталарында украин гетманы Богдан Хмельницкий Кыырым ханына мураджаат эте. Бирлешип, умумий душмангъа къаршылыкъ косьтермеге чагъыра. Хан украин казакларынынъ теклифини къабул эте. Хан ярдым косьтерюw ишини белли сераскер Тогъай бейге буюра. Полония кыыралы IV Владислав Кыырым ве Украинаны алып, халкъыны эсир этмеге истей. Нетиджеде, IV Владиславнынъ бу гъарез мерамы украин ве кырымтатар халкъыны бирлештире.

«Тогъай бей» дестанында акс олунгъан вакъиаларда тарихий шахысларнынъ (прототиплернинъ) сымалары бедиеглик иле

тасвирлене. Мында миллий анъанелернинъ зенгинлиги буюк кямилликнен ишлетиле. Бутюн бу хусусиетлер Джанмухаммеднинъ бедий сёз устасы олгъаныны косътере, эдебиятымызны миллий анъанелернен зенгинлештиргенини тасдыкълай.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джанмухаммеднинъ ады къырымтатар эдебияты тарихында насыл эсеринен белли?

2. «Тогъай бей» дестанынынъ тапылув ве огренилюв тарихы насыл тарихий шахысларнынъ адларынен багълы?

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестаны

Тарихий, ичтимаий ве сиясий джеэттен къыйметли парчалар дестаннынъ умумий мундериджесини козюмиз огюнде джанландыра. Олар дестаннынъ мевзу ве гъаесини сечмеге хызмет этелер.

Лехистан Къыралы IV Владислав 1647 сененинъ кузюнде Алий Девлет меджлисинде (Сеймде) сёзге чыкъа. Озь нуткъунда о, къырымтатар халкъына къаршы дженк ачаджагъыны сёйлей. Девлет меджлиси къыралнынъ бу сёзлерини бегене. Амма шу арада улу гетман Потоцкий бойле буюк

дженкни башламакъ ичюн мытлакъа азырлыкъ керек олгъаныны бильдире. Шунунъ ичюн де башта Озю казагъына (Запорожье казакларына) къаршы сефер япмакъны теклиф эте.

Лехистаннынъ сиясетине къаршы баш котерген Запорожье казакларынынъ гетманы Богдан Хмельницкий 1648 сенесининъ февраль айында Къырым халкъындан ярдым истей. Умумий душман — лехлерге къаршы курешке догърултылгъан бу теклифни хан къабул эте. Ярдым косътерюв ишини энъ къуветли мырзалардан бири — Ор къапысынынъ къуманданы, Озу халкъынынъ атаманы — Тогъай бейге авале эте. Тогъай бей о вакъыт озь деврининъ белли сераскери ола.

Къырым ханы.
III Ислям Герай хан

«...Дедилер ки: — Эй, бизим султанымыз,
Баш урыш, селям кыылды атаманымыз.

Ол Тогъай бей, ол саатте нейледи...
Зар кыылып, ах-у-фигъан эйледи.

Атамана деди: — Имди не дуралым?
Дурмаялым, хеман кыылыч уралым».

Богдан Хмельницкийнинъ ады эсерде «Мелеске» (Малиска) деп ангыла. Къырым ханы III Ислям Герайдан о, аскерий ярдым сорай.

Аргын мырзаларындан Ор бейи, мешур сераскер Тогъай бей бу Ордугъа къуманданлыкъ этмеге тайин этиле. Къырымтатар ве украин аскерлери бераберликте Сары Сув, Ильбав (Львов), Бар къалелери дживарындаки дженклерде иштирак этелер. Олар озьлери-нинъ федакярлыгы ве къараманий арекетлери иле пек чокъ ярарлыкълар косътерелер.

Базы дженклерде Къырым ханы III Ислям Герайнынъ озю, онынъ къалгъасы — Къырым Герай, къардашы — Мурад Герай султанлар да иштирак этелер.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында лех аскерлери-нинъ Украинагъа япкъан уджюми косътериле. Украина ве Къырым халкы тарафындан дарбе эндирильгени джанлы суретте тасвир олуна:

«Эм семаден къудрет отун аттылар,
Бир саатте ол кяфири кыырдылар.

Чокъ аскерлер анда телеф олдылар..».

Тогъай бей лехлер ордусынен олгъан дженклерде сынъырсыз батырлыкъ косътере. О, Ватаны ве халкъына садыкъ, гъает къуветли сераскер оларакъ тасвир этиле. Джанмухаммед Тогъай бейни дженк майданында алевленип янгъан атешке бенъзете. Саргъуш арсланнен тенъештире. (*«Санарсынъ бир от киби январ эди»* , *«Санарсынъ саргъуш арслан киби эди...»*)

Дестанда лехлернинъ къыралы ве гетман Н. Потоцкий немсе ве франсызларнынъ ярдымына умют багълагъан баскъынджылар, аджиз макътанчакълар оларакъ тасвирленелер. Меселя:

«Менде олан мал хазине кимде вар...

Москъов, немсе, франсыз иллери —
Эр бириси верир банъа аскери.

Къырымтатар халкъыны къырсам керек».

Лехли къыралынынъ озь кучюне эминлиги:

«Геледжек сене улу сефер къылалым,
Уджюмле барып, Къырым халкъын къыралым»

киби сатырларда беян этиле.

Потоцкый ве онынъ ёлдашлары урушларда масхараджа енъилелер ве Тогъай бейнинъ элине тюшелер.

Бойле этип, дестанда бедий сёзнинъ къювети иле тарихий сымалар ве тарихий вакъиалар тасвирлене. Базыда тарихий шахысларнынъ образлары (этрафлыджа) яратыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестаны насыл джеэттен къыйметли олгъаныны айтынъыз. Олар дестаннынъ мевзу ве гъаесини сечмеге хызмет этелерми?

2. 1647 сенесининъ кузюнде насыл вакъиалар олып кече? Лехистаннынъ сиясетине къаршы куреште Къырым Ханлыгъындан ким ярдым истей?

3. Ярдым косътерюв меселеси кимге авале олуна? Бу вакъиа акъкъында эсерден насыл бир сатырларны мисаль оларакъ кетирмек мумкюн?

4. Ордугъа къуманданлыкъ этмеге ким тайинленгенини сёйленъиз. Базы дженклерде Къырым ханы III Ислям Герайнен бераберликте даа кимлер иштирак эткенини айтынъыз?

5. Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында насыл тарихий вакъиалар тасвир олуна? Эсерден мисаллер кетирип, фикирлеринъизни беян этинъиз.

Дестанда халкъ ве Тогъай бей сымасынынъ тасвирленюви

Бу реалистик эсерде девирнинъ руху ве къараманларнынъ сымалары буюк кямиллик ве усталыкънен тасвирлене. Нефислик ве бедийликнен яратылгъан сымаларда миллий чизгилер акс эттириле.

Халкъ сымасынынъ тасвири дестанда Тогъай бейнинъ сымасынен къюветлендириле. Дигер къараманларнынъ да аркетлери

ве сёзлери халкъ сымасынынъ айдынлатылмасына ярдым этелер. Месея, дестанда лех къыралы халкъымыз акъкъында бойле фикирлер бильдире:

«Татар халкъы ки, аджеп халкътыр билинъ...

Санки къурттыр, къоюн гиби урькериз.

Гелип онлар ель гиби эсер гидер.
Нидже бинъ аскери кесер гидер».

«Ки аджеп бехадер олур эр бири,
Биз — къоюныз, санки онлардыр — борю».

«Бир саатте ол къафири къырдылар».

Лех къыралынынъ сёзлеринде халкъымызнынъ суретли тасвири бериле. Та о девирлерде халкъымызнынъ фасиеги (авторитет) дигер халкълар арасында буюк олгъаны косътериле. Халкъымыз озюнинъ дженкъавер джесюрлиги ве джанбазлыгъынен душманнынъ козюне къоркъу къойгъаны ифаделене. Эсерде бу акъта аскерлернинъ «*эр бири пельвандыр*» дениле.

Дестанда халкъ ве Тогъай бейнинъ сымалары бири-бирининъ кениш суретте тасвир олунмасы ичюн къулланыла.

Эсерде Тогъай бейнинъ сымасы дженк мейданында олып кечкен вакъиалар тасвирленгенде косътериле. «*Дюньянынъ варлыгъыны унутмыш эди, горюнирди адждер-беха..., шекли — инсан, сурети — арслан эди*» киби ибарелер ве джумлелер козюмиз огюнде Тогъай бейнинъ суретини джанландыралар.

«Арсланнынъ» джесюр сераскерлиги онынъ дженк мейданында япкъан аракетлеринен тасдыкълана:

«Мейдан ичине кирип ойнар эди,
Санарсынъ ки бир от гиби январ эди.

Хич де олюм гельмез эди айнине,
Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне...»

Душманларыны ве этрафтакилерни озь усталыкъ ве джанбазлыкъ аракетлеринен пашырткъан ве къоркъузгъан Тогъай бей «*къурт гиби*» эр бир сеферден сагъ къайта эди.

Дестан Тогъай бейнинъ 1651 сенеси Акъ-Керман шеэринде хасталыкътан вефат эткенинен бите. Бу аджджы хаберни алгъан

къадыны, къызы, къыз-къардашлары «*къаралар киелер*». Аи-зар иле агълашып-сызлашалар. Ольмезден эвель Тогъай бей къалгъан парасына бир теккие, джами ве медресе къурулмасыны васиет эте. Тогъай бейнинъ джеседи Къырымда дефн этиле.

Бойледже, орта асырлар къырымтатар эдебияты тарихында халкъ тилинде яратылгъан колемли «Тогъай бей» дестанында халкъ сымасы тарихий сымаларнен бир сырада тасвирленгенлер. Мында тувгъан юртны къорчаламакъ огърундаки куреште джанларыны феда эткен джесюр сераскерлернинъ сеферлери косьтерильген. Къардаш халкълар арасында достлукъ-муаббетлик дуйгъулары тасвир олунгъан, вахшияне сарсынтыларгъа, дженклерге къаршы япылгъан чыкъышлар тарифленген.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дестанда халкъ сымасы насыл тасвир олуна? Джевабынъызыны мисалернен исбатланъыз.
2. Тогъай бейнинъ сымасы насыл тасвир этильген? Онынъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны эсерде тапып, джесюр сераскерлигини тарифленъиз.
3. Халкъымызынынъ суретли тасвири насыл ёлларнен косьтериле? Тогъай бей ве халкъ сымасынынъ тенъештирилип косьтерилюви эсернинъ бедиедини юксельтеми?

ТОГЪАЙ БЕЙ^[16]

(Дестандан парчалар)

... Ол заман Лехли къыралы¹ нейледи,
Еди беклер беклерин джем эйледи².

Эм дахи баярлары кетирдилер,
Бир алий меджлис къурып отурдылар..

Башлады къырал сёзюн ол дем аман³:
Билирсиз /ки/ фурсат кечти бу заман⁴ ...

¹ Лехли къыралы — поляк къыралы

² джем эйледи — бир ерге кетирди, топлады

³ ол дем аман — о ань, о заман, бирден шу арада

⁴ фурсат кечти бу заман — бу заманда уйгъун вазиет пейда олды

Менде олан мал, хазине кимде вар...

Москъов, немсе, франсыз иллери
Эр бириси верир банъа аскери.

Иште, бу йыл бен сефер къылсам керек,
Къырымтатар халкъыны къырсам керек.

Татар халкъы ки, аджеп халкътыр билинъ,
Тизине олмаз¹, бир тедарик къылынъ².

Душманымыздыр³ бизим ки, къоркъарыз,
Санки къурттыр⁴, къоюн гиби урькериз⁴.

Гелип онлар ель гиби эсер гидер,
Нидже юзь бинъ аскери кесер гидер.

— Эм сен бу сене тедарик къыларсынъ,
Немсе, франсыздан аскер аларсынъ.

Ки аджеп бехадер⁵ олур эр бири,
Биз — къоюныз санки, онлардыр — борю.

Геледжек сене улу сефер къылалым,
Уджюмле барып, Къырым халкъын къыралым⁶.

Бу йыл дестюр вер⁷ банъа, (бен) варайым,
Озю⁸ къазагынынъ алын сорайым.

Эгер мути олма/з/са⁹, къылыч урайым,
Илин, койин — джумлесини алайым.

Озю узерине нидже исар къалайым...

¹ тизине олмаз — тез олмаз, къыскъа бир вакъытта, бир муддетте олмаз

² тедарик къылынъ — азырлыкъ корюнгиз, азырланынъыз

³ санки къурттыр — санки къашкъырдыр

⁴ урькериз — урькмек, къоркъмакъ

⁵ бехадер /бахадыр/ — батыр, къараман

⁶ Къырым халкъын къыралым — Къырым халкъыны къыралым

⁷ дестюр вер — рухсет, изин бер

⁸ Озю — Днепр озенининъ ады

⁹ эгер мути олма/з/са — эгер боюн эгмесе, эмирге бойсунмаса

Къыркъ бинъ аскернен анда бен варайым,
Сераскеринъ олып , хазыр тураим.

* * *

...Ол заман Озю халкъын атаманы
Малиска эди, Батавский — душманы.

Ол Малиска ишитти бу хабери,
Акълы кетти башындан тар-у-мары².

Джумле Озю къазакъны джем эйледи,
Муаребе атешин шем эйледи.³

...Дедилер ки: — Эй, бизим султанымыз,
Баш урып, селям къылды атаманымыз,

Батавский сексен бинъ аскер иле
Гельмек ичюн тедарик этти бизе.

Илимизи, коюмизи йыкъса герек
Джумлесини эп ота якъса герек.

Келеджек йыл эм Къырыма гелсе герек,
Къырым халкъын къыймайып, алса герек.

* * *

...Тогъай бей адлы бир бек вар эди,
Шеджааттаки⁴ ол улу дильдар⁵ эди.

Та эвельден дёрт къарачын⁶ бириси
Эрлик ичре санки арслан яврусы...

Бир дахи Озю къазакълар кельдилер...

¹ сераскеринъ олып — орду къуманданы олып

² тар-у-мар — дагъыныкъ, къарама-къарышыкъ перишан алда

³ муаребе атешин шем эйледи — дженк атешини якъмагъа чыракъ тапты /дженк башламагъа себеп тапты/

⁴ шеджаат — йигитлик, девюреклилик

⁵ дильдар — бирисининъ гонълюни алгъан, севда олгъан инсан

⁶ дёрт къарачын — Къырым Ханлыгъы девринде Къырым асыл-заделеринден энъ буюк дёрт аиленинъ увваны

...Ол Тогъай бей, ол саатте нейледи,
Зар кылыш, ах-у-фигъан эйледи.¹

Атамана деди: — Имди не дуралым?
Дурмаялым, хеман кылыч уралым.

Ол Тогъай бей къазакъ иле би-гуман²
Кяфирин къаршына чыкыш, турды аман.

Озю халкы джумле къаршы турдылар,
Бир-бирине топ-тюфеклер урдылар.

Эм семаден къудрет окъун аттылар,
Бир саатте ол кяфири кырдылар.

Чокъ аскерлер анда телеф олдылар...

* * *

Ол Тогъай бей къазакъ иле би-гуман,
Кяфирин къаршысына турдылар аман.

Гъазылар³ оны корип кылыч урур,
Санарсынъ ки, кыямет къопмуштырыр⁴.

Тогъай бей бу ортада джурюр эди,
Санарсынъ, сархош арслан гиби эди.
Элине эльмаз кылыч алмыш эди,
Дюньянынъ варлыгын унутмыш эди.

Кимсе сёз итмеюп, ол дем зи-беха⁵,
Хейбет иле горюнирди адждер-беха⁶ ...

¹ зар кылыш, ах-у-фигъан эйледи — агълап, сызлап, багъырыш чагъырды

² би-гуман — къоркъмайыш, йигитликле, джесаретликле

³ гъазылар — дин огърунда дженклешкенлер

⁴ къопмуштырыр — къопарыр, котерир

⁵ зи-беха — иззетли, урметли, къуветли

⁶ хейбет иле горюнирди адждер-беха — буюк бир адждерха киби корюнир эди

* * *

...Шаркѡа, гѡарба чыкѡмыштыр анынѡ (онынѡ) ады,
Джихан ичре беллидир анынѡ намы.
Не ере варса, ол (ери) эр заман
Фетх идер¹ ол, санки олдыр Кѡраман² ...

* * *

Батавский мельуны³ туттылар,
Хорлукѡ этип, боюнына йип такѡтылар.

Таланский-Паланский эр бири,
Онлар эди Лехлининѡ баш беклери...

Ол Тогѡай бей йине гирди мейдана,
Кѡылычыны бояндырды ал кѡана.

Биндиги ат ве эсбабы⁴ кѡан эди,
Шекли — инсан, сурети — арслан эди.

Мейдан ичине кирип ойнар эди,
Санарсынѡ /ки/ бир от гиби янар эди.

Хич де олюм гельмез эди айнине⁵,
Шойле биль ки, бир кѡурт гиби горюне...

* * *

Гонѡлюмин мах-и элялым⁶,
Акѡлымын, джанымын шах-и элялым.

Бир тюкенмез дерде огѡраттынѡ бени,
Бу гонѡлюмин седждегах-и⁷ элялым.

Сенсиз бен бу дюнѡяйы нейилейим,
Вуджудымын падишах-ы элялым...

¹ фетх идер — ишгѡаль этер /бир де бир топракѡларны бастырып алып/

² Кѡраман — иран мифологиясындаки бир батырнынѡ ады

³ мельун — иблис, лянетленген шахс

⁴ эсбабы — кийимлери, урбасы

⁵ айнине — козюне

⁶ мах-и элялым — ай киби темизим

⁷ седждегах-и — ибадет этиледжек ер

Суаллер ве вазифелер:

1. «Тогъай бей» дестанынынъ ильк сатырларында лакъырды не акъ-кында кетмекте? Лех кыралы не дей? Бу сёзлерден кыралнынъ насыл табиат чизгилерини сечмек мумкюн?

2. Кыралнынъ чыккышыны диккъатнен динълеген Потоцкий оны тенбиелеп, насыл сёзлер айта? Бу сёзлер халккымызынынъ насыл миллий чизгисини косьтере? Мисаллер кетирип аңлатынъыз.

3. Бу хаберни эшиткен Малиска не япа? Малиска ким? Ханнынъ узурна чешит бахшышларнен кельген Богдан Хмельницкийнинъ эльчилери онъа насыл сёзлер иле мураджаатта булуналар? Дестандан бунъа аит сатырларны окъунъыз, аңлатынъыз.

4. Тогъай бейнинъ аскерлеринен лех аскерлерининъ курешкени насыл тасвир олуна? Сатырларны тапып окъунъыз, нетидже чыккырынъыз.

5. Дестанда Тогъай бейнинъ къорккыубильмез сераскер чизгилерини тарифлеген сёз ибарелери ве сатырларыны айырып, оларнынъ маналарыны аңлатынъыз.

6. Тогъай бейнинъ сымасыны тасвир этмеге ярдым эткен: «*Ич олюм кельмез эди айнине, Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне*» киби сатырларны насыл аңлайсынъыз? Озь сёзлеринъиз иле икяе этинъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

БЕДИЙ ТАСВИРИЙ ВАСТАЛАР. ТЕНЪЕШТИРЮВ

Эсердеки тарихий манзаралар, къараманларнынъ аркетле-ри, суретли тасвираты, кыыяфети *меджаз (эпитет), тенъештирюв, кыыс (къарам-къаршы тенъештирюв), гипербола* (мубалагъа) киби бедий тасвирий васталар иле джанландырыла.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында кыырымта-тар халккынынъ дженкяверлиги, джесюрлиги «*санки къурт-*

тыр, кѳююн киби урькериз...», «гелип онлар ель киби эсер, гидер... Нидже юз бинѳ аскери кесер гидер» киби ибаре ве джумлелер иле кѳуветлендирилir.

Кѳырымтатар сераскери Тогѳай бейнинѳ сымасына суретли тасвират берильгенде, бу кѳараманнынѳ эбедийлик темсили «*Санарсынѳ(ки) бир от гиби январ эди... Шойле биль ки, бир кѳурт гиби горюне. Фетх идер ол, санки олдыр Кѳахраман*» киби сатырларда ифаде олуна.

Халкѳ агѳыз иджадында эбедиет ремзи (темсили) «*атеште, отта янмаз*», «*кѳурт киби*» ибарелери иле тасвир олунгѳаны белли.

Демек, эсерде сѳз я да ибарелер ярдымы иле адисе-вакѳиаларнынѳ бири-бирине ошатылып, кѳаршы кѳююлып тенѳештирлювине *тенѳештирлюв* дерлер.

Дестанда Тогѳай бейнинѳ суретли тасвираты меджазлар иле де ифаде олуна. Месея, «*Ол, Тогѳай бей, ол саатте нейледи, зар кѳылып, ах-у-фигѳан эйледи*», «*Кимсе сѳз итмейип, ол дем зи-беха, хейбет иле горюнирди адждер-беха*» сатырларындаки «*Зар кѳылып, ах-у-фигѳан эйледи, корюнирди адждер-беха*» киби меджазлар Тогѳай бей сымасынынѳ даа да кѳуветли айдынлатылмасына хызмет этелер.

Дестанда Тогѳай бейнинѳ суретли тасвираты базы вакѳытлары бири-бирине кѳаршы кѳююлып да тенѳештириле. Месея, «*Ки аджеп бехадер олур эр бири. Биз — кѳююныз санки, онлардыр — борю*», «*Шекли — инсан, сурети — арслан эди*» деп, шаир салмакѳлы мана ташыгѳан кѳарама-кѳаршы «*кѳююныз — борю*», «*инсан — арслан*» сѳзлерини ян-янаша кетирип, сѳзнинѳ мана-сыны кѳуветлендире.

Бойледже, эсернинѳ теренликлерине синѳдирильген ис-дуйгѳу, гѳае ве мевзулар бедий тасвирий васталарнынѳ ярдымынен эсерге образлылыкѳ берир, бедиедлигини теминлер.

Суаллер ве вазиѳелер:

1. Эсердеки тарихий манзаралар, кѳараманларнынѳ арекетлери, суретли тасвираты, кѳыяфети насыл тасвирий васталарнен джанландырыла? Олар эсернинѳ насыл бир джеѳтини арттыргѳаныны айтынѳыз.

2. Насыл бедий тасвирий вастагѳа тенѳештирлюв дерлер? Бу тасвирий вастанынѳ дестандаки хызметини мисаллернен тарифленѳиз.

3. Дестанда Тогѳай бейнинѳ суретли тасвираты насыл тенѳештирильгенини мисаллер кетирип анѳлатынѳыз. Шаир тарафындан кѳуланылгѳан белли бир тасвирий васта онынѳ сѳз усталыгѳына меарет кѳошкѳаныны исбатланѳыз.

АШЫКЪ УМЕР (1621—1707)

Ашыкъ Умер кырымтатар шириетине салмакълы иссе къошкъан шаирлерден биридир.

О, 1621 сенеси Къырымда, Кезлев шеэринде Абдулла Кендже огълу деген фукъаре эснаф къорантасында дюньягъа келе. Маалле мектебинде иптидаий бильги ала. Акъранлары арасында о, шохлыгъы иле айрылып тура, зеккийлиги ве азырджевалыгъы иле этрафындаки инсанларны айретте къалдыра.

Къыскъа бир вакъыт девамында медреседе Къуран окъумагъа огренген Ашыкъ Умер Кезлевдеки мешур Джума джами медресесинде о девирнинъ намлы шаирлеринден Кефевий Сеит Абдулькерим Шерифий киби эдебият оджасындан дерс ала. Шу вакъытларда о, шиирлер уйдурмагъа башлай.

Севимли оджасы вефат эткен сонъ Умер медресени быракъа ве озю язгъан шиирлерине макъам уйдура. Саз чалып, къавеханелерде ашыкъ тюркюлерини йырлап, адамларны эглендире.

О, омюрининъ бир чокъ къысмыны Дагъыстан, Азербайджан, Иран, Сурие, Тюркиеде кечире. Истанбул, Бурса, Сакъыз, Варна, Багъдад киби шеэрлерни кезип чыккъаны акъкъында онынъ шиирлеринде тасвир олуна. Эсерлеринде бу шеэрлернинъ гузеллиги акъкъында языла.

Ашыкъ Умер язылы эдебиятнынъ гъазель, къошма, семаи, мурабба, мухаммес, муседдес, мустезат, муамма, дестан, шаирнаме киби шекиллеринде иджат эткен халкъ шаиридир. Онынъ эсерлеринде ахлякъий, ашкъий (севги), дидактик, диний мевзулар тасвир олуна. Эсерлерде шаирнинъ кескин акъылы ве тюшюнджелери ифаделене.

Бутюн омюрини шиир уйдурув ве бестекярлыккъа багъышлагъан Ашыкъ Умер асыл эвленмейип, аятыны бекярлыккъа кечире. Омюрининъ сонъунда о, догъгъан шеэри Кезлевге къайта ве 1707 сенеси сексен алты яшында бу ерде вефат эте.

Ашыкъ Умернинъ докъсан алты шиирден ибарет китапчыгъы 1894 сенеси Багъчасарайда Исмаил бей Гаспринскийнинъ «Терджиман» газетасынынъ басмаханесинде нешир олуна.

Ашыкъ Умернинъ эки джылтлыкъ эсерлер джыйынтыгъы 1988 ве 1990 сенелери Ташкентте дюнья юзю коре. Бу джыйынтыккъа шаирнинъ бинъ сатырлыкъ шиирий асабалыгъы кирсетиле.

Ашыкъ Умернинъ иджады халкъымызнынъ эдебий ве медений вариетидир, къырымтатар орта асырлар эдебияты тарихынынъ рухий джевхерлеридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ашыкъ Умернинъ балалыгъы ве генчлиги акъкъында не билесинъиз? Оларны тафсилатлы икяе этинъиз.
2. О, омюрининъ чокъ къысмыны анги мемлекетлерде кечирди? Шиирлеринде бу акъта тасвир олунгъанмы? Икяе этинъиз.
3. Шаир язылы эдебиятнынъ насыл шекиллеринде иджат этти? Онынъ эсерлеринде насыл мевзулар озъ тасвирини тапты?

Ашыкъ Умернинъ шиирieti

Ашыкъ Умернинъ иджадын-да чешит тюрлю мевзулар айдын-латылгъан. Ватан ве яр асретлиги, омюр ве яшайыш киби мевзуларда инсаннынъ рухий чизгилери акс олуна. Онынъ ахлякъий мевзуларгъа багъышлангъан бир чокъ гъазеллеринде инсанлар арасындаки мунасебетлер косьтериле. Инсанлар арасындаки бу мунасебетлер даима эйи достане чизгилер эсасында къурулмакъ кереклиги акъкъында айтыла. Эр бир инсан джемиетте озюни насыл алып бараджагъы, озюни насыл тутаджагъы акъкъында насиатлар бериле. Къыйметли насиатларда инсанларнынъ табиат чизгилери косьтериле. Базы бир табиат чизгилеринде бутюн бир миллетлернинъ миллий табиат чизгилери де ифаде олуна.

Нетиджеде, бу эсерлер бизге яхшыны ямандан айырмагъа огретелер. Месея, инсанлар арасында бир кимсе акъкъында бефтан

сёз айткъан мунафыкъ инсаннынъ джемиетке кетирген зарары косътериле.

Бу акъта Ашыкъ Умернинъ *«Джиан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан»* киби гъазелинде ифаде олуна. Шаир аятта расткельген менфий табиат чизгиси — мунафыкълыкъ акъкъында фельсефий нетиджелер чыкъарып, ёл косътериджи тевсие ве насиатлар бере:

*«Не ола иблиснен тенъештирсем, сёзюмде янъылмам,
Мен, адам , дегиль де, бельки, шейтан къачар мунафыкътан.
Насиаттыр меним бу сёзюмни эшитсенъ, джаным,
Гъает сакът олмакъ керек, шу дост корюнген мунафыкътан».*

Бу гъазельде олур-олмаз ерде бефтан, акъсыз сёз айткъан, бир кимсенинъ устуне ифтира эткен мунафыкънынъ сымасы *«шейтан къачар мунафыкътан»*, *«сакът олмакъ керек шу дост корюнген мунафыкътан»*, *«ялынъыз олюмин истесин душман шу мунафыкътан»* киби отъюр ибарелер къулланыла. Шаир мунафыкънынъ джийренч сымасына, пахыллыкъ, гъарезлик киби менфий чизгилерге къаршы олгъаныны косътере. Инсаннынъ алидженаплыкъ, темизгонъюллилик ве эйи ниетлилик чизгилерини шерфлендире.

Ашыкъ Умернинъ эсерлеринде расткельген насиат ве тенбиелер чокъусы генчлерге догърултылып айтыла. Джемиетнинъ келеджеги генчлер олгъаныны бильдире. Шаир омюрдеки фена алларнынъ огони алмакъ кереклигини тенбиелей. Тюшюнмейип ве ташынмайып япылгъан аркетлернинъ нетиджеси акъкъында эвельден билип айта.

Ашыкъ Умер башындан кечирген гъурбетликнинъ джефасыны бедий усталыкънен ифаделей. Бу акъта о: *«Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетнинъ»* киби мураббасында яза. Шаир гъурбетликнинъ зорлукълары ве белясыны бойле тасвирлей:

*«Кетме, джаным, кетме, кель, ёкъ ихтияджы гъурбетнинъ,
Олма даа яшлыкътан сен дост-ашнасы гъурбетнинъ.
Йылда бинъ кере чеккен кедерлеринъ, джаным санъа,
Эталмам тасвирини, чокътыр джефасы гъурбетнинъ».*

Гъазельнинъ *«...чокътыр джефасы гъурбетнинъ»*, *«Чешит зорлукъларле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ»*, *«Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ»* киби сатырларда гъурбетликнинъ аджыныкълы тарафлары ифаделене. Шаир гъурбетликнинъ зорлукъларыны козюмиз огюнде бойле джанландыра:

*«Баре гъурбет ильде эркеликни терк эт, севдигим,
Чешит зорлукъларле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ.*

*Сен даа ачылмагъан бир гъонъджесинъ, языкъ санъа,
Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ».*

Бу сатырларнынъ эписи инсаннынъ тувгъан юртуна, халкъына олгъан садкъълыгъыны шерейлер.

Шаир *«Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш»* киби мухаммесинде инсан аяты акъкъында бир сыра фельсефий фикирлер юрте. Аджды такъдирнинъ умумий тасвирини козюмиз огюнде джанлындыра.

Муаммесинъ эр бир дёртюнджи ве бешинджи сатырында:

*«Чаре не, башымда язы — бу кунни коръмек эмиш,
Бу эмиш такъдирнинъ иши гъурбете къоймакъ эмиш».* —

деп айтылгъан фикирлер шаирнинъ такъдир акъкъында бильдирген фикирлеридир.

Шаир насиат берильген бу эки эсерде де гъурбетлик мевзусы муим меселе олгъаныны косътере. Дюнъя юзюнде яшагъан миллетлернинъ такъдирине гъурбетликнинъ буюктен-буюк тесири олгъаныны ифаделей. Гъурбетлик мевзусы инсан аятында эбедий мевзугъа чевирилъгенини бильдире. Тувгъан топракъта яшамакънынъ эр шейден мукъаддес олгъаныны несиллерге анълата. Бу севгини несиллернинъ зеинине насиат шеклинде синъдире.

Ашыкъ Умернинъ иджадында котерильген меселелер, бизим кунюмизде де озъ эмиетини джоймагъаны, онынъ эсерлерини эбедийлештирелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. *Джиан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан* киби гъазелинде инсаннынъ насыл табият чизгиси акъкъында лакъырды юрютиле? Бу эсеринде шаир насыл бир муим меселе котергенини сатырлар иле беян этинъиз.

2. *Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетнинъ* киби мураббасында шаир гъурбетликнинъ маджераларыны насыл тасвирлей? Мисаллер кетирип, шаир насыл фельсефий фикирлер бильдиргенини айтынъыз.

3. *Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш* киби мухаммесинде Ашыкъ Умер насыл фельсефий фикирлер юрте? Эдебиятымызда гъурбетлик мевзусында язылгъан эсерлер акъкъында субетлешинъиз.

4. Юкъарыда анъылгъан эсерлернинъ мевзусына эсасланып, шаир тарафындан котерильген меселелернинъ бизим кунюмизде де муимлигини исбат этинъиз. Ашыкъ Умернинъ эсерлерининъ эбедийлигинен багъланъыз.

ГЪАЗЕЛЛЕР^[17]

* * *

Джихан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан,
Не ход ким не дер исенъ, гелир джумле мунафыкътан.

Онунъ этварына бакъма ки, баш душманынъ олдур ол,
Биль, ич гъафиль олмамакъ герек эр анъ мунафыкътан.

Нола иблисе тешбих эйлесем, сёзюмде къызб этмем,
Бен, адем, дегиль, бельки, къачар шейтан мунафыкътан.

Насиаттыр, беним бу пендими гуш идесинъ джана,
Хазер къылмакъ герек мутлакъ, эле яран мунафыкътан.

Лисан-ы ал иле, Умер, беним анъладыгъым бу ким,
Дахи ектир олюмин истесин душман мунафыкътан.

Сатыр асты терджимеси^[18]

*Джиан ичинде сакът олмакъ керек инсан мунафыкътан,
Афсус ким не дер исе, келир джумле мунафыкътан.*

*Онынъ эткенине бакъма ки, баш душманынъ одыр, о!
Биль, ич гъафлет олмамакъ керек эр анъ мунафыкътан!*

*Не ола, иблисенен тенъештирсем, сёзюмде янъылмам,
Мен, адам, дегиль де, бельки, шейтан къачар мунафыкътан.*

*Насиаттыр, меним бу сёзюмни эшитип синъдиресинъ джана,
Гъает сакът олмакъ керек, шу дост корюнген мунафыкътан.*

*Айттыгъы лафынъдан, Умер, меним анъладыгъым шу ки,
Ялынъыз олюмин истесин душман шу мунафыкътан.*

* * *

Эй, пери, бойле перишан олдугъым бильмезмисинъ?
Асретинъле кунъде бинъ кез ольдюгим бильмезмисинъ?

Бен — Меджнун ашкъын китабын окъудым дестан гиби,
Эр не эмринъ олур исе, идеяим ферман гиби.

Фурсат эльде булуныркен, севдигим девран гиби,
Севдигим сен бенден озьге, бир севда бильмезмисинъ?

Багъ-ы хуснинъ гуллерине бульбуль эдим бир заман,
Шимди бенден юзь чевирдинъ, нолдугъым бильмезмисинъ?

Джаныма бинъ джан багъышлар бинъ кере бакъышларынъ,
Агъзынъ ичинде дизильмиш инджи гиби дишлеринъ.

Эй, гузелим, эп бана джевр-у джефадыр ишлеринъ,
Севдигим бакъий дегильдир, бу фена бильмезмисинъ?

Акълы исенъ, эй, гонъюль, алчагъа сырынъ сёйлеме!
Ашкъын дерьясына дал, сабр эйле, сакъын бойлама!

«Талийим ёкътыр беним» — дею шикяет эйлеме!
Эй, Умер, верир мурадынъ, ол Худа бильмезмисинъ?

Сатыр асты терджимеси ^[19]

*Эй, пери, бойле перишан олгъаным бильмезмисинъ?
Асретинъле кунъде бинъ кере ольгенимни бильмезмисинъ?*

*Мен Меджнун ашкъынъ китабын окъудым дестан киби,
Эр не эмринъ олур исе, япайым (беджерейим) ферман киби.*

*Фурсат (себен) эльде булуныркен, севгеним девран киби,
Севдигим, сен менден башкъа бир севда бильмезмисинъ?*

*Дюльбер багъынъ гуллерине бульбуль эдим бир заман,
Шимди менден юзь чевирдинъ, насыл алгъа къалгъанымны
бильмезмисинъ?*

*Джаныма бинъ джан багъышлар бинъ кере бакъышларынъ,
Агъзынъ ичинде тизильген инджи киби тишлеринъ.*

*Эй, гузелим, эп манъа акъсыз эзиет ишлеринъ,
Севдигим бакъий дегильдир, бу дюнъя кечиджи олгъаныны
бильмезмисинъ?*

*Акълы исенъ, эй, гонъюль, алчакъкъа сырынъ сёйлеме,
Ашкъ дерьясына дал, сабыр эйле, сакъын бойлама.*

*«Талийим ёкътыр меним» деп шикяет эйлеме,
Эй, Умер, берир мурадынъны тек Худа, бильмезмисинъ?*

МУРАББА

* * *

Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетинъ,
Олма дахи тифл икен, сен ашинасы гъурбетинъ.
Йылда бинъ кез чектигим михнетлеринъ джаным санъа,
Идемем такъририни, чокътур джефасы гъурбетинъ.

Сакин ол, михнетте ол, севдайы терк эт, севдигим,
Гель, ферагъат эйле, бу эвзайы терк эт, севдигим,
Бари гъурбет эльде истигънайы терк эт, севдигим,
Дюрлю михнетле къурулмыштыр белясы гъурбетинъ.

Махрем олмакъ затына дюшмез, бегим, такъикъ санъа,
Инкъисар эдер, хазер къыл, ашыкъ-ы садыкъ санъа,
Сен дахи ачылмадыкъ неврестесинъ, языкъ санъа,
Солдуруп гуль рухлеринъ джевр-у эзасы гъурбетинъ.

Хизмет-и ашкъында Умер джумлесинден даимим,
Фурсаты февт этмедим, амма, эфендим, надимим,
Сен не мунис бир гъулямсынъ, севдигим — Ибрахимим,
Олмаясынъ талиб-и зевкъ-у сафасы гъурбетинъ.

Сатыр асты терджимеси ^[20]

*Кетме, джаным, кетме, кель, ёкъ ихтияджы гъурбетнинъ,
Олма даа яшлыкътан сен дост-ашинасы гъурбетнинъ.
Йылда бинъ кере чеккен кедерлеринъ, джаным санъа,
Эталмам тасвирини, чокътыр джефасы гъурбетнинъ.*

*Тынч ол, я кедерли ол, севданы терк эт, севдигим,
Кель, вазгеч, джаным, бу адетинъни терк эт, севдигим,
Баре гъурбет ильде эркеликни терк эт, севдигим,
Чешит зорлукъле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ.*

*Ясакъ олмакъ затынъа тюшмез, бейим, асыл санъа,
Джаны агъырыр, сакът ол, о садыкъ ашыкънынъ санъа.
Сен даа ачылмагъан бир гъонъджесинъ, языкъ санъа,
Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ.*

*Ашыкъ хызметинъде Умер, джумлесинден даимим,
Фурсатны къачырмадым, амма, эфендим, пешманым.
Сен не мунис бир инсансынъ, севдигим — Ибрахимим,
Олмасын ич талабынъ шу зевкъ-сефасы гъурбетнинъ.*

МУХАММЕС

* * *

Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш,
Акъа-акъа гозълериминъ яшы къан олмагъимиш.
Та Элестен бу язылмыш алныма эйвах, вах!
Чаре не башымда язы — бу гуню горъмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши, гъурбете салмагъимиш.

Хасрете дюштим, медет, эй, бен гъамынъла михнете,
Зерредже мейиль итмезем, бен бу сафая ишрете,
Я суюм, я топрагъым чекти дияр-ы гъурбете.
Чаре не, башымда язы — бу гуню горъмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши гъурбете салмагъимиш.

Шимдилик, достлар, беним гонълюм мелямет госьтерир,
Адетидир эр гъамынъ сонъу селямет госьтерир,
Горелим айин-е девран не сурет госьтерир.
Чаре не, башымда язы — бу гуню горъмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши, гъурбете салмагъимиш.

Дер ки, Умер лемезель Керим илях-и-ля-езал?
Салтанат джумле сенинъдир кетирир санъа зевал,
Гъурбет ильде чеке-чеке, олды къаметинъ хаял.
Чаре не, башымда язы — бугуни горъмегимиш,
Бу эмиш такъдиринъ иши гъурбете салмагъимиш.

Сатыр асты терджимеси ^[21]

*Аджувсыз бу такъдирнинъ иши эр вакъыт фигъан экен,
Акъа-акъа козьлеримнинъ яшы къан олмакъ экен,
Та Элестен бу язы башыма язылгъан экен,
Чаре не, башымда язы — бу кунни коръмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.*

*Асретке тюштим, имдат, эй, мен гъамынъле миннетке,
Зерредже гонъюль бермем мен бу сефа-зияфетке.
Я сувум, я топрагъым чекти дияры гъурбетке.
Чаре не, башымда язы — бу кунни коръмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.*

*Шимдилик даа меним гонглюм мелямет косьтерир,
Адеттир, эр ггамнынъ сонгю селямет косьтерир.
Бакгайыкъ, девран кузьгюси не сурет косьтерир.
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такгдирнинъ иши, ггурбетке кгоймакъ экен.*

*Дер ки, Умер, эбедий керим иляий бу не ал?
Салтанат джумле сенингдир, ёкътырдыр санга зевал.
Ггурбет ильде чеке-чеке олды дал боюм хаял,
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такгдирнинъ иши, ггурбетке кгоймакъ экен.*

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

РУКНЛАР

Аруз везнинен язылгъан эсерлернинъ белли бир окъулув кыраатлары бар.

Буны англамакъ ичюн гъазельнинъ окъулув кыраатыны схемада косьтерейикъ:

— · — —	— · — —	— · — —	— · — —
Фа и ля тун	фа и ля тун	фа и ля тун	фа и люн
Эй пе ри бой	ле пе ри шан	ол ду гъым биль	мез ми сингъ
Ас ре тингъ ле	кунь де бингъ кез	оль дю гим биль	мез ми сингъ
Багъыхус нингъ	гул ле ри не	буль буль э дим	бир за ман
Шим ди бен ден	юзь че вир дингъ	нол ду гъым биль	мез ми сингъ
I	II	III	IV

Биринджи сатырларда ачыкъ ве япыкъ эджаларнынъ кысыкъа ве девамлы окъулувынынъ ишаретлери косьтерильген.

Экинджи сатырда исе (*фаиллятун фаиллятун фаиллятун фаилюн*) деп, шиирнинъ ольчюси ве эджанынъ къалыплары бериле.

Шиирнинъ олъчюси ве эджанынъ къалыплары арап тилинде рукн деп адландырыла.

Рукнларнынъ маналары ёкъ. Олар шиирде нота вазифесини беджерелер. Рукнлар шиирнинъ везини акъылымызгъа ве зеинимизге синъдирмек ичюн къулланылалар.

Шиирнинъ олъчюсини, везини зеинимизге синъдирмек ичюн шиирде ишлетильген ве нота вазифесини беджерген эджа къалыпларына рукн дерлер.

Демек, юкъарыда (*фаилятун фаилятун фаилятун фаилюн*) деп косътерильген биринджи сатырда рукнлар берильген.

Бу рукнларгъа бакъып, Ашыкъ Умернинъ гъазели арузнынъ насыл везнинен язылгъаныны къайд этейик. Биринджи сатырдаки эджаларнынъ окъулув ишаретлерине бакъып, (— · — — | — · — — | — · — — | — · —) Ашыкъ Умернинъ бу гъазели аруз везнининъ (*фаилятун фаилятун фаилятун фаилюн*) рукннынен язылгъаныны сечермиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рукн демек не демек? Онынъ шиирий эсерде беджерген вазифесини айтынъыз.

2. Шаркъ шииретинде насыл рукнлар къулланыла? Бу рукнларны схемада косътеринъиз. Къыскъа ве девамлы окъулувына даир мисаллер кетиринъиз ве анълатынъыз.

МУСТАФА ДЖЕВХЕРИЙ (?...—1720)

Мустафа Джевхерий XVII асырнынъ орталарында догъып, 1720 сенелери вефат эткен. О, XVII асырда Ашыкъ Умернен бир сырада тургъан ашыкъ әдебиятынынъ темсильджилеринден биридир.

Мустафа Джевхерий медресе тасили корьген ве диван әдебиятыны терен билген бир зат олгъан. О, мемлекеттен мемлекетлерге сеферлер якъан, чокъ диярларны бойлап юрген. Атта Шам, Арабистан, Румелиде де олгъан.

Буюк истидат саиби Джевхерий шиирий әсерлерини әки услюпте язгъан. О, әм диван, әм саз тарзы шиириетинде иджат эткен.

Әм диван, әм саз тарзы классик шиириетинде иджат эткен шаирлернинъ әсерлеринде ватангъа, севгилисине ве аяткъа нисбетен асретлик дуйгъулары тасвирлене. Әсерлерде тасвирленген асретлик дуйгъулары фельсефий фикирлер иле бирлеше, айры бир мевзуларнынъ пейда олмасына мейдан ярата. Әсерлердеки фикир ве дуйгъулар юксек бедиятлик иле ифаде олуна.

Шаирнинъ иждадында айрыджа ер туткъан мустезат ве семаилер — диван тарзы классик шиириет услюбинде язылгъан әсерлер сайылырлар. Юксек бедийликке ляйыкъ олгъан къошма, тюркю, мани ве теджнислер классик шиириет услюбинде язылгъандыр.

Мустафа Джевхерийнинъ шиириети дигер саз шаирлерининъ иждады киби, чокъусы асретлик, ашыкълыкъ, къадын-къызнынъ дюльберлигини ифаделеген мевзуларгъа багъышлана.

Шаирнинъ 11 әджанен язылгъан къошмаларында ватан асретлиги ве гъурбетликнинъ инсан такъдириндеки аджджысы, джефасы акс олуна.

«*Я, Раб, нидже олур шу гъарип алым*» киби къошмасында Джевхерий дюньяда олып кечкен аятий ал — гъурбетлик маджерасыны мергин ибарелер иле тасвир эте:

*«Я, Рабби, насыл олур шу гъарип алым,
Гъурбетке тюшкен иль мангъа душман.*

*Ич къуртарамам мен бу гъарип башым(ны)
Аягъым басылгъан ёл мангъа душман».*

Къошманынъ биринджи сатырларында гъурбетлик меселеси халкъ ве инсанлар аятында муимден муим бир проблема олгъаны беян олуна. Бу дёртлюк гъурбетлик аджджысыны башындан кечирген шаирнинъ сымасыны джанландыра. Къошманынъ эр бир дёртлюгинде текрарлангъан *«Аягъымынъ бастыгъы иль бангъа душман. Шу дагълардан акъкъан сель бангъа душман. Тимарлар эттиги гуль бангъа душман. Мейвасын вердиги дал бангъа душман»* киби сонъки сатырларда гъурбет ильде булунгъан инсаннынъ ички дюнъясы косътериле. Инсаннынъ къальбиндеки фуртуна ве исьянлар тасвирлене. Гъурбетликте эр бир шей онгъа душман олып корюнгени къуветлендириджи васталарнен айтыла. Шаир тувгъан илининъ мукъаддес ве азиз олгъаныны бойле нетиджелер чыкъарып, косътере.

«Бангъа ярдан вазгеч дерлер...» семаисинде шаир севгилисине олгъан муаббетлик ислерини буюк усталыкъ ве меарет иле ифаде эте.

*«Бангъа ярдан вазгеч дерлер,
Бен кечерим, гонгюль кечмез.
Эфтадеси чокътыр дерлер,
Бен кечерим, гонгюль кечмез».*

Семаининъ эр бир дёртлюгининъ сонгунда текрарлангъан *«Бен кечерим, гонгюль кечмез»* киби сатыр асретлик дуйгъуларынынъ къувет иле янъгъырамасына хызмет эте. Бойле этип, фельсефий фикирнинъ тасвири бедиед дереджесине котериле, Ватан, тувгъан юрт сымасы умумийлештирилип бериле.

Джевхерийнинъ мустезатларында инсан гонглюнинъ инджеликлери айрыджа бир аэнк иле тасвир олуна. Екюнлейиджи сатырлардаки суаллер фельсефий фикирлернинъ манасыны къуветлендирелер. Олар базада тенбие киби де айтылалар. Меселя:

*«Дюльбер, сангъа мен козьлерни саргъуш демедимми,
Джазибели (ойнакъ, гонгюль алыджы) демедимми?
Фигган чыкъарып бу къул агълады демедимми,
Ингъледи демедимми?»*

«Дильбер, сангъа бен козьлери местан демедимми, Феттан демедимми?» киби мустезатында Джевахерий суаллернинъ ярдымы иле севгилисине ис-дуйгъусынынъ теренлигини бильдире.

О, севгилисине олгъан ис-дуйгъуларынынъ назиклигини, паклигини фельсефий анълайышлар вастасы иле беян эте. Бу къарама-къарышыкъ фена девирде ашкъ, муаббетлик ислери не къадар маджералы олгъаныны косьтере. Ашыкъ олгъан инсан бир чокъ маниалардан кечкенини тасвирлей, севгининъ аизарыны пек яхшы билген шаир бизнен сырдаша, шахсий фикирлеринен акъылдане пайлаша.

Бойледже, XVII асырнынъ орталарында иджат эткен Мустафа Джевахерийнинъ эм диван, эм ашыкъ тарзы шириетине къошкъан иссеси гъает буюктир. Онынъ зенгин иджадий асабалыгъы халкъымызгъа, медений варлыгъымызгъа хызмет этеджектир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мустафа Джевахерий шириетнинъ насыл шекиллеринде иджат эткен? Шаир акъкъында билген малюматынъыз иле пайлашынъыз.

2. Шаир озь эсерлеринде насыл фельсефий фикирлер билдире. Шаирнинъ диван тарзы классик шириет услубинде язгъан эсерлерининъ шеколини къайд этинъиз.

3. Саз шаирлери тарзында язылгъан назм шекиллерни айтып кечинъиз. Шаирнинъ къошмаларында инсан такъдирининъ насыл бир аллары ак олуна?

4. Гъурбетлик мевзусына багъышлангъан эсерлерде шаирнинъ сымасы насыл ибарелер ве сатырларда джанландырыла? Сатырлардан мисаллер кетирип, исбат этинъиз. Бу къошманынъ серлевасыны айтынъыз.

5. «Бангъа ярдан вазгеч дерлер...» семаисинде шаир насыл дуйгъуларны ифаде эте? Сатырлардан мисаллер кетирип, фикиринъизнен пайлашынъыз.

6. «Дильбер, сангъа бен козьлери местан демедимми?..» киби мустезатында не акъкъында айтыла? Фикирлеринъизни эсердеки сатырларнен багъланъыз.

КЪОШМАЛАР^[22]

* * *

Я, Раб, нидже олур шу гъарип алым,
Гъурбете дюшели иль бангъа душман.
Ич къуртарамам бен бу гъарип серим,
Аягъымынъ бастыгъы ёл бангъа душман.

Я, Рабби, иргюр бени макъсадыма,
Асрет олдым яраныма, достума.

Къан буланькъ гелен беним устюме,
Шу дагълардан акъкъан сель банъа душман.

Джуда дюштим, севдигими корьмедим,
Варып хакъ-и пае юзьлер сюрьмедим.
Хар элинде дост багъына кирмедим,
Тимарлар эттиги гуль банъа душман.

Джевхерий дер: — Бу кунь баштан ашырды,
Хиджран атешийле багърым пиширди.
Элим сундукъча, мейвасын дюшюрди,
Мейвасын вердиги дал банъа душман.

Сатыр асты терджимеси^[23]

*Я, Рабби, насыл олур шу гъарип алым,
Гъурбетке тюшкен иль манъа душман.
Ич къуртарамам мен бу гъарип башым(ны)
Аягъым басылгъан ёл манъа душман.*

*Я, Рабби, ириштир мени макъсадыма,
Асрет олдым якъынларыма, достума.
Къан буланькъ кельген меним устюме
Шу дагълардан акъкъан сель манъа душман.*

*Янъгъыз къалдым, севдигимни корьмедим,
Барып аякъ тозуна юзьлер сюрьмедим.
Тикенли (юртта) дост багъына кирмедим.
Бакъышлар эткен гуль манъа душман.*

*Джевхерий дер: — Бу кунь рухтан тюшюрди,
Айрылыкъ атешинен багърым(ны) пиширди.
Элимни узаткъанымнен мейвасын тюшюрди,
Мейвасыны берген дал манъа душман.*

* * *

Эй, пери, джихане сен киби дильбер,
Не кельди, не келир, не кельсе керек.
Лаълынъ киби Лукъман тирьякъ-и экбер
Не булды, не булур, не булса керек.

Джефая башлады къадд-и мевзунынъ,
Та арша иришти ах-ы дерунынъ.
Бойле гидер исе чешм-и пюр-хунынъ
Не кульди, не кулер, не кульсе керек.

Эй, алем-и хуснинъ сахиб-къыраны,
Ольдюр кельб ракъиби, вирме аманы.
Ольдюрмесенъ кенди элинъле аны,
Не ольдю, не олер, не ольсе керек.

Бунджа дем козюмден акъаркен селлер,
Ваад этмиш икен сильмеге дильбер.
Ахдине дурмады ол пери-пейкер,
Не сильди, не силер, не сильсе керек.

Джевхерий, гузелим ирди паяна,
Бедир киби чыкъты о мех мейдана.
Бу джихана беним киби диване
Не кельди, не келир, не кельсе керек.

Сатыр асты терджимеси ^[24]

*Эй, пери, джиангъа сен киби дюльбер,
Не кельди, не келир, не кельсе керек.
Эким киби зезрге дерман олгъан тилинъни
Не тапты, не тапар, тапмаса керек.*

*Эзиет чеке башлады бой иле постунъ,
Та еди къат кокке етти ах чеккен гонълюнъ.
Бойле кетсе, къанларгъа баткъанъ козьлеринъ
Не кульди, не кулер, кульмесе керек.*

*Алем гузеллигининъ эй, укюмдары,
Ольдюр копек бекчисини, берме аманы (дегенинъден
къалма, сёзюнъден данма),
Ольдюрмесенъ озюнъ элинънен оны —
Не ольдю, не олер, ольмесе керек.*

*Бу къадар козюмден акъаркен селлер,
Козюмни сильмеге сёз берген дюльбер
Сёзюнде турмады о гузель (юзью) пери —
Не сильди, не силер, сильмесе керек.*

*Джевхерий, гузелим етти макъсаткъа,
Айнынъ он дёртю киби чыкъты мейдангъа.
Бу джиангъа меним киби дели (будала),
Не кельди, не келир, кельмесе (догзулмаса) керек.*

* * *

*Бир кунъ башым алыр чыкъар гидерим,
Бизе дагълар олсун иль дейи, дейи.
Къаялар башыны мескен идерим,
Меджнуннынъ кездиги бель дейи, дейи.*

*Яре яр олалыдан бери нашы,
Багърыма урулды мелямет ташы.
Асрет иле акъар чешмиминъ яшы,
Умман олды кетти сель дейи, дейи.*

*Эр къачан дильдаре арз этсем халым,
Ах-у-зар этмеге къалмаз меджалым.
Фердалара салар бени бир залым,
Ашыкъ исенъ, дагълары дель, дейи, дейи.*

*Ол беним гонълюми алды местане,
Темеллюк теаллюк косътерди джане.
Шимди идер юз бинъ тюрлю бахане,
Къоркъарым, тан идер иль дейи, дейи.*

*Чюнки рахм этмездинъ, ах, сёзюме,
Ашкъынъле атешлер якътым озюме.
Я ничюн эвельден кульдинъ юзюме,
Эй, беним, Джевхерим, кель, дейи, дейи.*

Сатыр асты терджимеси^[25]

*Бир кунъ башымны алып чыкъар кетерим,
Бизге дагълар иль олсун деп, айта, айта.
Къаялар башыны ятакъ ерим этерим,
Меджнуннынъ кезгени — бель деп, айта, айта.*

*Яреге яр олгъанымдан берли
Багърыма урулды чекишюв ташы.
Асрет иле акъар козюмнинъ яшы,
Буюк денъиз олды кетти, сель деп, айта, айта.*

*Не вакъыт севгилиме арз этсем алым(ны),
Сес чыкъарып агъламагъа къалмаз меджалым (такъатым).
Къыяметке къояр мени бир залым,
Ашыкъ олсанъ, дагъларны теи деп, айта, айта.*

*Сархош киби о меним гонълюмни алды,
Мал-мульк арттырмакъ мерагъын(ы) джангъа косьтерди.
Шимди юз бинъ тюрюю себеп, тапмакъта,
Къоркъам, юзьлер бетиме иль деп, айта, айта.*

*Чюнки аджынмаз эдинъ, ах, сёзюме,
Ашкъынъ иле атешлер якътым озюме.
Я ничюн эвельден кульдинъ юзюме,
Эй, меним, Джевхерим, кель, деп, айта, айта.*

СЕМАЙЛЕР

Не агъларсынъ, эля козьлюм,
Гонъюль сенден айрылырмы?
Бу гузеллик сенде экен,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Эп гузеллер бура кельсе,¹
Ашыкънынъ халинден бильсе,
Джумле алем гузель олса,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Гузеллер кельсе джихане,²
Хуснинъ олмазды бахане,²
Падиша олсанъ девране,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Ол Джевхерий кельмейиндже,
Гъонъдже гулюнъ дермейиндже,³
Я сен, я бен ольмейиндже,
Гонъюль сенден айрылырмы?

¹ эп гузеллер бура кельсе — бутюн гузеллер мында кельсе

² хуснинъ олмазды бахане — гузеллигинъ (дюльберлигинъ) олмаз эди себеп

³ гъонъдже гулюнъ дермейиндже — гъонъдже гулюнъ(ни) джыймагъандже

* * *

Банъа ярдан вазгеч дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.¹
Эфтадеси чокътыр дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Ашкъына тюштим не чаре,
Саташмышым ах-у-заре.²
Чекерлерсе бени даре,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Ашкъ тузагъына тутулдым,
О яре яндым, якъылдым,
Араизден³ де чекильдим,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Сени банъа верен хакътыр,
Къозум, ашыкъларынь чокътыр.
Северим, инкъарым ёкътыр,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Джевхерийдир о къашларынъ,
Ашыкъкъа чокътыр ишлеринъ,
Харман сув ки дервишлеринъ,⁴
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

* * *

Бугунъ бен бир багъа кирдим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.
Гулюнь шефталисин дердим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

Багъынъ дуварындан аштым,
Къырмызы гулюне къоштым.
Опытим, сардым, эляллаштым,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

¹ бен кечерим, гонъюль кечмез — мен кечерим (вазгечерим), гонъюль кечмез (вазгечмез)

² саташмышым ах-у-заре — огърагъаным ах-у заргъа (аизаргъа)

³ араиз — баш язысы, такъдир

⁴ харман сув ки дервишлеринъ — берекетли (толып ташкъан сув киби) чокътыр дервишлеринъ

Багъынъ къапысыны ачтым,
Санарсынъ дженнете дюштим.
Толдырдым бадесин¹ ичтим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

Сааринъ танъ ери атты,
Бульбуль эльван-эльван² отти.
Джевхерий юкюни тутты,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

МУСТЕЗАТ

* * *

Дильбер, санъа бен козьлери местан демедимми,
Феттан демедимми?
Эфгъан идерек бенде бу гирьян демедимми,
Налан демедимми?
Мефтюн олалы сен мех-и табана гонъюльден
Ах, не келир эльден.
Къаддими хилял эйледи девран демедимми,
Хиджран демедимми?
Севмез бени яр ниджее дек, шах-и левендим,
Сен кенди эфендим.
Кель, севдиджегим, эйлеме бухтан демедимми,
Эр анъ демедимми?
Эрменъ не аджеп къадр-и висалынъгле мурада
Бу деври фенада.
Эйям-и шериф Джефхерий къурбан демедимми,
Ферман демедимми?

Сатыр асты терджимеси ^[25]

*Дюльбер санъа мен козьлерни саргъуи демедимми,
Джазибели (ойнакъ, гонъюль алыджы) демедимми?
Фигзан чыкъарып бу къул агълады демедимми,
Инъледи демедимми?*

¹ толдырдым бадесин — толдурдым ашкъ шарабыны — Аллахкъа севгимни изхар эттим, беян эттим.

² эльван-эльван — чешит-тюрюлю макъамлар уйдурьп.

*Севда олсанъ, сен пармакъ айгъа гонгюльден
 Ах, не келир эль(инъ)ден.
 Боумны янгы ай эйледи заман демедимми,
 Айрылыкъ (асретлик) демедимми?
 Севмез мени яр не вакъыткъадже, кучюлю шахым,
 Сен меним эфендим.
 Кель, севгилим, ялан айтма (бефтан) демедимми,
 Эр анъ демедимми?
 Пришменъ не аджеп къадр-севгинънен мурадынъа
 Бу фена девирде,
 Кунъдюзни мубарек Джевхерий къурбан демедимми,
 Эмир (буйрукъ) демедимми?*

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ШАРКЪ ШИИРИЕТИНИНЪ НАЗМ ШЕКИЛЛЕРИ. СЕМАИ. МУСТЕЗАТ

Семаи ве мустезат шаркъ шиириетининъ назм шекиллериدير. Бу шиирий шекиллер орта асыр кырымтатар назмиетинде пек кениш къулланылгъан эди.

Секиз эджа иле язылгъан шиирге семаи дерлер. Семаининъ энъ азы — учъ дёртлюктен, энъ чокъу исе беш-алты дёртлюклерден ибарет олур.

Семаининъ тизилиши къошманынъ тизилиш бичимине бенъ-зер.

Мустафа Джевхерийнинъ «*Банъа ярдан вазгеч дерлер*» шиирий эсери насыл назм шеклинде язылгъаныны талиль этейик. Схемасыны айырайыкъ ве косътерейик.

Ба - нъа	яр - дан	ваз - геч	дер - лер
Бен	ке - че - рим	го - нъюль	кеч - мез
Эф - та - де - си	чокъ - тыр	дер - лер	
Бен	ке - че - рим	го - нъюль	кеч - мез.

I	II	III	IV	V
_____ а	_____ с	_____ д	_____ z	_____ х
_____ в	_____ с	_____ д	_____ z	_____ х
_____ а	_____ с	_____ д	_____ z	_____ х
_____ в	_____ в	_____ в	_____ в	_____ в

Тизильген схемаларны талилимизге коре, бойле анълата билемиз. **Биринджиден**, шириий эсердеки сатырлар секиз эджа иле язылгъаныны къайд этемиз. **Экинджиден**, бу шириий эсер беш дёртлюктен ибарет олгъаныны сечемиз. **Учюнджиден** исе, сатырларнынъ къафиелешюв схемасы къошма киби назм шеклининъ схемасына бенъзегенини косътеремиз. Бойле этип, бу шириий эсернинъ эсас хусусиетлерине бакъып, онынъ семаи олгъаныны айырамыз.

Бойледже, секиз эджа ольчюси иле язылгъан, учъ-алты дёртлюклерден ибарет олгъан ве сатырларынынъ къафиелешюв схемасы къошманынъ къафиелешюв схемасыны анъдыргъан шириий эсерге семаи дерлер.

Демек, Мустафа Джевхерийнинъ «Банъа ярдан вазгеч дерлер...» шириий эсери шаркъ шириетининъ семаи шеклинде язылгъандыр.

Мустезат киби шириий жанрнынъ эсас хусусиетлери неден ибарет экен? Оны анъламакъ ичюн мустезатлар деп берильген шириий эсернинъ тизилиши ве къафиесини айырайыкъ.

Башта бир эсернинъ тизилиш хусусиетини сечмек ичюн, эр бир сатырда ачыкъ ве япыкъ (девамлы ве къыскъа) эджаларнынъ сайысыны косътерейик. Сатырнынъ къафиелешюв тертибини арифлернен язайыкъ.

Дильбер, сана бен козьлери местан демедимми,
 Феттан демедимми?
 Эфгъан идерек бенде бу гирьян демедимми,
 Налан демедимми?
 Мефтюн олалы сен мех-и табана гонъюльден
 Ах, не келир эльден?
 Къаддими хилял эйледи девран демедимми,
 Хиджран демедимми?
 Севмез бени яр ниджее дек, шах-и левендим,
 Сен кенди эфендим.
 Кель, севдиджегим, эйлеме бухтан демедимми,
 Эр анъ демедимми?

Эрменъ не аджеп, къадр-и висалынъле мурада,
 Бу деври фенада?
 Эйям-и шериф Джефхерий къурбан демедимми,
 Ферман демедимми?

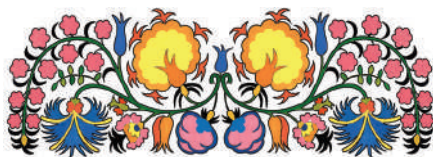
_____	a (14)
_____	a (6)
_____	a (14)
_____	a (6)
_____	в (14)
_____	в (6)
_____	a (14)
_____	a (6)
_____	с (14)
_____	с (6)
_____	a (14)
_____	a (6)
_____	д (14)
_____	д (6)
_____	a (14)
_____	a (6)

Эсернинъ биринджи ве экинджи сатырларындаки ачыкъ ве япыкъ (узун ве къыскъа) эджалар бири-бири артындан белли бир тертипте ерлешкендир. Биринджи сатыр — 14 эджадан, экинджи сатыр — 6 эджадан ибареттир. Сатырларнынъ къафиелешюв тертиби: **аа, аа, вв, аа, сс, аа, дд, аа** шеклиндедир.

Демек, месневи шеклинде къафиелешип, аруз везнинен язылгъан ачыкъ ве япыкъ, узун ве къыскъа сатырлардан ибарет олгъан шириий эсерге мустезат дерлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаркъ шириетининъ гъазель, месневи, къошма ве шаркъыдан гъайры даа насыл назм шекиллерини билесинъиз? Бу назм жанрында иджат эткен шаирнинъ адыны айтынъыз.
2. Семаи къач эджа ольчюси иле язылыр? О къач дёртлюктен ибарет ола билир? Буны эсерлернинъ сатырларына эсасланып анълатынъыз.
3. Семаидеки сатырларнынъ къафиелешюв схемасыны анълатынъыз. Мисаллернен исбатланъыз.
4. Насыл шириий эсерге семаи дерлер? Мустафа Джевхерий язгъан семаилернинъ серлевасыны айтынъыз.
5. Насыл шириий эсерге мустезат дерлер? Мустезатнынъ эсас хусу-сиетлерини айтынъыз. Мисаллерде косьтеринъиз ве анълатынъыз.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ РУС ИСТИЛЯСЫ ДЕВРИ

(Рус истилясындан (1783с.) «Терджиман» газетасынынъ чыккып башлагъанына (1883 с.) къадар девир)

Къырымтатар эдебияты тарихында Къырым Ханлыгы деври пек гурьдели инкишаф эткен девирдир. Бу вакъытта пейда олгъан эдебият мундеридже, гъае, мевзу, шекиль джеэтинден гъает зенгин асабалыкъ сайыла. Бу девирде язылгъан эсерлерни миллийлик дуйгъусы киби чизги айыра. Миллийлик дуйгъусы иле ашлангъан бу эдебият классик асабалыгъымызнынъ къыйметли къазанчыдыр. Олар бугунъ де бугунъ эдебий вариетимизнинъ классик джевхерлеридир.

Орта асыр къырымтатар эдебиятында бу девирде буюк бир джерьян яратылды. Чюнки бу девирде халкъынынъ келеджегини къайгъыргъан укюмдарлар бар эдилер. Олар эдебиятымызны джан-юректен севгенлер, онынъ илерилев эснасына къолтуткъанлар. Озьлери де бутюн сулялеси иле онъа хызмет эткенлер, къыйметли эсерлер язгъанлар.

Амма девирлер денъише. 1783 сенеси Русие Къырымны запт эте. Чар укюмети тувгъан юртумызнынъ эр бир кошелеринде озюнинъ зорбалыгъыны эп арттыра. Чар укюмети 1853—1859 сенелери Къырымдаки махсулдар топракъларны чекип алып, миллетни юртундан къурутмакъ ёлларыны арамагъа башлай. Халкъны меджбурий иджретлик ёлуна къоя.

1874 сенесининъ январь айынынъ биринден къырымтатар яшларынынъ къанун боюнджа чар ордусына аскер алынувы иджретликке кетювни кескинлештире. Чар укюметининъ бойле зорбалыгъы алтында Къырымдаки ичтимаий аят денъише, халкънынъ омюри агъырлаша. Бу девирде къырымтатар халкъынынъ буюк къысмы зорбалыкъ эсаретинден къуртулмакъ ичюн Тюркиеге иджрет эте. Окъугъан ве язгъан инсанларнынъ сайысы аксиле. Медений ве эдебий иджаткъа истек сёне. Кениш

кутьле арасында яшайыш хорлукълары арткъан сайын классик эдебият унутыла башлай. Медений инкишаф, бедий иджат юз йылдан зиёде меджбурий дургъунлыкъкъа (токъталувгъа) укюм этиле. Бу девир эдебиятта «къара асыр» деври деп адландырыла. Нетиджеде, XX асырнынъ биринджи черигиндеки девирде къырымтатар эдебиятынынъ инкишафы эр бир джеэттен (тарафтан) зайыфлаша.

Бу вазиятте эвель язылгъан классик эсерлернинъ мевзу, гъаеси, ширий тизилиши, шекиллери, бедий тасвирий васталары унутылып, фукъарелеше. Ширий везинлернинъ къулланылувы денъише. Чокъусы алларда пармакъ везни ишлетиле. Бедий иджатнынъ илерилеви токътала. Эдебиятта хызмет эткен муэллифлернинъ сайысы азлаша.

Бу девирде язылгъан эсерлернинъ эсас мевзу, гъаеси халкъымызнынъ фаджиалы такъдирине, иджретликке, багъышлана. Миллетнинъ агъыр вазияти, дуйгъу-тюшюнджелери ве нефрети иджретликке къаршы догърултылып ифаделене. Халкъ тарихындаки бу аджизане вазият эдебиятта пек кескин тасвир олуна. Чар сиясетининъ акъыкый — баскъынджы юзю ачыла.

Эсерлерде халкъымызнынъ топракъларыны тутып алгъан чар укюметининъ халкъны башкъа ерлерге кочъмеге теклиф ве меджбур эткени косьтериле. Халкънынъ дини, урф-адетлери, миллий шууры, намус-ахлякы акъаретленгени акъкъында икяе олуна.

Чар акимиятининъ зулумы, иджретликнинъ феякети ве аскерликке алув белясы адий халкъ тилинде айтыла ве языла. Иджретликнинъ икътисадий, ичтимаий ве маневий себеплери халкъ яратыджылыкъынынъ чынъ, мане, йырлар ве дестанлар киби жанрларында иджат этиле. Бойле этип, муреккеп девирнинъ сарсынтылары нетиджесинде иджрет (муаджир) йырлары (тюрюкюери), дестанлары пейда ола.

Муаджир тюрюкюеринде, дестанларында тасвирленген мевзу, гъаелер Исметий ве Эшмырзанынъ иджатларында озъ аксини коре.

Исметийнинъ «Кефе дестаны», «Озю вакъиасы дестаны» ве Эшмырзанынъ «Солдатлыкъ йырлары»нда медений инкишафта бедий иджатта дургъунлыкъ деврини («къара асыр» деврини) пейда эткен сиясий себеплер айдынлатыла.

Халкъымызнынъ миллий аныанелерден, асырлар девамында кутюлип келинген яшайыш анаясасындан ич де айрылмагъа истегмени бу эсерлерде олюмден де бетер бир вазиятнен тенгештирилип косьтериле.

Икътисадий, ичтимаий агъырлыкъларгъа къаршы догъгъан халкънынъ ачувы, нефрети бу эсерлерде авам халкънынъ тили,

дуйгъу-фикирлери иле бильдириле. Эдебиятнынъ бойле бир аджыныкълы вазиятинде Орлы Сеит Халиль, Исметий, Эшмырза къарт, Абибулла Керем, Абдураман Къырым Хавадже, Абдурефий Боданинский киби муэллифлер эдебиятымызнынъ девам этильмесине белли иссе къошалар. Озьлерининъ язгъан бедий эсерлеринен эдебиятымызнынъ темелини къавий тутмагъа тырышалар.

Эсерлерде ишлетильген халкъ ибарелери, сёзлери, айтымлары, бу девир эдебиятында тизильген миллий муитни ве тарихий вакъиаларны айдынлаталар. Тарихий вакъиалар аятий акъикъат эсасында тасвирлене. Эдебиятымызнынъ дургъунлыкъ девринде иджат этильген эсерлерде чар укюметининъ халкъымызгъа япкъан зорбалыгъы ве бу вахший сиясетнинъ халкъ такъдирине япкъан акъибети ачыкъ-айдын косьтериле.

Бойледже, къырымтатар халкъынынъ дургъунлыкъ девринден бизим кунюмизге етип кельген эсерлер о девирде олып кечкен тарихий вакъиаларны олгъаны киби айдынлатмагъа хызмет этелер. Къырымтатар эдебият тарихынынъ Рус истилясы деврине аит малюматларны араштырып тапмагъа имкян яраталар. Бу девирде язылгъан эсерлернинъ къырымтатар эдебияты тарихында туткъан ерини айырмагъа мейдан азырлайлар. Авам халкъ тилинде язылгъан эсерлернинъ хусусий чизгилерини сечмеге ярдым этелер.

Бойле этип, Рус истилясы девринде классик эдебиятнынъ илерилеви сиясий дургъунлыкънынъ тесиринден тепрендирильгенине бакъмадан, эдебий эснас эп девам эте. Эдебият тарихында, авам халкъ тилинен ашлангъан, янгы аятий ве тарихий акъикъатны олгъаны киби, реалъ тасвир эткен реалистик эдебият джерьяны джанландырыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебияты тарихынынъ Къырым Ханлыгъы девриндеки эдебиятнынъ хусусий чизгилерини айтынъыз. Классик эдебиятымызнынъ къыйметли къазанчы укюмдарларнынъ насыл арекетлеринен багълы эди?
2. Иджретликнинъ икътисадий, ичтимаий ве маневий себеплери фольклорнынъ насыл жанрларында иджат этиле? Бу вакъыт насыл эсерлер (жанрлар) пейда олгъаныны айтынъыз.
3. Бедий эдебиятта бу жанрлар къайсы муэллифлернинъ эсерлеринде озь аксини коре? Эсерлернинъ серлеваларыны хатырлатынъыз. Бу эсерлерде тарихий вакъиалар насыл тасвирлене?

ИСМЕТИЙ^[26]

XIX асырда яшап иджат эткен ве миллий шириетимизниң темелини зенгинлештирген шаир Исметий кырымтатар эдебияты тарихында «Кефе дестаны», «Озю вакъиасы дестаны» ве кышмасы иле ер алгъандыр.

Исметий Кырымнынъ пек мешур дин ве илим оджагы сайылгъан Колеч медресесинде окъугъан. О, Кефе медресесининъ мудериси Абдурахман Эфенди Кефевийнинъ янында тасиль ве илим хызметлери иле огърашкъан. Сонъра Истанбулда да тасиль ве илим алеминде эйи хызметлер япкъан.

1787—1791 сенелери Тюркие ве Русие арасында башлангъан дженкте иштирак этмеге кыарар берген Исметий, Озю (Очаков) квалесине ёлланылгъан. Озю муарebesини корьген шаир, квале руслар тарафындан запт олунгъанда, эсирликке тюшкен. О, бир кыач сенелер анда булунгъан сонъ, Колеч коюне кыайткъан. Джамиде худдамлыкъ (хызметчи) ве теккиеде шейхлик вазифелерини эда эткен. Онынъ эждатлары шейхлер сулялесинден төреген.

Исметийнинъ бабасы Шайып Челеби де муляйим табиятлы инсан экен. О, бир чокъ эсерлер ве иляхилер язып квалдыргъан шейх олгъан. Шайып Челеби, 1766 сенеси аджылыккъа кетмеге ниетленгенде, Истанбулда токътай. Стамбул дживарындаки Седдюль-Бахир квалесинде дефн олунгъан бабасы — Абдусамед Эфендининъ кыабрини зиярет эте. Бабасынынъ такъдири Шайып Челебини тюшюнджеге далдыра. Бу ал онынъ сагълыгына тесир эте. О, гъам-кыасевет чекип, хасталана ве вефат эте. О, Седдюль-Бахир квалесинде бабасынынъ кыабри янында дефн олуна.

Суаллер ве вазифелер:

1. Исметий Эфендининъ аяты акъкъында не билесинъиз? О, насыл вазифелерде хызмет эткенини икяе этинъиз.
2. Исметийнинъ бабасы насыл инсан олгъан? О да, Исметий киби эсерлер язгъанмы?
3. Исметийнинъ эждатлары шейхлер сулялесинден төрегенини насыл бир малюматтан сечтинъиз. Метиндеки исбатлайдыжы сатырлар иле анылатынъыз.

«Кефе дестаны»нынъ мундериджеси

Исметийнинъ авам халкъ тилинде язылгъан эсерлеринде о, яшагъан девирнинъ ичтимаий-сиясий шараити акъкъында малюмат бериле.

Исметийнинъ «Кефе дестаны» XIX асырнынъ башларында 1813—1814 сенелери язылгъандыр. Бу девирде Русиенинъ зорбалыгъына чыдап оламагъан халкъ Къырымдан Тюркиеге иджретликке кетип башлай. Чюнки 1806—1812 сенелери Русие ве Франция арасында олып кечкен дженк нетиджесинде мемлекетте кой ходжалыгъы пек агъыр йыкъынтыгъа огърай. Ойле де алы пек фена олгъан халкънынъ вазieti даа да мушкюллеше. Дженклер, ачлыкъ, чар ордусына аскерликке алынувы халкъны иджрет этмеге ве фена алларгъа кельмесине уйтеклей. Бойле вазьет веба (чума) хасталыгъынынъ джайрамасына себеп ола.

Эпидемия этрафкъа джайрамасын деп, халкъкъа джами ве кильселерде топлашмагъа ясакъ олуна. Кефе шеэри карантинге япыла.

Бу хасталыкъ нетиджесинде Кефе эалесининъ чокъусу олелер. Исметий бу хусуста шойле дей:

Мезарымыз учъ рублеге къазылды,
Ольмемизчюн артыкъ ферман язылды.
Эм докъуз юз отуз бир олю тизильди,
Устюмизге санки саркъты бир къале.

Веба хасталыгъынынъ чокъ джайрамамысы, башкъаларына юкъмамасы ичюн, Кефенинъ сокъакъларына къаравуллар къоюла. Бу къаравуллар Кефеге келип кетювни ясакъ этелер. Эр не къадар келип-кетювлер ясакъ этильсе де, бу вакъытта артыкъ веба хасталыгъы аман-аман Къырымнынъ бир чокъ ерлерини къаплап ала.

Вебадан къорчалаймыз деп, халкъны меджбурий суретте карантинге топлайлар, Шу арада оларнынъ малы-мулькю якъыла. Бойле этип, халкъны мал-мульктен марум этелер. Дёрт дивар ичерисинде карантинге отурталар. Исметий бу вакъианы бойле сатырларда айдынлата:

Эй, шанлы эфендим, эй, падишамыз,
Бу Кефе шеэрине сен назар эйле.
Япылды карантин, тизильди ташы,
Санки олды къуш кечильмез бир къале.

О девирнинъ аким сыныфынынъ векиллери эмекдар кутълени таламакъ ичюн озьлерине эльверишли чарелерден файдаланалар.

Нетиджеде, халкъ бир койден дигер койге, бир малледен дигер маллеге кочюриле ве эвлери-баркълары тутылып алына.

Исметий эсеринде чар аскерлери (зеванийлернинъ) халкъкъа апкъан джанаварлыкъларыны тарифлей:

Зеванийлер дёрт яныма кельдилер,
Баштан — аякъ мешин урба кийдилер,
Къанджер иле олюерни чектилер,
Къана, кимден ярдым олсун Кефеге.

Дестанда бу адисе-вакъиалар шаирнинъ сеси иле халкъ адындан тарифлене. Нетиджеде шаирнинъ сеси халкъ сесинен бераберликте янъгъырап, айны девирде котерильген муим меселелер буюк кескинликнен айдынлатыла. Бойле муим меселелер эсернинъ бир сыра сатырларында тасвир олуна.

«Къарадан эм дерьядан багъланды ёллар,
Башымызгъа недир кельген бу аллар!»

«Насыл бир зулумдыр язылды башкъа,
Захиресиз, согъумсыз къалдыкъ къышкъа».

Бу сатырларда халкъ сымасы тасвираты авам халкъ тилинде къулланылгъан бедий тасвирий васталарнен беян олуна: *«Яшавдан, джанындан усланды, олдыкъ тамакюн, заметлендик, ёкъ хидает, олса эди бир мерамет, эмир олды татлы джаным больмеге, кок юзюне чыкъты аналар сеси»* киби ибарелер ве сатырларда халкъ тилиндеки нефислик ве бедиятлик ачыкъ-айдын тасвирлене.

«Кефе дестаны»нда беян этильген тарихий вазиетлер халкъ тилинен реаль суретте тасвир этилелер. Бу девирдеки зорлукълар ве халкънынъ башына тюшкен мушкюлликлер эсерде тафсилатлы беян олуна.

Халкънынъ мераметлик дуйгъу-ислери бойле сатырларда тасвир олуна:

«Чокъ виляет: — Языкъ, — деди — Кефеге».
«Джем алып, эписи зарланып агълар,
Бу не буюк, зор фелякет Кефеге?!»
«Олса эди, бир мерамет Кефеге?!»

Демек, бу сатырларда халкънынъ башына тюшкен мусибетлер чокъусы алларда ичтимаий-сиясий вазиетлернинъ тесиринден даа зияде осаллашкъаны косьтериле. Халкъ ве джемиетнинъ илерилевини дженк, хасталыкълар чаналаткъаны халкъ нидасы ве садасыннен тасвир олуна.

КЕФЕ ДЕСТАНЫ¹²⁷¹

(Дестандан парча)

Кефе карантининден чыкты бир атеш,
Ич кимседен ёктыр ярдым Кефеге.
Дженк мейданы киби инъледи саваш,
Чокъ виляет: «Языкъ, — деди, — Кефеге».

Зебанийлер дёрт яныма кельдилер,
Баштан аякъ мешин урба кийдилер,
Къанджер иле олюлерни чектилер,
Къана, кимден ярдым олсун Кефеге?!

Къарадан эм деръядан багъланды ёллар,
Башымызгъа недир кельген бу аллар?
Джем олып, эписи зарланып агълар,
Бу не буюк, зор фелякет Кефеге?!

Агълашты джумлеси, шашты эр инсан,
«Ай-вай» этерек, эйледи фигъан,
Къаплады Кефени, этти пис зиндан,
Иришкейди бир хидает Кефеге.

Джами иле кильселери къапалды,
Эр кес яшавдан, джанындан усланды.
Эп ольген олюлер атешке янды,
Ойле къопты бу къыямет Кефеге...

Севинмедик, биз кульмедик ич бир кунь,
Кучюк-буюк — э(и)миз олдыкъ тамакюн¹,
Чаре ёкъ чыкъмагъа, ич дегиль мумкюн,
Кимсе бильмез, бу не алдыр Кефеге.

Карантинге биз де кирдик, не чаре?
Артыкъ эштен, достган олдыкъ бичаре.
Топлады, къувурды, сыкты бир ерге,
Заметлендик, языкъ олды Кефеге.

¹ олдыкъ тамакюн — там махкюм — бутюнлей махкюм олдыкъ,
эпидемия вакътында тизильген вазиятнинъ сыкъынтысында сиясетнинъ
агъырлыгъыны чекмеге укюм этильдик

Дёрт-беш юз тахтадан япылды япымыз,
Къапалыр акъшам, ачылыр саба къапымыз.
Дуагъа башладыкъ биз мында эп(и)миз,
Олмагъан эди бойле сыкълет Кефеге.

Эр кунь саба эким келир де бакъар,
Тюрюлю сылтав иле бизлерни якъар.
«Пошол дурак!» — дер де, турмай о къачар,
Не ал олды? Бу да миннет¹ Кефеге.

Забитлер² къапунынъ огюнден кечер,
Къалентирджи келип ипини чекер.
Ипни чеккенде эм, берир о хабер,
Бу да бойле бинъ «бешарет» Кефеге.

«Пошол ты к чёрту!» — деп багъырыр,
Бизни копек чагъыргъандай чагъырыр.
Бойле алдан эр кунь башынъ агъырыр,
Чокъ шикяет этемиз биз Кефеге.

Одунумыз ич булунмаз, эм ёкътыр комюр,
Устюмиз ачыкътыр, ягъмакъта ягъмур,
Астымызда олды бир къарыш чамур,
Шимдиден сонъ ёкъ хидает³ Кефеге.

Къыркъ эки кунь къалентирде бекледик,
Козълеримизден къанлы яшлар биз тёттик.
Кимимиз нидже асретлик эм зар чектик,
Олса эди бир мерамет Кефеге.

Он эки кунь Булгъанакъта бикъарар,
Исар тюбю боран, ягъмур, къар ягъар.
Эштафет ёлладыкъ, ич кельмез хабер,
Кимлери де олур джеллят Кефеге?!

Чакъмакълыкътан чыкъты бир къар туфаны,
Уфюрди учь саат, тутты эр яны.
Кимлер корьген бойле туфан, боранны,
Кимден ярдым олур экен Кефеге?!

¹ миннет — эйилик, тешеккюр, шукюр

² забит — аскер, офицер, субай

³ хидает — Аллахкъа эманет

* * *

Эй, шанлы эфендим, эм падишамыз,
Бу Кефе шеэринне сен назар эйле!
Япылды къалентир, тизильди ташы,
Санки олды къуш кечильмез бир къале.

Бир начальник тайинленди устуне,
Кимиси де тюштю онынъ къастына,
Кимиси де мужде айтты достуна,
Чокъ мусульман тюштю онынъ ичине.

Джеваплар сёйледи, кимсе инанмаз,
Олюм хаберине джанлар даянмаз.
Ниджелери къоркъар ич де алданмаз,
Ачылса хазинелер, малгъа бакъылмаз.

Дёрт янымызны къаравуллер сардылар,
Гъафлет юкъусында келип бастылар.
Ана-баба эвлядындан кусътюлер,
Чагъырышты сабийлер, кельди амангъа.

Азыр эди азраиллер кельмеге,
Эмир олды татлы джаным больмеге.
Рухсет ёкътыр суаль сорап бильмеге,
Корьген шашар бойле агъыр бу куньге!

Зеэр киби эсер эким нефеси,
Малдан, мульктен айырылды джумлеси.
Кок юзюне чыкъты аналар сеси,
Насыл юрек чыдар бойле белягъа!

Орталыкълар ал къанларгъа боянды,
Къурт¹ иле яш да берабер янды.
Кими оть къусып, къоркъудан ольди,
Кимнинъ сарысы чыкъты юзюне.

Мезарымыз учь рублеге къазылды,
Ольмемизчюн артыкъ ферман язылды.
Докъуз юз отуз бир олю тизильди,
Устюмизге саркъты санки бир къая.

¹ къурт — къарт

Насыл бир зулумдыр язылды башкъа,
Захиресиз, согъумсыз къалдыкъ кышкъа.
Бу зулумлыкъ япылды къарткъа-яшкъа,
Баштан-аякъ бутюн халкъ кийди сия.

Сыгъырлар мунърешти, бу неге лязим,
Ханелер йыкъылды, бойледир язым.
Меджитлер къапалды, ёкътыр ниязы,
Умютлер кесильди, къалдыкъ бичаре.

Ачылды богренлер¹, къанлар тѣкюльди,
Нидже анелернинъ багъры сѣкюльди.
Ана-эвлят озюнден кечти, йыкъылды,
Ёлда къалдыкъ, тапылмады бир чаре.

Фаслы чокъ Кефенинъ сѣйленмез анджакъ,
Маллелерге тюштю толу тамырджакъ².
Къаравуллар сени келип аладжакъ,
Чыкъмаз исенъ, ерсинъ къатты бир сопа.

Чагъырынъ экимни, хастагъа кельсин,
Эджель шербетинден бизге де берсин.
Чокъусы умютсиз мезаргъа кирсин,
Ольгенлер чокъ, ич алынмаз эсапкъа.

Къан иле боянды топрагъы, ташы,
Козьлерининъ тѣкюльди гъондже яшы.
Минареге кирди генерал башы,
Муждеге кельгенге беринъ бир къафа.

Суаллер ве вазифелер:

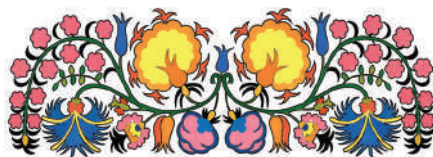
1. Исметийнинъ «Кефе дестаны»нда насыл бир тарихий вакъиалар акъкъында лакъырды кетмекте? Джевабынъызыны дестандаки сатырларнен исбатланъыз.

2. Веба хасталыгъынынъ пейда олмасына не себеп олгъаныны айтынъыз. Карантинге тюшкен Кефенинъ алыны Исметий насыл бир аджыныкълы келимелернен (ибарелернен) анълата? Мисаллер кетирип тарифленъыз.

3. *Козьлеримизден къанлы яшлар биз тѣктик. Кок юзюне чыкъты аналар сеси* киби сатырларда халкънынъ насыл вазияти тасвир олуна?

¹ богрен — хасталыкънынъ энъ къайнагъан, энъ агъыр вакъты

² тамырджакъ — атешли бурчакълар

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ УЯНУВ ДЕВРИ

*(«Терджиман» газетасынынъ чыккып
башлагъанындан (1883 с.)
Совет деврине къадар (1917 с.))*

Уянув девриндеки эдебиятнынъ илерилеви

Къырымтатар эдебиятынынъ Рус истилясы девринде олып кечкен тарихий вакъиаларнынъ тесиринден миллий эдебиятнынъ инкишафы бутюнлей токътатылмады. Исметий, Эшмырза киби муэллифлернинъ эсерлери эдебият джерьяныны джанландырдылар. Оларнынъ эсерлеринде тасвир олунгъан тарихий, ичтимаий, сиясий меселелер ве адисе-вакъиалар къырымтатар эдебиятыны муим тарихий малюматларнен теминледи.

Бу девирден сонъ, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар эдебиятында олып кечкен денъишювлер эдебиятта тарих олып къалдылар. Бу вакъытта халкъымызнынъ ичтимаий, сиясий, медений аятында да мусбет тепренювлер олды. Ичтимаий, сиясий, медений аят джеалет (джаиллик) юкъусындан уянды.

Бу девирде Русиеде ве онынъ этрафындаки укюметлерде де икътисадий ве сиясий вазият денъише. Илери кучълернинъ осьмеси Къырымнынъ аятына эр тарафлама тесир эте. Къырымда анъаневий икътисадият джанлана. Емиш ве себзе асрама тиджарети, айванасравджылыкъ, туз оджакълары, тютюн, тери ихтисаллары, заводларнынъ ачылмасы Къырым икътисадиятыны илерилей. Буларнынъ эписи медениетнинъ де осювине тесир эте. Миллий эдебиятымызда да буюк илерилев башлана. Шуннынъ ичюн де къырымтатар эдебиятынынъ бу деври **Уянув деври** деп адландырыла.

Айны шу девирде бир сыра миллий зиялыларымыз ве илери инсанларымызнынъ арекетлери медениетимизнинъ илерилевине себеп олды. Исмаил Гаспринский тарафындан нешир олунгъан «Терджиман» газетасынынъ басылмасы, юзлернен китапларнынъ нешир олунувы эдебия-

тымызнынъ джанланмасына темель къойды. Ондан да гъайры онынъ ишлеп чыкъаргъан янъы усулы мектеплернинъ ачылмасына ёл ачты. «Зынджырлы» ве дигер медреселернинъ исляхы (реформа) Къырымнынъ ичтимаий аятына буюк тесир этти.

Къырым ве Къырымдан тыш дигер тюркий мусульман виляетлеринде де пек буюк ичтимаий денъишовлер олып кечти. Бу денъишовлернинъ джумлеси тюркий халкъларнынъ миллий ве сиясий анъынынъ осьмесине темель азырлады.

Къырымтатар халкъынынъ омюринде олып кечкен терен денъишовлер эдебиятымызда бир чокъ янъылыкълар пейда этти. Бу заманда шириет, несирджилик ве драматургия саасында янъы рухнен ашланылгъан бир сыра эсерлер язылды.

Къырымтатар эдебиятында олып кечкен бу денъишовлер эса-сен Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетинен багълдыр. Къырымтатар эдебияты тарихында жанрлар черчивесини кенишлеткен Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романы бунынъ айдын мисалидир. Тюркий эдебиятларгъа жанр джеэтинен нумуне олгъан бу роман, эдебиятымызнынъ тарихына азув услубинен де муим янъылыкъ кирсетти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рус истилясы девриндеки тарихий вакъиалар эдебиятымызгъа насыл тесир эткенини анълатынъыз. Исметий, Эшмырза киби муэллифлернинъ эсерлери къырымтатар эдебиятыны насыл эсерлернен теминледи?
2. Къырымтатар эдебиятынынъ Уянув деврини къаплап алгъан сенелерни айтынъыз. Бу девир анги вакъыттан анги вакъыткъа къадар девам этти?
3. Къырымтатар эдебиятында олып кечкен денъишовлер кимнинъ иджадий фаалиетинен багълдыр?

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ^{[28]*1} (1851—1914)

Къырымтатар халкъынынъ ве бутюн тюрк дюнъясынынъ улу огълу, маарифпервер ве муаллим, языджи ве алим, мутефеккир ве эрбап Исмаил Гаспринский 1851 сенеси мартнынъ секизинде Къырымнынъ дагълар ичинде сакълангъан Авджыкойде дюнъягъа кельди.

Бабасы — Мустафа Алиевге, Ордуда айрыджа бир нумюнели хызмет косътергени ичюн, 1853 сенеси поручик унваны бериле ве онынъ ады мырзалар шеджереси китабына языла. Бу мунасебет иле о, Мустафа Гаспринский сойадыны ала.

Исмаил Мустафа огълу Гаспринский иптидаий бильгини кой мектебинде ала. Бабасы огълуну темелли бильги бермек ичюн, оны Акъмесджиттеки эркеклер гимназиясында окъута. Сонъра огълуну арбий окъувгъа ёллай. 1864 сененинъ он беш февралинден 1867 сененинъ он бир июнине къадар Исмаил Гаспринский Москвадаки эки санлы арбий гимназияда тасиль ала. Лякин он дёрт-он беш яшына кельген Исмаил арбий бильги алмакъны быракъып, кадет корпусындаки достларындан бирисинен Идиль, Къазанны кечип, Туна озени ве Азав денъизи бойлап Багъчасарайгъа къайта.

1870 сенеси майыснынъ биринде Исмаил Гаспринский Акъмесджиттеки 531 санлы гимназияны битирип, рус тили оджасы шеадетнамесини ала. Багъчасарайдаки Хансарай медресесинде рус тили оджасы олып чалыша.

1871 сенеси Исмаил Гаспринский Парижге кете ве тиджарет тешкилятларында терджиман олып чалыша. Франциядан Алманияны, ондан сонъ исе Испанияны да зиярет эте. О ерлерде алгъан унутылмаз теэссурадлары акъкъында макъалелер, эсерлер яза.

* Гаспринский Исмаил. Молла Аббас. Исмаил Асан-огълу Керим. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романы акъкъында. — 1 том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 5.

1876 сенеси Къырымгъа къайта ве оджалыкъ фаалиетини девам эте.

1883 сененинъ апрель айынынъ онундан «Терджиман» газетасыны нешир эте. Тюркий халкъларнынъ бирлештирилъмеси ичюн газета вастасы иле чокъ хызметлер япыла.

Тюркий халкъларнынъ медениетлери ве миллий анъларынынъ шекиллениши огърунда макъалелер яза. Халкъ арасында маарифперверлик гъаелерини тешвиқъат эте.

Онынъ XIX асырнынъ сонъунда язгъан «Фрэнкистан мектюплери» (1887), «Судан мектюплери» (1889), «Къадынлар улькеси» (1890), «Делилер виляети» (1890), «Дар-ур-Рахат мусульманлары» (1904) киби эсерлер «Молла Аббас» романынынъ кысымларыны тешкиль этелер*.

Исмаил Гаспринскийнинъ къырымтатар әдебиятынынъ уянув деврине къошкъан иссеси даа «Кунъ догъды» (1906), «Юз йылдан сонъ» киби романларынен ве «Арслан кыыз» (1893) адлы икяесинен бельгилене.

Бу эсерлернинъ эписи Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетини юксельткен ве шерифлендирген эсерлердир. Олар къырымтатар миллий әдебиятынынъ алтын хазинесини тешкиль этмектелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар халкъынынъ улу огълу И. Гаспринский не вакъыт ве къаерде дуньягъа кельди? Сеяжатта булуныр экен, о, къайсы мемлекетлерни кезип, кимлернен корюшкенини айтынъыз.

2. Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик ве неширджилик фаалиетлерини хатырланъыз. Нешир эткен газета ве дергилернинъ адларыны айтынъыз. Олар къачынджы сенелерде чыкып башладылар?

Исмаил Гаспринскийнинъ әдебий яратыджылыгъы

Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик, неширджилик, публицистик ве әдебий фаалиетлери әсасен XIX асырнынъ сонъунда, Русие мусульманларынынъ энъ агъыр яшагъан девринде шекиллене ве кенишлей.

Чар акимиятининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сиясети тесиринде Русиеде яшагъан тюркий халкъларнынъ омюр тарзы даа пек агъырлаша. Чюнки мусульманлар яшагъан топраклар-

даки табиий зенгинликлер чар акимieti тарафындан савурыла. Русииенинъ тышында ве ичерисинде яшагъан халкъларгъа нисбетен акъаретлейиджи сиясет алынып барыла.

Къырымтатар публицистикасынынъ тешеббюсчиси ве деллялы Исмаил Гаспринскийнинъ атешин макъалелери ве бедий эсерлери айны шу кескин вакъытта языла.

Улу мутефеккир, джемаат эрбабы, нашир, оджа Русиедеки мусульманларнынъ джаиллик эсаретинден къуртарылувыны пек къайгъыра.

Шунынъ ичюн де эсерлеринде оларнынъ кечмиш тарихы ве келджеги акъкъында къыйметли фикирлер бильдире.

Онынъ публицистик макъалелеринде айдынлатылгъан гъаелер ве ичтимаий-сиясий бакъышлар бедий эсерлеринде де озь аксини коре. Бу илери гъаелер ве дюньябакъышлар эсерлердеки къараманларнынъ образында косътериле. Бойле этип, бу эсерлерде айдынлатылгъан меселелер заманнынъ муимден муим меселелерине чевириле.

«Молла Аббас» роман-эпопеясынынъ «Фрэнкистан мектюплери», «Дар-ур-Рахат мусульманлары» киби къысымлары бедий джиэттен кучлю эсерлер сайылалар. Тап о девирде муэллиф оларны айры бир китап шеклинде нешир этмеге ниетлене. «Фрэнкистан мектюплери» насылдыр бир себеплерден нешир олунмай. Амма «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ эки сефер нешир олунгъаны белли. Биринджи кере бу эсер 1891 сенеси, экинджи кере — 1906 сенеси нешир олуна. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ биринджи нешири — 126 саифеден, (бу асыл нуха аля даа тапылмады) экинджи нешири — 95 саифеден ибарет олгъаны белли. Бу эсернинъ учюнджи нешири 1995 сенеси, сонъра эки къысымнынъ да гъайрыдан нешири 2001 сенеси филология намзети, профессор Исмаил Асан-огълу Керим тарафындан китап шеклинде дюнья юзюни коре.

Роман-эпопеянынъ эки къысында да тасвирленген адисе-вакъиалар Исмаил Гаспринскийнинъ аятынен багълы олгъаныны бильдирелер. Молла Аббас да Исмаил Гаспринский киби Франция, Алмания, Испанияда сеферлерде булуна.

Бу автобиографик тарихий хаялий эсерде сеферлерде булунгъан муэллифининъ дюньябакъышы, ичтимаий-фельсефий фикирлери Молла Аббаснынъ сымасында айдынлатыла.

Йигирми эки яшларындаки огълан Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша. Сеферде булунгъанда, бир чокъ алларгъа огърай, чокъ адисе-вакъиалар коре, олардан белли бир нетиджелер чыкъара. Энъ эсасы, о, эр бир инсаннынъ аятында муим олгъан

меселелерни айыра. Илим ве медениетнинъ юксельмеси ичюн къасеветлене. Мусульман динининъ кечмиши ве келеджегини къайгъыра.

Бойле этип, эсерде Аббас сымасы озь деврининъ илери дюнья-бакъышлы, бильгили, алидженап мусульман бир инсаны оларакъ тасвирлене.

Суаллер ве вазифелер:

1. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» роман эпопеясынынъ кысымлары къачынды сенелерде язылды? Оларнынъ адларыны айтынъыз.

2. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» роман-эпопеясындан башкъа даа насыл романлары ве икяеси бар? Бу романларда насыл вакъиалар тасвирленгенини айтынъыз.

«Фрэнкистан мектюплери»нинъ сюжети

Молла Аббас баба-деделеринден къалгъан буюк параны алып, Ташкент шеэринден сеферге чыкъа.

Одесса шеэринде тюрк тилини яхшы бильген Жозефина деген франсыз кызынен таныш ола. Олар бир-бирини бегенип эвлелер ве Европа боюнджа сеяхаткъа чыкъалар.

Алманияда Молла Аббас Генрих адлы немсе йигити иле корюше. Генрих озюнинъ тюркшынаслыкъ бильгилеринен Молла Аббасны шашырта. Генрих, о деврининъ белли тюркшынасы, Вамберининъ талабеси олгъаны анълашыла.

Молла Аббас меракъланып, мусульманларнынъ азизи ве эвлияларындан бири Гуль-Бабанынъ дюрбесини кыдырмагъа башлай. Онъа бу меселенинъ чезильмесинде Вамбери ярдым эте биле деп тевсие этелер. Вамбери де Гуль-Бабанынъ дюрбеси къайда олгъаныны айтып оламай. Вамбери Молла Аббаснен корюшкенде, Парижде окъумасыны тевсие эте. Жозефинанынъ догъмушлары Парижде яшагъаныны козь огюне алып, Молла Аббас къадынынен Парижде кетелер.

Парижде ерлешкен сонъ, Молла Аббас, арапларнынъ къыркъ азизлери акъкъында малюмат топламакъ макъсадынен, башкъа шеэрге кете. Бу арада онынъ джеп сааты ве акъчасыны хырсызлайлар.

Аджеле эвине къайтмагъа меджбур олгъан Аббас, эвинде къадынынынъ дёрт эр адамы арасында отургъаныны коре. Бу вакъиадан сонъ оларнынъ арасында дава чыкъа ве олар айрылышалар.

О вакъыт энди франсыз тилини аз-бучукъ бильген Аббас, бир-жаларда чалышмагъа башлай. Шу арада о, университетнинъ шаркышынаслыкъ болюгинде окъуй.

Биржада Аббаснен берабер чалышкъан мусью Шалон генчни озюнинъ эвинде мусафир эте. Бу ерде Аббас мусью Шалоннынъ кызы Маргаританен таныш ола. Эр афта Маргаритагъа фарс ве тюрк тиллеринден дерс бере. Эки яш арасында севги дуйгъусы кеткен сайын къуветлешкенини сезген мусью Шалон дерслерни кыскъарта. Амма олар гизли корюшмекни девам этелер.

Молла Аббасны полис идаресине чагъырталар ве оны франсыз къадынынынъ ольдюрильгенинде къабаатлайлар. Полислер Аббасны къадыннен шеэр дживарында таныш олгъаныны ве бир къач дефа корюшкенини исбатлап, оны апске къапайлар.

Амма шу франсыз къадыны ольдюрильген куню о, Маргаританен берабер ола. Амма Маргаританынъ намусыны сакъламакъ ниетинен, бу меселе акъкъында о, суса, агъыз ачмай.

Бу вакъиа акъкъында газеталардан бильген Маргарита махкемеге келип, къадын ольдюрильген куню Аббаснен берабер олгъаныны бильдире. Аббас апстен азат олуна.

Бойледже, Исмаил Гаспринскийнинъ роман-эпопеясынынъ эр бир къысмында джемиетнинъ тизими акъкъындаки дюньябакъышлары беян усулы иле икяе олуна.

Молла Аббаснынъ сымасында миллий анънынъ джемиетте шекилленюв эврими, Фериде банунынъ сымасында исе мусульман къадын-къызынынъ ибретли чизгилери косьтериле.

Суаллер ве вазифелер:

1. И. Гаспринскийнинъ «Фрэнкистан мектюплери» ве «Дар-ур-Рахат мусульманлары» къысымларынынъ нешир олунув тарихыны икяе этинъиз.

2. Бу эсерлернинъ автобиографик тарихий-хаялий эсер олгъаныны насыл исбатлай билесинъиз?

3. «Фрэнкистан мектюплери» къысмынынъ сюжетини тарифленъиз.

4. «Фрэнкистан мектюплери» къысмында насыл бир муим меселелер косьтериле? Джемиетнинъ тизими акъкъындаки дюньябакъышлар насыл усул иле икяе олунгъаныны айтынъыз.

ФРЭНКІСТАН МЕКТЮПЛЕРІ^[29]

(Къыскъартылгъан)

* * *

Ай, ай, къардашлар, башымын къара язылары! Баша языланы, козь кореджектир, корьгеним де коп (чокъ) эм меним языларым айрыджа язылар имиш!

Джаш бир мусульман мал ве сагълыкъ сахиби¹ олдугъы алда Хиджаз ве мемалик мукъаддесе (мукъаддес мемлекетлерге) ёл тутарман исе, залым фелекин хюкмондже² козюм ачыкъта озюми Фрэнкистанда корьдим! Аджайип ве гъараип (айрет этиледжек шейлер) ве маишет-и-эджнебиеде³, яни джат арасында, богъулыр аллара кельдим. Нишлемели? Баш язысы, Худая шукюр!

Медресе рефикълерим Ташкентин улугъ медресесинден фен текаяюль идуп⁴ (олгъунлаштырып) ибадет ве тарикъат⁵ (маневий ёл иле) ве зиярет иле гонъюллерини рахатландыруп, козьлерини нурландыруп джурьдюкте, мен бичаре мемалик-и-ислямиеден (ислям мемлекетлеринден) узакъ тюшюп Фрэнкистан бельделерини (шеэрлерини) ве улькелерини долашыр идим. Анджакъ эр белая, эр дерде къаршы Худанынъ ихсаны (люtfootю, кереми) ве дуасы азыр олдугъы хюкмонден олуп, Венгрия улькесини долаштыкъта, унутылмыш эвлиядан Гюль-Баба зиярети иле мюшерреф олдум (шерефлендим).

Шукюрлер олсун ки, Фрэнкистанда учъ-беш сенелер къалмая меджбур олдугъым сырада малаяни (бош-бошуна) вакъыт кечирмедим: бир-ики зиярет идуп хайли хатыралар иле лезетлендим. Эвет, фрэнклерин ал-ахвалына ашна олдум. Корьдюклерими накъиль идеджегим⁶, чюнки бу аджайип улькелери кезмек эр кесе мумкюн оламаз. Языларымдан бир-ики ал малюм олса да, файедир.

Ташкенттен сефере чыкътыгъымда йигирми ики яшында идим. Атамдан къалмыш (Хакъ рахат эйлее!) мал ве семен (къыймет, дегер) не къадар чевирсем етерлик иди. Озюм исе акъшам къайда, ветан ве юрт анда оладжакъ киби, ялынъыз бой джигит идим.

¹ сагълыкъ сахиби — сагълыкъ саиби

² залым фелекин хюкмондже — залым такъдирнинъ укмонен

³ маишет-и-эджнебиеде — эджнебий мемлекетлерде сеяхатта, зияретте булунмакъ

⁴ фен текаяюль идуп — фенге бильги кямиллиги (ишанчыны) пейда этип

⁵ ибадет ве тарикъат — дин кутип Аллахнен багъланмакъ ёлу

⁶ накиль идеджегим — икяе этеджегим, айтаджагъым

Сыххат (сагълыкъ) ве ильм ве билик ичюн не къадар джурьсем, аркъамдан бакъуп къаладжакъ ёкъ иди.

Оренбургтан кечуп Московая кельдим. Мында корьдюклерим ве Къазанлы билиш-таныш ислямлардан анъладыгъым малюмата коре, Фрэнкистан гъает гонълюме тюшюп, шу улькелери корьмее авес олдум, ве бир де эски бир китапта Аврупада-и-заман араб-ютюрктен къалмыш азизлер ве зияретлер олдугъыны билюп, бунлары зиярет итмее мурат иттим.

Бу алда Одесса шехрине кельдим. Бир атласам, Истанбулда оладжакъ идим. Орада бир Къара денъиз бар. Гонълюмде бар исе де, ялынъыз ярым тиль бильмез алда фрэнк дюньясына тюшмее къоркъуп тура идим, ама расткельди ... ярдым итти. Фрэнк хюкемасындан (алимлеринден) бири демиш: «Вай, къадынлар, вай, къадынлар! Вакъаа (акъикъатен), къадынлар нелер итмезлер. Манъа да бири расткельди. Истанбул диерек, Парижде булундым, Ая-София диерек, Мадлен килисеси дживарына тюштюм! Худанынъ икмети эсапсыз! Къадынлар да бири имиш. Худанынъ ниметлери коп къадынлар да — бири имиш. Тюркистанда пек захир (бели) дегиль исе де: эрлер къадынларын эшеги олдугъы Фрэнкистанда ачыкъ захир олыюр¹.

* * *

Къысмет имиш, чаре олурмы? Одессада театро, яни темашаханее бармыш идим. Темашая кельмиш бир фрэнк къызы янымда булунды, баде (сонъра) анълашылдыгъы узере бу къызын ады Жозефина олуп Истанбулдан ветаны — Париже къайтыюр имиш. Мен киби мусафир оларакъ темашаханее кельмиш. Истанбулда везирлерин бирисине дерс вериюр ве ховадже (оджа) къызлардан имиш. Бойледже, анъсыздан театрода расткельдик. Къысмет бу я! Театро недир десенъиз — бу бир темаша ве сейир ханесидир ки, анда олмуш шейлери де сёйлерлер, олмамыш аллары да беян идерлер. Къадынлар ве къызлар ачылмаяджакъ шейлери де ачуп-ачуп джурерлер. Фрэнкистан дживары бу я! Айып буюрылырсе, Одесса эхалиси яры-ярыя фрэнктир.

Мен де инсаным, джансыз бир мумия дегиль! Хэр не бар исе, ихсан (эйилик) ве нимет билирим, хич де ачылмасынлар демиюрим, лякин бойле къалабалыкъ джемиете мунасип коремиюрим. Янымдаки фрэнк къызы саир къадынлара² ошамайып, эдеплидже бир шей корюниюр иди. Боюнчыгъындан аягъын уджуна къадар

¹ ачыкъ захир олыюр — ачыкъ айдын анълашылыр, корюнир

² саир къадынлара — саире, дигер къадынларгъа

къара материядан эсбабе (урбагъа) чырманмыш, эр ери местур (къапалы) иди. Темашада булунан гъайры ханымларын чыпкакъ ве ялангъач боюн ве кокреклерине бакътыкъча (насыл бакъмайым ки, къайсы якъкъа бакъсам хэп шу), Худадан къуввет ве тахаммюль (сабыр) истиюр идим, лякин мадмуазель (франсызджа къызлара бойле дерлер) Жозефина бунлар киби сукъландырыджы дегиль иди. Местур дегиль исе де, местуриеттен хабардар киби иди. Машалла!

Бир оюн тамам олду. Оюнджылар къадын ве эр кишилер опюшюп, къучакълашуп ичери чекильдилер... Бир де чаршаф тюштю. Янымдаки Жозефина-ханым манъа чевирилип: «Тахсир Эфендим, бу оюны ве темашайы хош булдунъызмы?» — деди.

Гузель агъыздан назлы сес иле чыкъмыш тюркче бир келимелер чичек балы, сибир майы киби, татлы келюп эдептен махрум олдугъымы¹ къыза бильдирмек ичюн дедим: «Ханым-эфенди, темаша яман дегиль, оюн мефхумынджа (мундериджеси боюнджа) коп заманлар сефер идуп юртуна къайтмыш къоджа, эвет, къадыны ве рефикъасыны сагъынып кельмиш. Айттыкълары шиир ве джырлар мухаббете даир олмалы, лякин сабырсызлыкъ къылдылар, перде тюшюп битмез бурун опюшмее башладылар... Опюшмек хата дегильдир. Эр ве къадын бир-бири ичюн ниметдар. Лякин тенхаджа махалль де булмалы. Бойле ашикяр ярашмыюр. Гуль иле бульбуль я гидже ярысы, я сахаръ махалли севиширлер. Сес узакъ китсе де, мухаббет севинч местурдыр (гизли, къапалыдыр)...

Жозефина ханым эм кульдю, эм къызарды, гъайрылар ичюн утанды. Баде (сонъра) мен ким олдугъымы ве къайдалара киттигими суаль идуп, джевабы алды. Къыркъ йыллыкъ дост киби, сёйлеше башламыш идик, эм эдеп иле сёйлешиюр идик. Истанбулда малаяни (бошуна) вакъыт кечирмемиш, фрэнк къызы ислямлардан, хайли тербие алмыш, утанмая, къызармая огренмиш. Машалла!

Татлы-татлы айтышып турмая эдепсиз халкълар мани олдулар. Джумленинъ козю къыза ве манъа тикленди. Къыскъа дюрбин ве асма козлюк иле аясыз (эдепсиз) къадынлар бизе бакъуп-бакъуп кулюшмекте идилер. Къадынлар Жозефинайы, эрлер мени кунъледиклери шубесиздир...

Бу алда фрэнк къызы алымы анълап, онынъ ханесине барып, акъшамын бир хиссесини (къысмыны) даха кечирмее теклиф итти. Тааджюп итменъиз! Фрэнк арасында даха аджайип адетлер бар. Давети къабул иттим. Киттик. Не ичюн бармайым? Эвеля — чагъырды, икинджиси — гузель бир къыз, учюнджиси — тюрк-

¹ эдептен махрум олдугъымы — утангъанымны

чейи билип меним иле сёйлеше билсе, дёрдюнджиси — бойле сеферде вакъыт хош кечирмек керек, даха себеп чокъ, лякин бунлар да етер...

Анджакъ он дане фрэнк кольмеклери алдым. Акъикъат алда фрэнк безлери ве кольмеклери гъаает алий ве назик шейлердир. Кольмек насыл олса да, зияны ёкъ. Кольмеклер иле бир-ики боюн багъы дахи алдым. Кольмеклерин кесимине коре лязим шейлердир. Жозефина ханым озъ тарафындан сют киби беяз (акъ) ве кок (мавы) тюс къолчакълар (эльдивен) алуп хэдие буюрды. Яз ве къыш фрэнк улемасы, кибары къолчакъсыз джурмиюрлар имиш. Къолчакъ тербие ве незакетин бир ишарети имиш. Къабул иттим. Къолчакътан бир зиян ёкъ.

Фрэнк къызыны иптида (биринджи дефа) театрода коръдюкте, ичими къыздырдыгъыны язмыш идим. Беш-он кунълерден бери бу къызгъынлыкъ сувмады, бельки артты. Шимдиден сонъ исе ёлда бир арабада, ашта бир софрада, керван-сарай ве мусафирханелерде бир больмеде булунмакъ ёл ве ахвал икътизасындан (лязим кельмесинден) олуп¹ халымы фикир итмек лязим кельди. Чюнки хусн-ю-джемал (дюльбер юзлю), эхл-и-ирфан (окъумышлы инсанлардан) бир къызын даимий козь огюнде булундыгъы къан къайнатып, акъыл буландыраджагъы малюм иди... Фрэнклер нишлиюрлар, бильмем. Даима эр ве къадын-къызлар бир ерде булунырлар! Бильмем къанларынынъ теркибат кимивиеси (химик теркиби) бизлерден башкъамы, бильмем. Ичлеринде балыкъ къаны арекет идиюрмы? Бойле бир шей дегиль исе, местуриетин намы олур иди... Ёкътур!

Къызын рефикъалыгъыны² терк идуп башкъа бир рефикъ къыдырмая, арамая аджет коръмиюр идим. Хиляф (терс) сёз керек дегиль: къызын ёлдашлыгъы гонъюле хош келир иди... Шубеми бар? Гузель ве хош къадын ве къыз иле ёлдашлыкъ зевкълы кельмезми? Малюмдир ки, къадынларын ёлдашлыгъы дегиль, белясы, къазасы дахи дамлы, лезетли олур. Пери къызлары, падиша къадынлары севгилелерини телеф иттикте (ольдюргенде), къан акъызмайып, къытыкълап ольдюрирлер!... Эр насыл исе, телеф олмакъ мурадым ёкъ иди. Не мухаббет дерьясына богъулмакъ, не севинч багъчасында бонъалмакъ истемииюрдым, яни насыл къадын олса олсун, харамдан узакъча, гунахтан къачынмакъ мурадында идим. Ве бунунъ ичюн Жозефина иле сеяхатымы фикир итмее меджбур идим. Козъге хош къызчыкъ иди! Фикир итмемек мум-

¹ ахвал икътизасындан олуп — алыны анълатмакъ кереклигини, ихтияджыны, зарурлыгъыны билип

² рефикъалыгъыны — дост, аркъадаш, ёлдаш(лыгъыны)

кюнми? Эдеп ве ахлякъ кучлю шейлердир, лякин истек ве гонгюль де къувветсиз ве нечар дегильдир. Меселейи фикир иттикче, чаре тапамаюп, башым къабакъ киби шишер дереджее келир иди. Бир кунь денгиз кенары багъчеде кезеркен, хатырыма кельди... Олурмы, олмазмы? Аман орманда адашуп, джоюлуп ёл тапмыш киши киби, ферахлануп¹ къыза чаптым...

Суаллер ве вазифелер:

1. «Фрэнкистан мектюплери»нинъ къараманы сеферге чыккъъанда, къач яшында эди ве Фрэнкистанда къач сене къалмагъа меджбур олгъаныны икяе этингъиз. Онынъ сефери насыл башлангъаныны ве насыл шеърлерни кечип кетмек сырасы кельгенини сёйленгъиз.

2. Одессада къараман кимнен корюше ве оларнынъ сеферлери насыл девам эте? Фрэнк къызыны не ичюн бегене? Сеяхатыны онингъен берабер девам этмеге разы олгъанынынъ себебини де эсердеки малюматларны кёулланып джевап бермеге тырышынгъиз.

3. Бу акъта ташкентли Молла Аббаснынъ фикирлери насыл олгъаныны да эсерден тапып окъунгъиз, нетиджелер чыкъарынгъиз.

* * *

«Гюль Баба» зиярети акъкъында малюмат алмакъ мурад итмиш идик. Энгъ иптида Виянеде Османлы эльчиханесине бардыкъ. Ики немсе, учь франсыз ве бир тюрк корьдюк. Къятиплерден «М» — бек иди. Ишбу бек эфендининъ «Гюль-Баба» акъкъында ич бир хабери олмадыгъына бен не къадар тааджюп итти исем, Тюркистандан чыкъуп Фрэнкистана «Гюль-Баба» зияретине кельдигиме, бек-эфенди даха зияде тааджюп итти... Ангълашмая олмадыкъ, Алималла! (Аллах билир ки). Зан идерим ки, къятип эфенди бени диване² де эсап итмиштир. Виянеде османлы консулханеси дахи бар имиш. «Суя гиден, тал къармалар» (яни эр шейден умит этер) фехвасынджа (ангъламына коре), андан да баруп сораштырайыкъ, — дедим. «Консул» демек — бир девлетин икинджи бир девлетте тиджарет³ векили, тиджарет мемуры демектир. Озь девлетининъ туджджарына ве тиджаретине муавин (ярдымджы) ве ёл ачыджы демектир.

Бардыкъ. Хызметчи — немсе. Ичеридеки къятип — немсе. Консул хазретлери башы фесли — кене бир немсе. «Не хызмет иле кельдингъиз?» — дедилер.

¹ ферахлануп — гонгюлю ачыкъланып, къувванып, севинип

² диване — дели, будала, акъылдан кёолайлы

³ тиджарет — алыш-вериш

Жозефина мангъа бакъуп:

— Бунларын бири ислям дегиль, «Гюль-Бабайы» насыл со-райыкъ? — деди.

— Керек дегиль, айтма, — дедим. Тиджарет бабындан (тиджарет иле багълы) эр не исе суаль эйле де къайтайыкъ.

Жозефина бир хайли мюкялеме итти (къоуушты, сораштырды)... «Не анъладынь?» — дедим. Шам (Дамаск) металарындан (шейлеринден, малларындан) Австрияда не киби шейлер мютебер¹ ола биледжегини суаль иттим? «Базарлардан тефтиш идин», — дедилер... Къайттыкъ.

— Джаным, Жозефина, немсе улькесинде османлы консуллары немседен тайин олуныюр, Османлы улькесинде немсе консуллары османлыданмы тайин олуныюр?

— Хайыр, эфендим, эр девлетин консуллары озь эхалисинден тайин олуныр.

— Аджайип! Османлыларын бу усулунынъ хикмети² недир, аджеба? Истанбула бардыкъта, анъларыз.

* * *

Баде Виянининъ улугъ медресесине бардыкъ. Фарс ве араб ве тюркий муаллимлеринден базыларыны корьдюк. Тааджюп олунаджакъ будур ки, бу немселер бенден яхшы арабча, беним къадар тюркче билиюрлар! Я Бухарада, я Истанбулда тахсил-и-улюм итмишлердир (илимлер огрендилер) зан идуп суаль иттикте, «хайыр, эфендим, бунда, ишбу медреседе, окъудыкъ», — дедилер. Хайран олдум. «Буурын бизим кутюпханеде, корюнъиз!» — дедилер.

Бардыкъ... Дюнъяда не къадар тиль бар исе, джумлесининъ китаплары бунда имиш, зан идерсинъ! Ислямджа оларакъ бинъ еди юз китап бар иди. Корюльмеен, билинмеен эсер-и-ислямие бунда имиш! Хайли вакъыт кутюпханеде эгленюп зиярет ве темаша иттигим сырада, муаллимлерин биринден сордум:

— Эфендим, бунджа масариф (масрафлар) ве гъайрет идуп ислям диллери ве илимлери тахсиль итмеден мурад недир?

— Бильмек ве хиссе (пай) алмакътыр — деди.

— Озюнъизде улюм (илимлер) ве маарифет аз дегиль, къафи ве етерлик дегильми?

— Эльхамдюли-ллах. (Аллахкъа шукюр). Лякин дюнъяда тоюлмаян ве тоюлмаяджакъ бир шей бар исе — илим ве марифеттир. Не къадар кесп итсенъ (эльде этсенъ, къазансанъ), кене аз корюлен бунлардыр. Илим ве марифет нуру алтундыр, къайсы улькеде

¹ мютебер — къыйметли

² усулунынъ хикмети — усулунынъ къыймети

чыкъса да, джумле дюнъяда, кыйметлидир ве макъбульдир. Не къадар коп ве чокъ олса, эп аз корюниюр. Бунунъ ичюндир ки, биз, фрэнклер, кыйсы улькеде бир унер, бир китап, я бир хош усул ве адет корьсек, билип, анълап хиссе алмакъ истериз. Инсан алтун, джевхэр корьсе, къадир ве кыйметини билъсе, алмакъ истемезми? Сизин улькенъизде мешхур Мевляна Джеляледдин хазретлерин (Джеляледдин Руми (1207—1273), буюк суфий шаири) эфкъару тасаввурат алийеси (юдже анълайыш ве тюшонджелери), Хафиз Ширазининъ (1325—1389, буюк Иран шаири) летафет (эйилик) ве незакети Фрэнкистанда билинюп къадырленмиштир¹.

Лугъат-ы-къамус (танылгъан мусульман алими Фируз Абадийнинъ (1329—1414) чокъ мешхур бир лугъаты) фрэнк лугъатларына нумюне ве имсаль тутулмыштыр². Ибн Халдун (1332—1406) асар-и-тарихийеси (тарихий эсерлери) ибрет олмуштыр³. Ислям табиpleri, оджаларымыз, унер ве устадлары унер олмуштыр. Къагъыт ясамакъ, багъ-багъча асрамакъ ве саир унер ве усуллары ислямлардан огрендигимиз киби, базы гыйры шейлери саир халкълардан талим иттик. Илим ве акыйкъат ве марифет зия-и-шемс (кунеш зиясы) кибидир. Джумле аеме айдынлыкъ ве къуввет берир. Алем ичюн мюштерек (ортакъ олгъан) бир нимет ве ихсандыр (эйилик, люф). Бойле дегильми, эфендим?

— Барекалла! Барекалла! (Алла мубарек этсин) — дею немсе муаллимине бу дерси ичюн элини тутуп тешеккюр иттим.

* * *

Венгр улемасындан (алимлеринден) сейях-и-мешхур (мешхур сеяхатчы, кезиджи) Вамбери дженаплары бизи хош къабул итмишти. Эр не къадар бу адам иле тюркче ве сартча (озьбекче) сэйлешмек мумкюн исе де, къадыным Жозефина бераберимде иди. Ханым-эфенди менден айры не къальюр, не кезиюр. Озюм де ойле алыштым ки, даим хузурымда олмасы (иле) кейф ве рахатлы олыюр идим. Вакъаа (керчек, акыйкъатен) базы уфакъ-тюфек сырларда ислям къадыны киби дегиль исе де, умумий алындан хошнут олуп аркъадашлыгъындан мемнюн идим.

Венгр дервиши, яни Вамбери, шехэр четинде багъчаларда икъамет идиюр (яшай) иди. Хош-беш, ал-хатыр сораштыкътан сонъ, дженап сейях беним Ташкенттен чыкъуп Фрэнкистана тюштуги-ме тааджюп иттигини беян буюрды.

¹ къадырленмиштир — кыйметли олгъандыр

² имсаль тутулмыштыр — мисаль алынгъандыр

³ ибрет олмуштыр — ярамай бир шейден дерс алмакъ, онынъ ярамай тарафыны анълап, ойле япмамакъ

— Урьметли, эфендим, — дедим, — йигирми сене мукъаддем сиз Тюркистан джанибини (тарафыны) зиярет буюрдынъыз. Илим ве билик къыдыруп хавфлы сеферлерден ве сувсуз къырлардан къоркъмуяуп джурьмее джесарет иттинъиз. Фрэнкистанда долашмакъ бойле къоркъунч дегиль. Чокъ селяметлик. Бу алда бен ялынъыз кельдигиме тааджюп буюрманъыз, хаберсиз олуп, Фрэнкистана тахсиль ве тиджарет ичюн юзлеп-юзлеп кельмедигимизе тааджюп олуныр. Бенденъизин исе себеб-и-сеяхаты Фрэнкистанда барлыгъы ривает олунап эвлияларын¹ зияретидир.

Сёзлештиктен сонъ Вамбери дженаплары дедилер:

— Энь иштида (эввеля) сизин сагъ ве селямет олдугъынъызы Худадан арз идерим. Баде (сонъра) къартлыгъыма ве дервиш олдугъыма риает буюрып рахат идер исенъиз, сизе бир-ики баба насихаты беририм.

— Барекалла, буюрын — дедим.

— Огълум, Бухарада, Семеркентте (Самаркандда) тиль теджрибесинден мада (гъайры) мендже де тахсиль олунаджакъ бир шей ёкъ алда, мезкюр (ады кечкен) тарафлары² долаштым. Тиллери теджрибе ичюн джаны авучыма алуп джюрюдум ве къатильден (олюмден) кучь-беля иле къуртулдым. Буюрдыгъынъыз киби, Фрэнкистан селямет эм сербесттир, насыл истерсенъ, ойле джюрюрсинъ, кимсе де къарышмаз. Бу юртлары корьмее Худа насип иттиги, сонъра да Фрэнкистана бош келип бош къайтманъыз. Хиссе ве илим алынъ, сиз даха яшсынъыз, тахсиль вакъты къачтыгъы ёкъ. Заманымызда Фрэнкистан дюньянынъ умумий дерсханесидир, илим ве маарифет хазинесидир. Сизин тарафларда унутылмыш Аристо (тель), Эфлатун (Платон), Ибн-Сина ве Фараби ве гъайры улема-и-мешхурын (мешхур алимлернинъ) зия-и-ильмиелери (илим зиялары) Фрэнкистаны мюневвер идиюр (нурландырлар). Бунларын зиясы иле зиялансанъыз, зиян итмемиш олурсыз, зан идерим. Париж шехрине китиюрсыз, тахсил-и-улюм ичюн энъ мютебер (келишикли, буюк) шехэрдир. Сиз ичюн анда олан достларыма хат (мектюп) язайым, сизе михмандар (мусафирчен) ве ярдымджы олсунлар. Худа хайырлы эйлее, Жозефина ханым сизе лисан-и-франсеви (франсыз тили) оджасы олур. Лисан огренгеч, тахсил-и-фюнун (фен огренмек) къолайдыр. Фрэнкистан талebesи Ташкент ве Бухара талebesи мертебесинде (дереджесинде) дегильдир. Озюнъиз де корип анъларсыз, серсебзидрлер (шанслы, талихли, такъдири умитли), эм окъурлар, эм зевкъ-сефа идерлер, насыл истерлер исе, шойле

¹ эвлияларын — керамет саби олгъанларнынъ, эренлернинъ

² мезкюр тарафлары — ады анъылгъан къыйметли ерлерни

маишет идерлер, шойле ки, эм сейях, эм талебе ола билирсиз ве фенлерден истифаде идерсиз (файдаланырсынъыз)...

Улеманынъ (алимининъ) бу сёзлерини фикир идуп, бир-ики сене Фрэнкистанда булунаджагъым сырада хюнер ве марифетлерине (тахсиллерине) ашна олмакъ фаидеден хали (файдасыз) олмаяджагъыны къарарладым.

* * *

Медреседе лисан-и-фарси (фарс тили) дерсханесинде талим иден буюк бир туджджар иле нидже мертебелер тиджаретханеде дахи расткелишюп таныш-билиш олдугъым алда, бир кунъ деди:

— Мусью Аббас, бу акъшам бизим юртумыза тешриф буюрып (кельменъыз иле мени шеревлендирип), емекте булунманъызы нияз идерим (ялварырым). Сиз иле базы маслахатым (ишим) дахи олса керек. Вакъытынъыз олур исе, буюрынъыз, бенденъизи (эмир къулунъызы) гъаает мемнун идерсиз.

— Баш устюне, мусью. Даветинъыз иле ифтихар идерим¹, — дедигимде, джебинден чыкъаруп картесини (картвизитини) берди. Карте — кягъыт парчасыдыр. Устюнде сахибининъ ады ве махалл-и-икъамети (яшагъан ери) малюм олуыр.

Бана «мусью Аббас» дедигине тааджюп буюрманъыз. «Мусью» демек «эфенди», «агъа», «абзий» демектир. Ташкентли достларым Молла Аббас иле мусью Аббас арасында бир фаркъ олмадыгъыны бильсинлер.

Бу туджджарын ады Шалон иди. Акъшам ханесине бардым. Башымда къар киби акъ чалма, устюмде ешилъ ипек халат олдугъы алда, аягъымда фрэнк башмакиси, элимде акъ къолчакъ, бойнумда къызыл пошу ве сачым-сакъалым низамланмыш, къокъулы майлар иле джиляланмыш (силенген, парлатылгъан) ве, заныма коре, ёсмалыгъым (сюсю кийингеним) кемалинде олдугъы сырада ичери кирдим. Мусью Шалон къаршылап чыкъуп франсызджа ве фарсидже мунасип эльтафатлар (хош муамелелер) идерек буюк ве зийнетли бир больмее² дахиль итти (кирсетти). Больменинъ зийнет ве ярашыгъына хайран олдум³ исем де, франсыза дуйдурмайып ипектен пенджере ве къапу аскъыларыны (перделерини) джевиз ве шемшир (бик тереги) агъачындан ясалмыш алтун-кюмюш орьнекли стул ве отургъучлары ве диварлара асылмыш буюк ресимлери шемдан (чыракълыкъ) ве лампалары сейире тутундым.

¹ ифтихар идерим — шан, шерев тилерим

² зийнетли бир больме — пек зенгин ве дюльбер эшьяларнен донатылгъан бир ода

³ хайран олдум — тааджилендим

— Парижи насыл корьдюнъиз, хош шехэрми? — дею мусью Шалон сёз ачты.

— Эвет, эфендим, насыл хош олмасун ки, эр бир бинасы падишалара ляйыкъ, базар ве чаршулары¹ акъылдан харидж (акъылдан тыш, акъылгъа ятмагъан), эхалисинде бир нидже тербие ве низам бар, язда тоз, къышта балчыкъ олмаз бир беледедир (шехэрдир). Гъает бегендим. Париж джихан дюльбери олдугъына шубе иттем. Барекалла, бойле шехре малик олан миллет улугъ миллеттир. Франсызларын хюнер-и-санайы фехм-ю-ферасет (ангълайыш ве къабилитеттери) ве мерданеликтери (йигитликтери) Парижин вуджуды иле сабиттир (исбатлангъандыр). Бутюн алем-и-инсан бу шехри меркез-и-медениет къабул иттиги ве джиханнынъ эр джихэтинден зияретине ве илим ве маарифине хассенменд (ортакъ, берабер) олмая кельдиктери — франсыз къавмынынъ буюк дереджесини косътерир. Барекалла!

— Вакъаа (акъикъатен) джиханнынъ биринджи бельдесидир. Лякин, мусью Аббас, Парижде олан летафет (дюльберлик) ве темизлик ве базы усуллар ислямлардан алынмыш ибрет (нумюне) ве хиссе (дуйгъу) семересидир². Базарларда, чаршуларда гиджелери фенерлер якъыкъ ёллары таш иле тёшеп, чамур ве балчыкътан къуртулмакъ, шехэр ичинде гульбагъчалар етиштирмек, чешмелер бина итмек (къурмакъ) киби адетлер Андалус хильяфет-и-ислямиеси (Андалус Ислям Халифаты) заманында корюльмиштир. Къартуба (Кордова шехри), Себилье (Севилья шехри), Гъранате (Гранада шехри) медреселеринден ве устадларындан³ чокъ хиссе алдыкъ, чокъ фикир огрендик.

— Эвет, мусью, Андалус медениет-и-ислямиеси Европанынъ теракъкъысине (илерилемесине) буюк себеп олдугъы малюмдыр. Барекалла! Хош ве мюнасиб алдан⁴ хиссе ве ибрет алмакъ эм хаз (зевкъ, мемнюниет), эм фазилеттир (эйиликтир, гузель васыфтыр). Бу джихэттен сизлере бердигимизи къайтаруп алмайы Худа-у-Таала мюессир эйлее (насиб этсин).

— Аминь, эфендим! Эхл-и-ислямын теракъкъыси маариф иле зиялануп медениет саесинде рахат ве бахтияр олмасы франсызлары мемнюн идеджек аллардандыр.

— Шубе ёкъ, эфендим, чюнки заманымызда франсызлар джихан оджаларыдыр. Маариф ве медениет зиясыны дюньянынъ энъ

¹ чаршулары — базарлары

² семересидир — файдасы, нетиджеси, бир шейден эльде этильген келирдир

³ устадларындан — оджа, уста, санаткяр, белли бир саада озюнинъ ишинен олгъан устюн косътерген бир кимселерден

⁴ мюнасиб алдан — ляйыкъ, келишкили алдан

узакъ, энъ чет ерлерине етиштириюрлар. Ифтихар идерим ки, омюримин беш-он куню бунларын меджлисинде (олар иле берабер) кечеджектир...

Шу аралыкъ икинджи больменинъ къапусундан бир яш къадын корюнди. Мусью Шалон къаршы баруп къадын иле банъа догъру кельдилер. Аягъа турдум. Фрэнк усулдыыр.

— Ташкент мютеберанындан (мютебер инсанларындан) мусью Аббас ве къызым Маргарита, — дею, бени къыза такъдим итти, яни бильдирди. Бойледже таныштырмакъ фрэнк адетидир.

— Меджлисинъиз иле (сиз иле берабер булундыгъымдан) бахтияр олдум, — дею, къыза хитап иттигимде, къыз:

— Бенденъиз зат алийлерини коръмек иле мюшерреф олуюрым (шеревленем). Нидже вакъыттыр атам сизден отърю бана хайли (чокъ) хабер буюрмышлар иди, танышлыгъынъызы арзу идиюр идим. Бугунъ мюессер олду (Аллах насип эйледи), мемнюн олдум, — деди.

Билирим, билирим: «Къыз насыл иди?» — дею суаль идеджек-сиз! Сизе нидже тариф идеяим ки, озюм де яхшы бильмиюрим. Я, Рабби, дюнья юзюнде бойле гузеллер олуюр имиш! Ай киби ап-акъ бет узеринде гуль киби уфачыкъ агъыза, кок киби мавы козьлере, къалем иле чекильмиш къара къундуз (русча: бобр) къашлары, бельден ашагъы тюшмюш кестане сачлары, къалыба тѣкюльмиш киби ¹ бой ве къыяфет къошсанъыз, бельки Маргаританынъ сыфатындан азчыкъ хабер алырсыз. Къызын сесинде, эр бир арекетинде ве бакъышында олан незакет ве летафет тариф иде биледжегим аллардан дегильдир. Иште, къыз бойле олуюр имиш!!!

* * *

Мусью Шалон бенденъизе яхшы зияфет берди. Бу франсыз аш ашамая билен ве аш севен адам олдугъы анълашылды. Лякин сѣз дюрюст (догъру) лязим олуп, софрада къызы Маргарита ханым къаршында отурдыгъындан, къызын тесиратындан себеп энъ гузель, энъ лезетли ашлары феркъ итмеюп къалдым.

Франсызлар шарапсыз аш ашамазлар. Акъча олмаз исе, шорбайы терк идерлер, ама сеферде шарап булунмалыдыр. Маргарита ханым бенденъизе дахи шарап теклиф буюрды... Насыл ред идеяим?! Бойле гузель ве ширин агъыздан чыкъан эмире итаат итмемек ² кучъ исе де, мусульмана шарап харам олдугъыны анълаттым.

¹ къалыба тѣкюльмиш киби — бой ве къыяфетине мунасип (ляйыкъ) шекиль берильгени киби (нумюне, орънек киби)

² эмире итаат итмемек — эмирге бойсунмамакъ

— Айып буюрманъыз, эфендим, сархошлыкъ ве эсиргелик харамдыр ве бир-ики къадах (къаде) ичмейи зиянсыз зан идиёрым — деди.

— Хайыр, эфендим, сархош оланларда къадах-къадах ичюп сархош олурлар, дегильми, я? Харамын азы ве чокъу олмаз — эп харамдыр, итикъадым (инанчым) бойледир, айып, буюрылмасын.

— Бизлер исе, шараба о къадар алыштыкъ ки, бунсуз ишимиз иш олмуюр, — дею, Маргарита озюне бир къадах толдурды.

Бу аралыкъ атасы къыза хитабен деди: «Ислямлар дин эмирлерине зияде дикъкъат ве урмет идерлер. Барекалла! Бу неден ичюп Авропа улъкелеринде олан пек чокъ эдепсизлик дияр-и-ислямда корюльмемектедир»...

Кемален ашап софрандан тургъач, мусью Шалон къызы Маргаританынъ фарсий ве тюркий талим идеджегини беян идуп, дерс бермейи манъа теклиф итти. Франсызын сёзюне коре, Иран ве Тюркистан иле хайли тиджарет ве мюнасебети олуп, къыздан гъайры эвляды олмадыгъындан, илериде иш кочюрмек, бельки, къыза махсус оладжакъындан, мезкюр тиллери тахсиль итмек зарур корюльмиш. Эвет, къызым бир къоджая барыр, лякин шу къоджа ярарлыкълы адам олурмы, олмазмы, Худа билир ... Къызым озю билиджи олур исе, даха эфзалдыр (яхшыдыр) — деди. Бу теклиф чокъ тааджюбиме келюп, бирден-бир насыл джевап бермейи билемедим. Къыз да шу арада чай, къаве ясап хузурымызда булундыгъындан, бир мертебе (кере) даха сыкъылыюр идим.

Аджайип фрэнклер! Къызы фарсий ве тюркче талим иттиреджек. Хивая, Техрана (Тегерангъа) эдие ёлланаджакъы ёкъ, я! Эр не исе окъусун, бильсин, меним ишим дегиль, лякин мюдеррислиги (оджалыгъы) насыл итмели? Саатлердже козь-би-козь (козь козьге) берабер къалуп гуль киби агъыздан лятиф ве татлы сёзлер ишитмек, сют киби акъ ве безз къоллары тутуп, язы талим иттирмек енгиль хызмет дегильдир! Дерс берир икен, озь дерслерими унутсам, озь бильдигими джойсам, насыл олур?... Эр не оладжакъ исе олсун, Худанынъ бир яздыгъы бардыр...

Джевап бермедигим неден олдугъыны бильмеюп, мусью Шалон башкъа фикре тюшюп деди:

— Аббас Эфенди, акъча ве айлыкъ джихэтини къайгъы итменъиз. Афтада учь дерс, эр бири ики саат олмакъ узьре девам идерсиз, айда сизе ики юз франк (яни етмиш рубле) хакъ беририм.

— Теклифинъиз гъаает хош. Фикир иттигим бу дегиль. Озюм окъумамакъ эфкярында (фикиринде) олдугъымдан, оджалыкъ итмее ве дерс бермее вакъыт къалмаз, — дею къоркъуюрым.

Бу алда атасы (ве) къзызы зияде риджа ве нияз идуп (ялварыш) франсызджа дерслериме эльден кельдиги къадар дикъкъат идеджеклерини ваад идуп разылыгъымы алдылар. Маргарита ханым музыка дерси дахи косътереджек олду...

Учъ куньден дерсе башладыкъ. Дерс ханемиз багъча ве гуль азбар тарафында хош бир больме иди. Дерс вакъты бир къач замана къадар янымызда бир къарт ингилиз къадыны булуныюр иди. Бу къадын Маргаританынъ фюнун (фенлер) ве эдеп муаллимеси¹ иди. Бир ики мертебе (кере) Маргарита бенденъизе лятифелер (незакет арекетлери) иттикте, бу джады къыза инглиздже сёзлер айтты, ама недир билемедим. Ингилиз тили шейтан тилинден кучъ бир тильдир.

Бир ай кечти. Афтада учъ дерс берюп, саат икиде келюп, дёрте къайтуп ките идим. Базы вакъыт мусью Шалон емеге къалдыруп, акъшам берабер темашаханелере китиюр идик. Парижде шу къадар чокъ тюрлю темашаханелер, сейир махаллелери бардыр ки, эр кунъ бирине барсанъ, бир сенеде джумлесини долашуп оламазсынъ! Ама эхл-и-эдеп (эдепли, медений инсанлар) джумлесине бармаз...

Маргарита дерслерине гъаает зеки ве хавес олдугъындан², окъув зияде теракъкъи идиюрды³. Къыз иле сёйлешюп, мюзакере итмекте олуп, хата сёйлеп утанмамакъ ичюн гъайрет иттигимден франсызджайы мюкеммель огренмекте идим. Къыз дерслеримден мада (гъайры), алыма эфкъяр⁴ ве иттикъадларыма (инанчларыма) дикъкъат идуп эм Тюркистан акъкъында суаллер идуп, хабер алмакъта иди. Бир айда бойледже окъуп ве мюзакере идуп, эски достлар киби билишмиш идик. Ялан керекмиз! Къызын летафет (дюльберлиги) ве ирфаны (бильгиси) гъаает хош табиаты гонълюми запт идиюр⁵ (къаврамакъта) иди, лякин арамызда дияр (мемлекетлер) ве джынс, ве мезхэп (дин), ве ахвал киби дерьялар олдугъыны фикир идуп, гонълюми зынджыр ве демир иле багълыюр идим. Алымы бильмесин, анъламасын ичюн гъайрет идиюрдым. Анълар исе, бельки кулер, диване зан идер⁶ ...

¹ эдеп муаллимеси — тербие оджасы

² зеки ве хавес олдугъындан — зийрек (чабик, тез анълагъан) ве авес олгъанындан

³ теракъкъи идиюрды — илерилей, тез менимсениле эди

⁴ эфкъяр — тюшюнджелер, фикирлер

⁵ гонълюми запт идиюр — гонълюмни къаплап алмакъта

⁶ диване зан идер — дели деп беллер (билер)

Суаллер ве вазифелер:

1. «Гуль Баба» зиярети акъкъында малюмат алмакъ ичюн эки яш къаерге бардылар? Тап Тюркистандан чыкъып, Фрэнкистангъа «Гуль Баба» зияретине кельгенлерине не ичюн тааджишленгенлерини исбатлангъыз.

2. Баде Вианенинъ улу медресесинде сеяатчылар неге дучар олдылар ве тааджишлендилер? Илим ве маарифет акъкъында насыл малюматлар эльде эткенинъизни, эсернинъ мундериджесинен файдаланып, анълатынъыз.

3. Метинде насыл муэллифлернинъ адлары ве оларнынъ анги эсерлерининъ серлевалары анъылгъаныны айтынъыз.

4. Венгр дервиши, сеяхатчысынен Молла Аббаснынъ корюшювлери не джеэтен меракълы олгъаныны тарифленгъиз. Вамбери онгъа насыл баба насиаты бергенини сёйленгъиз.

5. Молла Аббаснынъ медреседе лисан-и фарси дерсханесинде талим алгъан туджджар Шалоннен корюшюви насыл бир янъылыкъ асыл этти? Экисининъ арасындаки субетни дикъкъатнен окъунгъыз. Эхл-и Ислямнынъ теракъиси маариф иле зияланмасы акъкъында олар насыл бир лакъырдылар юрюттилер?

6. Молла Аббас мусульманлыкътан эджнебий бир джемиетке тюшер экен, озюни насыл алып баргъаныны, этрафтаки инсанларгъа ичкиджиликнинъ менфий тесирини насыл бир инджеликнен анълаткъаныны эсерден тапынъыз, окъунгъыз, нетиджелер чыкъарынъыз.

* * *

Хапсханеэе тюштюгим ики афта олмуш иди. Франсыз хапсханеси къытай зинданы дегиль имиш. Къабахатлылары ве махкюмлары (хукюм олунгъанларны) адалет узьре бакъыюрлар. Больмелер темиз, аш-сув яхшы, мемуруларын муамелеси (давранмалары, мюнасебетлери) назик эм дикъкъатлы, шойле ки, бильмеен киши хапсханеэе керван сарай я ки мусафирхане ве эмарет (бейлик) зан идер!

Хапсханенинъ назыры (незаретчиси) бенденгъизе айрыджа ильтифат (хошгонгюллик) ве дикъкъат буюрып эр не суаль иттигимде, аман джевап бермее азыр булуныюр иди. Фрэнк хапсханеси ялынъыз махалл-и-джеза (джеза ери) олмуяп, бир де мектеб-и-хусусе (яни хусусий мектеп) имиш.

Аджеба, махкеме нишлер? Бельки, бени азат идер, ама къабахатлы корюп къатлиме (ольдюрийльмеме) хюкюм итмеси даха зияде ихтималдыр¹. Бу алда франсыз низамы муджиби² башым балта иле кесиледжектир! Я, Рабб, сен ярдымджы ол! Сен инает (мерхамет) къыл!

Махкеме хузурынды³ мухафаза⁴ (къорума, сакълама) ичюн тарафымдан векиль олмакъ узьре бир дава векили (адвокат) туттум. Бу

¹ ихтималдыр — ола бильмеси мумкюндир, бельки, ола билер

² низамы муджиби — тертиби, низамы боюнджа

³ махкеме хузурынды — давалар корюлип, укюм этильген ерде

⁴ мухафаза — къорчаланмакъ, тарафыны тутмакъ

адам иш ве ахвалдан хабер алуп мухафаза пек кучь ве халым мухатаралы (техлюкели, хавфлы) олдугъыны сёйледи. Буюк белядан ве, бельки, башынъызы къртурмакъ ичюн къатилъ гиджеси къайда олдугъынъызы ачмакъ керек, ёкъ исе, сизден гъайры къабахатлы корюльмиюр, — деди. Хайыр, эфендим, бу местур бир алдыр, ачмая акъкъым ёкътур. Кемал (еткин) ве махир (уста) даваджы исенгиз, бу киби гунах(кяр) олдугъыма къаний исенгиз (инансангыз, къанаат этсенгиз), бу теклифи буюрмангыз икърар (ачыкъ сёйлемек) мумкюн исе, тефтишчие икърар идер, хапсхане тюшмез идим.

Бир кунь сабах зияде ичим, алым агъырды (агъыр эди). Эгленмек ичюн тазе чыкъмыш газетелерден бир нидже нусха алдырдым. Бирини ачуп ишбу хабери окъудым: «Кечен айын йигирмисинде (фелян) къръеде (фелян) къадыны къатилъ идуп акъчаларыны алмыш адам тутулмыш. Кемал тефтиш мютхиш ве къркунч вакъиайы лязиминдже ачмыш. Запт ве хапс олан махкюм (хюкм олунгъан) Ташкентли Молла Аббас намында бир киши олуп, хайли замандан бери Парижде хусусий дерс ханеде талебелик ве базарда базы тиджарет идиюр имиш. Тааджюптир ки, бу адам бай ве зенгин олдугъы сырада огъурлыгъа (хырсызлыгъа) джесарет итмиш, лякин бичаре къадыннынъ юртунда (эвинде) тапылмыш къанлы ягълыгъы (явлугъы, пошусы) ве акъча кисеси, ве къатилъ гиджеси къайда олдугъыны беян итмедиги къабахатына ич шубе кълдырмыюп бир къызын нам ве адыны фаш итмемек (ачмамакъ) ичюн шу гидже къайда олдугъыны косътермее разы олмуюр имиш. Бош сёз!»

Я, Рабби! Я, Худа! Бу не мушкюль алдыр, бу? Достлар, бильдиклер бу газетейи окъуп, хабер алуп, банъа лянет окъуп нефрет идеджеклер! Вай, къара языларым, вай... Агълаюп газетейи ташладым, икинджи бир нусхайы алдым... «Шехэр хаберлери» бабында язмышлар: «Савдагяр (алыш-веришчилер) арасында малюм ве белли туджджар мусью «Ш» бу куньлерде улугъ къайгъыда олса керек. Бирден бир къызы «М» ханым кечен кунь газете окъуп турдукъта, фена хасталануп, озюни бильмеюп (эссиз алда) яттыгъы ривает олуныюр. Тыббларын (экимлернинъ) сёзюне коре, бичаре къызын алы гъает мушкюль имиш. Худа инает айлее.»

Бу хабери окъудыгъым иле акъылым китюп, газете элимден тюштю! Анъладым яху, анъладым. Туджджар «Ш» — мусью Шалон ве «М» ханым — севдигим ве бичаре Маргаритадыр! Заваллы къызчыкъ беним алымдан отърю газетедде хабер корюп эджель ве олюм тюшкюне кирмиш! Бир-ики афтадан бери не алда ве къайда олдугъымдан хабер ёкъ иди... Газетедде корьмуш ве ким ичюн хапсхане тюштюгими ве къатилъ олмая азыр олдугъымы билюп харап олмуш. Бичаре къызчыкъ! Я беним алым шимди на-

сыл олур? Кечен айын йигирмиси гиджеси малюм къадын къатиль олунмыш... Шу кунь ве гиджеси бен бедбахт (бахтсыз) ве бичаре Маргарита иле махусус тутугъым ханеде кечирдим. Нам ве намусыны бана эманет итмиш иди, фах итмедим (мейдангъа чыкъармадым) — эджелинеми себеп оладжагъым? Я, Худа, гунахым чокътур, лякин сенинъ мерхаметинъ къарарсыздыр, сангъа ишандым! Я, Рабби, къызы хифз эйле (сакъла, къорчала), ачылмамыш гульдюр, тюшюп китмесун... .. Бен озюм нишлиеджегим? Къанлы къатиль сюретинде франсыз балтасы тюбюндеми джан теслим идеджегим... Я, Рабби! Я, Рабби!

* * *

Давамын махкеме куню тайин олунуп кельмекте иди. Къуртулмакъ чареси ёкъ. Намым бербат (харап) ве башым франсыз балтасы тюбюнде къаладжагъы шубе къалмыор иди...

Базылар дирлер: «Яху ничюн такърир бермиюрсынъ (ангълатмайсынъ) — къатиль гиджеси къайда олдугъынъы ничюн айтмиюрсынъ? Бир къызы, я къадыны местур итмек (гизлемек) ичюн озь башынъы харап (виран), идуп¹ акъикъат къатилин къуртулмасына себеп оладжакъсынъ. Бу акъыл иши дегиль.» Бенденгиз де бу алы чокъ фикир иттим. Ве кене фикир идиюрым къаръеде (койде) къартчыкъ къатиль олундыгъы кунь ве гиджеси бен эп Парижде олуп вакъытлары Маргарита иле кечирдигими икърар итсем² (ачыкъласам), аман къуртуладжагъым. Вакъиэн (ве акъикъатен) уйледен сонъ ве акъшам кеч заманлара къадар къыз иле берабер махусус (хусусий оларакъ) иджаре иттигимиз (кирагъа (ода) туткъан) махалледе (ерде) идик. Хызметчилер дахи билиюрлар, лякин къызын бети эп орътюли олдугъындан, ким олдугъыны ве бен исе фрэнк къыяфетинде олдугъымдан, мусульман олдугъымы бильмеслер, ама корьселер танырлар...

Тефтиштен малюм олдугъына коре, къартчыгъы кечен айын йигирмисинде акъшам иле яры гидже арасында къатиль итмишлер. Шу вакъытта мен ве къыз гогерджин ве къуш киби сёйлешип, мухаббет идуп туруюр идик, къаръе (кой) исе, шехарден дёрт саатлик махалльдир (ердир). Эвет, къатиль бен оламаяджагъым. Ангълашыладжакъ, лякин бичаре къызын ады ве намусы харап ве бербат оладжакъ. Къатлиме (къатиль олгъаныма) разы дегилим, ама бунгъа да разы оламыюрым.

Намлы ве намуслы бир адамын къызы бангъа мухаббет итти. Кишидир, инсандыр зан идуп, эмниет итти, джандан азиз адыны

¹ харап (виран) идуп — ёкъ этип

² икърар итсем — ачыкъ-айдын ангълатсам

банъа эманет итти. Насыл хиянет идеяим? Хакъ-Таала (Юдже Аллах) башыма белялар-къазалар язмыш. Баш беним, бичаре ве мухаббетли къызын беним узурымда къабахаты недир? Озь башымы къртурмакъ ичюн онунъ башыны беляя насыл къоймалы? Чокъ ойдадым, фикирледим. Къызын адыны фаш итмее (ачмагъа) кърарар идемедим. Инсафым, виджданым разы оламады. Белядан къртурлмакъ ичюн эманетеми хыянет олайым? Хайыр, ашагъылыкъ, алчакълыкътыр. Эр не олса, олсун — хыянет ве алчакъ оламам! Сахибимиз Худадыр, бир яздыгъы бардыр... Имдады (къртуртулышны) Худадан истерим, чарейи башкъа ёлдан беклерим... Бигунахлара Хакъ ярдымджыдыр.

Газетелерде, рузнамелерде акъкъымда язылан хаберлери корюп, тааджюпленюп достлар-билишлер эп хапсхане келюп теселли (раатлыкъ) бердилер. «Бу иште бир янълышлыкъ бардыр. Къроркъмангъыз, иншалла, анълашылыр, теп-темиз олурсыз» — диюрлар иди. Лякин я хатыр ичюн, я бильмиюп айтыюрлар иди. Къртурлмая бир чаре корюльмиюр... Къатиль гиджеси къайда олдугъымы косътерюп, къызын намусыны фаш итмее ич разы дегиль исем де, къыз иши анълап ве бана урьмет идуп, озь ирадесиле (кендисининъ гонъюль истеги иле) келюп, тефтишчие ахвалындан хабер берсе, бельки къртурлмакъ ихтимал иди, лякин бичаре къызчыкъ алымдан хабер олдугъы иле дюньядан кечмиш сюрете кельмиш. Энди ким хабер идер?! Кимден суаль олуныр? Бельки бен къатиль олмаздан эввел къызын дженазеси чыкърар... Эй, къара язылы башларымыз!

Эвет, Худая асий (гунахкяр) олдукъ. Эр не къадар яманлыкъ ве феналыкъ итмедик исе де, гуль ве бульбуль киби темиз ве пак мухаббет иле сабыр иттик исе де, бир-биримиз иле корюштигимиз, бир-биримизи хаялландыгъымыз дахи, бельки, гунахтыр, ама я, Худа, джезамыз пек агъыр тюштю. Афу къыл (багъышла), нидже къабахатлары афу буюруюрсынъ, я, Рабби, санъа ишандым, инает (лютф, керем) ве ихляс (темиз севги) сенден.

Он алты куньден махкеме оладжакъ. Кунь би кунь (кунь-куньден) башым балта тюбюне якъынлашыюр... Артыкъ олюме азырланып, тевбе ве дуая япыштым... Ташкентге бир-ики тааллукъатым (акърабаларым, догъмушларым) бар. Бунлара мектюплер тертип идуп, Африка къытгъасына (материгине) китюп, начар къалмыш эхл-и-ислям (ислям дининдеки халкъ) бейнинде (арасында) интишар къува-и-исляме (ислям динининъ яйылмасы) иле мешгъуль оладжакъымы яздым. «Узакъ китти, джоюлды» — десинлер, кыдырмасынлар ве алымдан хабер алуп атамын намына леке ве кир кельмесин фикринде идим.

Не аджайип (худжур) такъдир! Не гъарип ал! Мерхум атам ниже акъча кесп идуп (къазанып) бана терк итти (быракъты) Шимди бунлар беним башымдан къалып, огъры, хырсыз акъчасы киби, къатиль олунмыш къартчыгъын варислерине (мирасчыларына) къаладжакъ! Ич акъыллара келеджек шейми бу?

* * *

Ишлер бойле... Олдукъча франсыз достларым келюп-китюп хатыр гонъюль алдылар. Аджеба, даха келюп бен бичарейи зиярет идерлерми? Зан итмем... Бичаре Аббас, ялынъыз Аббас! Джюмлесинден якъын зан иттигим мусью Шалон дахи келюп алыма теэссуф итти... Лякин бу вазиетте энъ зияде ве энъ садыкъ достум мухаббетли (севимли) Маргарита бу мюшкюль вазиетте бенден мюшкюль ала кельди! Бичаре къызчыкъ! Я дюньядан кечмекте, я кечмиштир! Бичаре къызчыкъ, беним къара языларым сенинъ джанынъ дахи ашадылар... Бир джан, бир беден — тамам ялынъыз къалдым! Дияр-и-гъуръбет башымы ашайджакъ. Ифтира ве франсыз мемуруларыннан гъайры ёлдашым ве рефигъым (достум) корюнмиюр!..

Ялынъызлыкъ не олдукъны шимди бильдим. Дост ве рефикъ къадрини шимди огрендим. Ах, бир достум олса иди, алым не енгиль, не хош олур иди. Франсыз балтасы дахи бу къадар къоркъунч корюнемз иди.

Бу балта хатырыма кельдикче, вуджудым бузлап, сачларым тим-тик тура! Гиджелери козюме бир саат уйкъу кирсе, къоркъунч тюшлер рахат бермиюр. Худая шукюр, акълым китмиюр.

Гуя къабахатым беян олуна къабахатнамеи (приговор) махкемеден бана ёлламышлар иди. Къач мертебе окъуп чыкъты исем де, къаршу бир джевап тапмадым... Худая ишандым, зияретлери ичюн Фрэнкистана тюштюгим эвлиялара (яни Къыркъ-азизлер ве Гюль-бабагъа) эманет олдум...

* * *

Реис-и-махкеме (махкеме реиси) мезкюр къадынлардан такърир (анълатма) алмая башладыгъы сырада, бирисининъ гъайры больнее чекильмесини теклиф итти. Бу алда шу къадын шахаде оламадыгъыны ве рефикъасы алсыз олдукъындан берабер кельдигини беян итти. Реис икинджи яш къадына хитабен: «Молла Аббасын давасындан отърю айтаджагъынъыз бармы?» — деди.

— Эвет, эфендим. (Джевабы къадын акъыртын (яваш) сеси иле берюп, алсыз ве къувветсиз олдукъындан джеваплары эп отурды-

гъы ерден, аягъа турмаюп бермее рухсет истеди. Алына урьметен махкеме рухсет берди).

— Сизин адынъыз ве лакъабынъыз (яни фамилиянъыз) недир? Эм бетинъизи ачып джевап бермелисиз, чюнки корюнмеен адамдан такърир алмакъ низам дегильдир, — дею, реис азретлери шахадее (шаатлыкъ эткен къадынъга) хитап итти.

— Ким олдугъымы айтмамакъ ве бетими ачмамакъ истиюрым, — джевабы алынды.

— Олмаз, бу алда шахитлигинъ джаиз ве къабул дегильдир.

Бичаре къадын башыны ашагъы салуп фикире тюштю. «Нишлейим?» — суали иле мешгъуль олдугъы ашикяр иди. Джумле халкъын джаны бу къадындан мюхим хаберлер алына джагъына къаний иди, зан идерим. Реис-и-махкеме теклифини текрар иттикте, къадынчыкъ бир эли иле бет орътюзини коте-рюп, акъыртын (яваш) ве нарын (индже, назик) сеси иле: «Адым Маргарита Шалон къызы», — деди...

Бу ад ве сес йылдырым киби къулагъымдан ичери кирюп гонълюми нур ве саадет иле толдурдыгъы алда мухакемейи, давайи унутуп отурдыгъы еримден сычрап къызын аякъларына сарыладжакъ олдугъымда, дава-и-векилим (адвокатым) бана айлануп, элимден тутуп: «Иш анълашылды. Козюнъиз айдын олсун, энди рахат олунъ», — дею, фикирим башыма кельмесине себеп олду. Реис такърире (ачыкълама ишини) девам идуп:

— Къач яшындасыз ве къайда отурасыз? — деди.

— Яшым он секиз. (Фелян) махалледе, (фелян) номералы озь ханемизде.

— Бу давада не беян идеджексиз?

— Тефтиш ве махкеме бигунах адамы махкюм ве къатиль итмек узьре олдугъыны беян идеджегим.

— Делиль ве исбатынъыз бармы?

— Эвет, бар. Бичаре къарт къадын къатиль олунап кунъ ве гиджеси Молла Аббас Эфенди беним иле вакъыт кечирди. Бир саат айырылмады. Бу алда шехерден ики-учь саатлыкъ ерде олан къаръеде адам къатиль идемиеджеги табийдир...

Аман еримден атылуп мухаббетли (севимли) ве бичаре Маргаританынъ янына тюшюп мютешеккирен (тешеккюрлер бильдирип) аякъларына сарылдым. Халкълар эп эль уруп (алгъышлап) «Аферин! Аферин!!!» — айтыштылар. Лякин бунлара диккъат итмее меджалым къалмады. Маргарита хюзн-хюзн (гъам ве кедер иле) козюме бакъуп байылуп къалды... Бельки, джан теслим итти фикри иле бен де озюми джоюп баде (сонъра) не олдугъыны бильмез ала кельдим.

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббаснынъ апсханеге тюшкенининъ себебини айтынъыз. Апсханеде тюшюнген тюшюнджелерини окъунъыз, фикирлеринден онынъ табиат чизгисини тайинленъыз, онынъ насыл бир инсан олгъаныны сейленъыз.

2. Молла Аббас акъкъында Париж газетлеринде не киби фикирлер язылгъаныны окъуп, бу джемиетнинъ ичерисиндеки дюньябакъышларны ифаде этмеге арекет этинъыз.

3. Маргаританы къорчаламакъ ичюн, айны геджеси берабер олгъанларыны айтмагъанынынъ себеби ненен багълыдыр? Молла Аббаснынъ олып кечкен вакъиада янып-якъылгъаныны тасвирлеген абзацларны айырып окъунъыз. Инсан гонълюнинъ темизлиги насыл чизгилер эсасында къурулмакъ кереклиги акъкъында субет кечиринъыз.

4. Махкеменинъ акъибетли екюнленмесине ким иссе къошкъаныны тарифленъыз. Маргаританынъ япкъан арекетлери узеринде токъталып анълатынъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

БЕДИЙ ЭДЕБИЯТТА УСЛЮП АНЪЛАЙЫШЫНЫНЪ ТАКЪДИМИ

Эдебиятта муэллифлернинъ шахсий язув хусусиети ве чизгисини тешкиль эткен ве бунынъ иле эсерни дигер муэллифлернинъ эсерлеринден айырмагъа хызмет эткен бедий тасвирий васталаргъа услюп дерлер.

Эр бир иждаткъарнынъ услюби (эсернинъ язылувы иле айырды этильген хусусий чизгилери) иджадынынъ девамында пейда этиле. Муэллифининъ иждадий фаалиетининъ девамында инкишаф эте.

Услюпнинъ аলেখусуслыгъы яызджынынъ дюньябакъышы, шахсиети ве истидаты эсасында тизиле. Акъикъий сёз устасынынъ услюби екяне ола, ич де текрарланмай. Исмаил Гаспринскийнинъ иждадий фаалиегинде къулланылгъан услюп бунъа мисаль ола билир.

Аяттй акъикъатны негизине етип тасвирлемек — онынъ иджадынынъ эсас хусусиети олды. Нетиджеде, эдебиятымызда Гаспринскийнинъ услуби пейда этильди.

Языджи тарафындан къулланылгъан тиль васталары эсердеки услупни образлылыкъ иле теминледилер. Бу тиль васталары не-сирджининъ терен фикирлери ве дюньябакъышыны ифаделемек ичюн де хызмет этилер.

Тафсилатлы язылгъан аят левхалары, къараманларнынъ фикирлери муэллифнинъ нуткъыны тешкиль этелер. Меселя: *«Къатиль бен дегилим! Къатили тапмакъ benim борджум дегиль. Башым кесильмек джезасы тертип оладжагъыны билиюрим, нишлейим? Эманете хыянет оламам. Сиз къызы беян идуп, намусыны бербат идедем...»* киби диалогда къараманнынъ алидженаплыгъы косьтериле. Онынъ нуткъында алидженап инсаннынъ ис-дуйгъулары ифаде олуна.

Муэллиф инсаннынъ къальбиндеки денъишювлернинъ психологик тарафларыны айдынлата. Гаспринский буюк психолог оларакъ, къараманнынъ эшитильмеген ички нуткъуны «ички монолог» шеклинде яза. Меселя: *«Я, Худа гуняхым чокътур, лякин сенинъ мерхаметинъ къарарсыздыр, санга ишандым! Я, Рабби, къызы хифз эйле, ачылмамыш гульдюр, тюшюп китмесин... Бен озюм нишлиджегим... Я, Рабби! Я, Рабби!»* киби Молла Аббаснынъ ички монологында онынъ тюшюнджелери, озь-озюнен лаф эткени тасвирлене. Бу монологда муэллиф къараманнынъ ички дюньясыны этрафтаки барлыкънен багълап косьтере.

Бойледже, Гаспринскийнинъ эсерлериндеки бедий услуп бедий тасвирий васталарнынъ къулланылувы иле айырыла. Усталыкъ иле язылгъан муэллифнинъ нуткъу, къараманларнынъ ички дюньясыны терен ве тафсилатлы тасвирлев киби хусусиетлер Гаспринскийнинъ язув услубини тешкиль этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебиятта **услуп** анълайышы насыл анълатыла? Услупнинъ хусусий чизгилери насыл тизильгенини ве пейда олгъаныны айтынъыз.
2. Услупнинъ аллель-хусуслыгъы насыл меселелер узеринде тизиле?
3. Къараманнынъ нуткъуны тешкиль эткен шейлер недир? Мисаль кетиринъиз.
4. Гаспринскийнинъ иджадында пейда этильген услубий хусусиетлер неден ибареттир? О, буюк психолог оларакъ, къараманнынъ ички нуткъуны насыл тарифлегенини мисаллер кетирип анълатынъыз.

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ОРТА АСЫРЛАРДАН РЕНЕСАНС ДЕВРИНЕ КЪАДАР ЭДЕБИЯТНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

V асырнынъ ортасындан та XV асыргъа къадар девам эткен тарихий девир тахминен Орта асыр деп адландырыла. V асырда Рим императорлыгъы дагъыла ве инсанлыкъ тарихында — Уянув, Ренесанс деп адландырылгъан янъы девир башлана.

О девирде чешит халкъларнынъ эдебияты тарихында эсас ер алгъан халкъ агъыз иджады ве христианлыкънынъ орта асыр эдебиятынынъ илерилев эснасына гъает буюк тесири олгъаны беллидир. Орта асыр деп, адландырылгъан девирде сиясий, ахлякый ве маневий къувет эсасен католик кильсенинъ элинде булунгъан. Шундан себеп, о девирде яратылгъан эдебиятнынъ илерилев тарихы да, кильсенинъ тесири алтында инкишаф эткендир.

Орта асырларда чокъусы халкъларнынъ эдебиятында эпик жанрлардан эсасен къараманий эпослар инкишаф эткен. Бойле этип, англосаксонларнынъ «Беовульф акъкъындаки поэма», франсызларнынъ «Ролланд акъкъында йыр», алманларнынъ «Нибеллунглар акъкъында йыр», испанларнынъ «Меним Сидым акъкъында йыр» киби къараманий эпослары пейда олгъанлар. Бу къараманий эпосларда агъыр ве шиддетли курешлерде тувгъан юртуны къорчалагъан пельван аскерлернинъ джесюрлиги шерейлендирилгендир.

Орта асырлар девринде феодаль дагъыныкълыкъ деври олгъан. Улу Рим императорлыгъынынъ дагъылмасы Авропада озъара давалашкъан бир чокъ буюк ве кучюк девлетлернинъ пейда олмасына земин азырлагъандыр. Шунунъ ичюн де, о девирде язылгъан эсерлерде тувгъан юртуна, топрагъына олгъан севги дуйгъусынен

бераберликте, айрыджа озь эфендисине олгъан садыкълыкъ дуйгъусы да шерефлендирилгендир.

Орта асырларнынъ сонъунда алий-дженабане (рыцарская) лирикасы ве алий-дженабане романлары пейда ола. Эсердеки къараманлар озюнинъ эфендисине, севген яресининъ ашкъына джесюрликлер косътерелер.

Девирлер кечкен сайын, эдебиятта инсаннынъ дюньябакъышына эмиет бериле. Къараман яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъындаки дуйгъуларыны ачыкъ-айдын ифаделеп башлай.

Юкъарыда къайд олунгъан меселелернинъ джумлеси, орта асырнынъ сонъки ве янъы, ренесанс деврининъ бириджи шаири Данте Алигъерининъ иджадында озь аксини коръди ве терендже ифаде олунды.

Шириетте фарс тили укюмран олгъан бир муитте къырымтатар шаири — Мухаммед Кямилъ, озьбек шаири Алишер Навои адий халкъ тилинде иджат эткени киби, Данте, латин тили укюмран олгъан муитте, эсерлерини италян ана тилинде язгъандыр.

Данте Алигъери озюнинъ ильки «Янъы аят» (1292) адлы сонет (он дёртлюклер) ве кансон (йырлар) джыйынтыгында Флоренция гузели Беатриче Портинарининъ ольмейджек шиирий сымасыны яратты.

Джиан эдебиятында Лейля, Джульетта, Лаура киби Беатриче де, ашкъ, вефа, темизлик тимсали олып, севилип келинмекте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Орта асыр деп адландырылгъан девир не вакъыт башланып, не вакъыт бите? Къачынды асырларны къаплап алгъаныны айтынъыз.
2. Орта асыр насыл чизгилернен характеризлене?
3. Орта асыр эдебиятынынъ илерилев эснасына тесир эткен эки хусуситни къайд этип, анълатынъыз.
4. Къараманий эпосларнынъ инкишафы насыл девирде олып кечти? Насыл эсерлерни къайд эте билесинъиз.
5. Орта асырлардаки дагъыныкълыкъ эдебиятта насыл мевзуларнынъ пейда олувына ёл ачты.
6. Девирлер кечкен сайын орта асыр эдебиятында насыл меселенинъ тасвир олунувына эмиет берилгенини икяе этинъиз.

ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ (1265 — 1321)

Бугюн инсаниетнинъ тарихында, янъы саифелер ачкъан Ренесанс девринде, яшап иджат эткен Флоренциялы шаир — Данте Алигьерининъ такъдири гъаеет аджыныкълыдыр. Шаир озь-озюне «къабаатсыз сюрдюн» деп, бефтан айтмагъандыр. Тувгъан юртундан сюрдюн этилювининъ себеби онынъ омюринде расткельген бир чокъ меселелернен багълыдыр.

Рим империясынынъ йыкъылмасы ве дагъылмасы нетидже-синде, дигер Авропа мемлекетлеринде олгъаны киби, Италия да бир чокъ къысымларгъа болюнген эди. Эвельден Италияда Рим папасынынъ миллий бирлешювде буюк тесири оладжагъыны козь-леген, ве, бу вакъиадан сонъра да, онынъ фазла чокъ файдасы тие-джек деп, тюшюнген тарафдар инсанлар пейда олдылар. Оларнынъ партиясы гвельфлер деп адландырылгъан. Италияны император идаре эткенини истеген тарафдарлар исе гибеллинлер партиясыны тешкиль эткен.

Данте Алигьери о девирде гвельфлер партиясы сырасында хыз-мет этип, ичтимаий аятта фааль иштирак этмеге тырыша. О, бу партияда булунаракъ, Флоренциянынъ мустакъиллигини муда-фаа эте. Гвельфлер партиясы тар-мар этильген сонъ, Дантенинъ аяты бутюнлей денъише. Оны сюрдюнликке махкъом этелер. Бу маальде о, эвли-баркълы ола. Севимли Джемма адлы къадынынен яшай. Джемманынъ бабасы гибеллинлер партиясынынъ ёлбашчы-сы олгъанындан себеп, сиясий сюрдюнликке огъратылмай. Бундан отърю, Джемма да бабасынен бераберликте Флоренцияда къала. Данте исе сюрдюн олуна. Сюрдюн олунгъан Данте, омюрининъ сонъуна къадар, омюр аркъадашынен ич де корюшмей.

Чокъ сенелер девамында Данте, тувгъан юртуна олгъан севги-синен, асретлик чекип яшай. Севимли Флоренциясыны хатырлап, о, ят топракъларда янъгъызылыкъ ис этерек, омюрини эп девам эте. Омюрининъ сонъки кунълеринедже о, сюрдюнликте яшай.

Къадимий Римнинъ шан-шерефи, къудретининъ гъайрыдан тикленюви арзусынен яшай. Дюньявий ве руханий укюметлернинъ бири-бирине уюп инкишаф эткенини пек истей. Флоренциягъа къайтып оламай, Равенна шеэринде вефат эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Данте Алигъерининъ такъдири акъкъында не бильдинъиз? Онынъ такъдири не ичюн аджнынкълы олгъанынынъ себебини аңлатынъыз.

2. Шаир озь-озюне «къабаатсыз сюрдюн» деп, не себептен бефтан айтмагъаныны аңлатынъыз. Онынъ тувгъан юртундан сюрдюн этилювининъ себеби насыл бир меселелернен багълы эди?

3. Данте насыл бир партиянынъ азасы олып, онынъ сырасында хызмет эте? Ичтимаий аятта фааль иштирак этерек, онынъ насыл ишлер япкъаныны икяе этинъиз.

4. Дантенинъ къадынынен арасындаки айрылыкъ мусибети насыл вакъианен багълыдыр?

5. О, ят топракъларда булунгъанда, тувгъан юртуны хатырлаймы? Бу девирдеки арзу, макъсатларыны тарифленъиз ве такъдири насыл аджнынкълы вакъианен екюленгенини икяе этинъиз.

«Иляхий комедия»нынъ тизилишине даир

«Иляхий комедия» баты эдебиятынынъ энъ улу эсерлеринден биридир. Бу эсер христианлыкънынъ энъ буюк шириий эсери оларакъ къабул этильмекте. О девирлерде бу эсернинъ язма нухалары эльден-эльге долашкъан. Бир чокъ тиллерге терджиме олунып, асырлар бою Европанынъ «Китаб-и Мукъаддес»тен сонъра, чокъ окъулгъан китаплар арасында ер алгъан.

«Иляхий комедия»нынъ энъ буюк къыймети — онынъ халкъ къонушма тилине якъын, итальянджанынъ флоранса лехджесинен язылмасындадыр.

Китапны тешкиль эткен узун шириий эсер Джеэннем, Араф, Дженнет киби учъ къысымдан ибареттир. Эр бир къысымгъа отуз учъ йыр мевджют. Эсерге кирсетильген «Кириш»нен бераберликте «Иляхий комедия» 100 йырны тешкиль эте. Бутюн комедия 14233 мисрадан ибареттир.

«Иляхий комедия» Кириш, Джеэннем, Араф, Дженнет киби дёрт къысымдан ибарет эсердир. Эсернинъ Джеэннем къысмы — 4720 сатырдан, Араф къысмы — 4755 сатырдан, Дженнет къысмы исе — 4758 сатырдан ибареттир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Иляхий комедия» баты эдебиятынынъ насыл эсерлери сырасына кире? Бу эсер, христианлыкънынъ насыл ширий эсери оларакъ, къабул этильгенини айтынъыз.

2. О девирлерде эльден-эльге долашкъан бу эсернинъ язма нухалары насыл китаплар арасында муим ер алгъандыр? «Иляхий комедия»нынъ энъ буюк къыймети неден ибарет олгъаныны тарифленъыз.

3. Китапны тешкиль эткен узун шиир къач йырдан ибереттир? Эсерге кирсетильген киришнен бераберликте «Иляхий комедия» къач йырны тешкиль эткенини ве бутюн комедия не къадар мисрадан ибарет олгъаныны айтынъыз.

4. «Иляхий комедия» насыл бир къысылардан ибареттир? Бу къысыларнынъ серлеваларыны айтынъыз.

«Иляхий комедия»нынъ мундериджесине даир

Эсернинъ мундериджеси гъает меракълыдыр. Эсерде олып кечкен бутюн адисе-вакъиалар шаирнинъ адындан икяе олуна. Отуз беш яшындаки бир шаир, къаранлыкъ бир геджеде, ёлуны шашырып, чытырманлы орманда къала. Бу орманда о, арслан, къаплан ве къашкъыр киби учъ йыртыджынынъ ашы ола биледжегини билдире.

Бу учъ айваннынъ эсерде тасвир олунывынынъ символик анълатылувы бар. Бу эсерде фаний дюньядаки инсаннынъ ахирет ёлджулыгы косьтериле. Арслан сымасында — гъурур ве джебир¹, зорбалыкъ, зулумлыкъ киби табиат чизгилерининъ темсили акс олуна. Бору сымасында — тамакъкъярлыкъ, кеңдисини севюв киби инсан чизгилерининъ темсили косьтериле. Къаплан сымасында — яланджылыкъ, саткъынлыкъ, шехветлик², шан-шуретлик (славо-страстие) киби инсанлыкънынъ табиат чизгилери темсиль олуна.

Данте Алигъери, латин шаири Вергилийнинъ мусафир-перверлиги саесинде, бу къаранлыкъ ве чытырманлы орман ичинден Джеэннемге энелер. Олар Джеэннемни зиярет эткен сонъ, кене де Вергилийнен берабер Арафкъа кечелер. Бир ара, оларнынъ ёлджулыгына къошулгъан къадимий шаир Статуснынъ рефкъатынен, Арафны да зиярет этелер, кезип юрелер. Сонъра исе Данте генчлигинде кечинген севгилиси — Беатриченен корюше. Олар бераберликте, Дженнетни мейдангъа кетирген, докъуз къат-

¹ джебир — насилие

² шехветлик — сладострастие

лы кокте долашалар. Эсернинъ энъ сонъунда исе Данте, Азрети Меръемнинъ ярдымынен, Арш-Аляда Аллахнынъ джемалини мюшахеде этмек (козетмек) арзусына наиль ола.

Иляхий комедияда къараман, Дженнет ве Арафта булуныр экен, айны даиреде тюрлю тарихий девирлерни козете, тюрлю медениетлерге менсюп олгъан мешур шаирлерни, мутефеккир ве тарихий эрбапларны коре. Озюне эш олгъан путперест Вергилийнен берабер, анда, олар озьлерининъ сиясий меслекдешлери ве душманлары, антик деврининъ мифологик къараманлары, мусульман ренесансынынъ алим ве мутефеккирлеринен де расткелишелер.

Дантенинъ фен ве санаткъа олгъан урьмети пек буюк олгъаны, о, мусульман алимлери — Абу Али Ибн Сина ве ибн Рушдны дженнетдай бир мескенге ерлештиргенинде корюне. Шу ерде къадимий юнан фельсефеджилери Араст иле Афлотун да булуналар. Данте озюнинъ сиясий душманларыны (диндаш олгъанларына бакъмадан) Арафнынъ энъ дешетли ерлерине ерлештире.

Бойледже, Данте Алигъерининъ эсерини огренир экенмиз, дюньявий санатнынъ дигер эрбаплары киби, Данте де, инсаниетке ярдым этмек арзусынен яшап, омюр кечиргенини анълаймыз. О, бедий эсер вастасынен, фаний ве бакъий дюньянынъ маневьетини тасвирлеп, инсанлыкъкъа аятий акъикъатны олгъаны киби къабул этмеге огретти.

Гуняхлар ишлеп яшагъан инсаниет, мукъаддес, улу китапларда язылгъан шартларгъа риает этмесе, тайинленген куню-саатинде джезасыны буладжакъ деген фикирлерни эсеринде айрыджа тарифледи. Кечмиш заманларда ве озюнинъ девринде яшагъан улу шахысларнынъ сымаларында бу фикирлерини тасвирледи.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир, шашмалап тюшкен орманда, насыл учъ йыртыджыны расткетире? Бу учъ айваннынъ эсердеки тасвири насыл бир символик анълатылувларнен багълы олгъаныны икье этинъыз.
2. Бу эсерде фаний дюньядаки инсаннынъ анги бир ёлджулыгъы косьтериле? Арслан, борю ве къаплан сымасында насыл бир чизгилер ифаделенгенини айтынъыз.
3. Шаир Вергилийнен бераберликте анги бир ерлерни зиярет этелер? Анда кимлерни корьгенини айтынъыз.
4. Эсернинъ энъ сонъунда насыл бир адисе-вакъиалар олып кече? Метиннен файдаланып, икье этинъыз.

«Иляхий комедия»да Джеэннемнинъ тасвири

Данте Алигъерининъ «Иляхий комедия»сында Джеэннем пек меракълы тасвир олуна. Эсерде Джеэннем дюньянынъ меркезинде ерлешкен, ве, бир хуню киби, кеткен сайын, тарлашкъан, докъуз къат коктен ибареттир. Джеэннемнинъ эр бир къаты фаний дюньяда яшагъан инсанларнынъ япкъан гуняхларынынъ мыкъдары эсасында тайин олуна. Эсерде гуняхларнынъ ве къаргъышлы джезаларнынъ агъырлыгъы, юкъары къатларгъа котерильген сайын, чокълашкъаны косътериле. Эсерде Джеэннемнинъ эр бир къаты, инсанларнынъ омюрде япкъан гуняхларынынъ агъырлыкъ деджесине коре, бойле сыралана: къоркъакълар, шехветперестлер (ис ве дуйгъунунъ нефисхор эсирлери), обурлар, залымлар, къатиллер, Аллаһкъа къаршы кеткенлер, гомосексуалистлер, къадын сатыджылар, ара бозуджылар, фалджылар, экиюзлюлер, къалпазанлар, акърабаларына, ватанларына, мусафирлерине, къутсал имангъа хиянет эткенлер.

«Иляхий комедия»да Арафнынъ тасвири

Араф океанлар ортасындаки бир ада узеринде ерлешкен дюньянынъ энъ юксек дагъыдыр. Хуню шеклинде ве еди къат олгъан дагънынъ сонъ къаты, ер юзюнинъ дженнетидир. Ве, бундан сонъ, он къатлы кок юзю дженнетине кечилер.

Арафта афу этильмесине, багъышланмасына акъ къазангъан, факъат Аллахнынъ севгили къуллары сырасына киребильмек ичюн, кечиджи бир темизлев, арындырув сынавындан кечкен, гуныхы аз олгъан кишилер булуна экенлер.

Арафта гуняхларнынъ ве къаргъышлы джезаларнынъ агъырлыгъы джеэннемдекилернинъ аксине, юкъары котерильдикче азлашкъаны анълатылыр. Мында, сонъ нефесте тевбе эткенлер, дженкте ве джинаетликнен ольдюрильгенлер, кибирилир, хасетчилер (кунъджю ве къызгъанычлар), опыкелерини тутамагъанлар, тембеллер ерлешкенлер.

«Иляхий комедия»да Дженнетнинъ тасвири

Дженнет Кокте ерлешкен Ай, Меркурий, Венус, Кунеш, Марс, Юпитер, Сатурн киби сейярелерни арекет эттириджи Кок ве Арш-и-Алядан ибареттир. Арш-и-Аля саф нурдан ибареттир, мад-

деден арынган, мытлакга сюкюнет дияры олган Раббининг кьатыдыр.

Дженнетнинг гузелликлери ве ичинде булунганларнын мертебелери кьатлар юксельген сайын артар. Энг ашагыдаки кьатата: эйиликсеверлер, ашыклар, алимлер, шейтлер, адиль укюмдарлар, иляхи ашкькга далганлар, азизлер, мелеклер ерлешкенлер.

Эсернинг Джеэннем адлы болюгинде бильдирилген малюмат Дантенинг энциклопедик бир инсан олганьны тарифлей. Бу эсерде бильдирилген малюмат пек яшаган девриндеки, астрономия ве геометрияны, фельсефе ве эдебиятыны, чешит илим даллары ве сааларыны Данте терен бильгенини косьтермектелер. Муэллиф кьабаатлы инсанларнын, Джеэннем ве Арафта насыл джезаланганьны, левхаларда, бар акьикьатынен, косьтерип, окьуйыджыны дешетке кьоя.

Эсеринде Данте мусульманлар акькьында акьарет тешкиль этеджек ифаделер кьуланмай. «Иляхи комедия»да, Хазрети Мухаммед иле Хазрети Алини Джеэннемде косьтерильмегени дикькьатымызны чеккен бир хусусиеттир. Бу эсерде муэллиф учь мусульманга — Селляхиддин Эйубке, Ибн Сина, Ибн Рушдилерге дикькьат айыра. Олар Арафнын кьапусында ве азап чекмегенлернин арасындадыр.

Эсерде тасвир олунган бу вазиет о девирде Хадж сеферлерининг христианлар арасында шиддетнен кьабул олунганьны тарифлей. Оларны Джеэннемнинг энг тюбюнде дегиль, болюджилик якьанларнын кьатында, секизинджи кьатында косьтерильмеси де, Хазрети Пейгьамбернинг олардан айырылып, янгы бир дин кьургьаныны, христиан дюньясына бильдирмектедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсерден Джеэннемнинг анги бир шекильде олганьны ве не ерде ерлешкени акькьында насыл малюмат ала бильдингиз? Сизге бу бильгилер насыл джеэттен кьыйметли олганьны сейленгиз.
2. Джеэннемнинг эр бир кьаты, фаний дюньяда яшаган инсанларнын гуняхлярына нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?
3. Эсерден Арафнын анги бир шекильде олганьны ве не ерде ерлешкени акькьында насыл малюмат бильдингиз?
4. Арафнын эр бир кьаты, фаний дюньяда яшаган инсанларнын гуняхлярына нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?
5. Дженнет акькьында не бильдингиз?
6. Дженнетнинг эр бир кьаты, фаний дюньяда яшаган инсанларнынг якьан эйиликлерине нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?

ИЛЯХИЙ КОМЕДИЯ

ДЖЕЭННЕМ^[30]

Биринджи йыр

Данте къап-къаранлыкъ, зульмет толу орманда, бутюн кунь ёлуны шашырып юрер экен, танъгъа якъын, о ерден, чаре тапып чыкъа ве юксек тёпеликке котериле. Амма онынъ ёлуны къашлан, арслан ве къашкъыр кестирип чыкъалар. Оны гъайрыдан орман-нынъ ичерисине къувалар. Шу арада шаирнинъ къаршысында къадимий дюнья шаири Вергилий пейда ола. О, онъа бир къач сёз айта. Вергилий Дантени Джеэннем ве Арафтан аман-эсен алып отеджегини, Дженнетке исе Беатриче алып киреджегини бильди-ре. Шойле этип, Данте Вергилийнинъ пешинден кете.

- 1 Аятий омрюмнинъ ярысын юрип,
Чытырман дагъларда шашырдым ёлум.
Зульметтен¹ сарсылгъан ормангъа сюрип
- 4 Киргеним, айтмагъа аджиздир гонълюм.
Хатыргъа пек синъген мудхиш сезгини
Унутып оламай, солгъандыр гулюм.
- 7 Эджельден къоркъунчлы олгъан бир эзги
Сейяхындан² таптым эбедий савап,
Корьгенимни айтсам: мисильсиз кузьгю,
- 10 Хатырлап оламам. Ненидир арап,
Ормангъа баргъаным ёлумдан тайып,
О тюшми, гонъюльни сарыткъан харап.
- 13 Къан къускъан ерде гъайып олмадым шашып,
Дагънынъ бир четине еттим ве, шу анъ,
Юксек тёпеликке эндим, къыр ашып.
- 16 Сейярелер шу дем олунды беян.
Шевкъ сачтылар этрафкъа икметтен ташып,
Тёктилер дагъ сыртына козьяшын урьян.

¹ зульметтен — зифт къаранлыкътан

² сейяхындан — зияретинден

- 19 Къоркъудан арынъан юрекке сакин
Къаранлыкъ геджеден синъсе де теляш,
Гонълюм тазе нефес алды бир такъым.
- 22 Далгъалар къахринден¹ къуртулгъан сейях
Саильге чыккъандай, артына бакъып,
Хор санып озюни алемден кяде,
- 25 Серсерий тюшюндже, фикирден рухум
Тынчланды шай этип, тез, февкъульаде,
Коререк ёлларда, акъкъанын зокъум.
- 28 Вуджудыма синъгенде коклерден къувет,
Земинге тюш энген басамакълардан
Юксекке ынтылдым, суръатле энип.
- 31 Чет бир дагъ, къаядан буюрып давет,
Тюшип кельди, пысып, балабан къаплан,
Юнълери ёлакълы, фелектен дёнип.
- 34 О, юксек ёлумны кечкенде, яман
Айланып турарды, юткъунып, сакъыт,
Хаялсырар эдим, къайтмакъны аман.
- 37 Лякин пейда олгъанда, кунеш, шу вакъыт,
Йылдызлар топуны сырттан къушатты
Иляхий Севгининъ мисли ёкъ тахыт,
- 40 Йылдызлар шавлесин Ерге узатып,
Саарь вакътындаки хош саат дерсинъ,
Къальптеки теляшым шу ань джоюлды.
- 43 Къоркъубильмез исин этрафкъа сер сен²,
Дер экеч, корюнди балабан арслан.
Къальптеки ишанчта оюкъ оюлды.
- 46 Келе эди ёл басып, шексинмей аслы,
Ер панджалап, ачлыкътан джагъы тарсылдап,
Тёгерекке яйып, дешетли къоркъу.

¹ далгъалар къахринден — далгъаларнынъ шиддетли, джезалы тепренювинден

² сер сен — (сермек) яй, дагъыт сен

- 49 Къуру кемик къашкъыр да, тиши тасырдап,
Ольдюріджи къытмырлыкътан арынмай фаслы,
Келе эди джан йыртыджы, дуалар окъу...
- 61 Зульмет вадийсинде тедбирсиз эдим,
Бир зат пейда олды къаршымда шу ань,
Гуя лафсызлыкътан талгъанын сездим.
- 64 Оны корьгенимнен, ялвардым: — Аман,
Къуртарынгъыз мени, эйлейип керем,
Колеткесингъми, инсан, ич фаркъы ёкъ.
- 79 — Сен Вергилийсингъми, къаршымда бугунь
Расткельген багъры кенъ ве джумерт гонгюль?! —
Шойле джевап бердим. Къальбимде дюгюнъ: —
- 82 — Назм эхлининъ Хуршиди ве пири кямиль¹,
Сангъа севгим иле чекип чокъ захмет,
Иджадынъ окъумагъа олгъаным наиль.
- 85 Сен мангъа устасынъ, унерли ибрет,
Эр ерде шан тапкъан гузель ве махбуп
Услупни² тюз эттинъ эдие, къамет.
- 88 Мангъа мынав махлюкъ азар бере чокъ,
Медет эйле³, энди, эвлия инсан,
Япмышындан сабырым тюкенди толып.
- 91 — Сени къуртараджакъ ёл олды беян. —
Алыма козь ташлап, сёз башлады о, —
Дешетли мензильге къайтма бир заман.
- 94 Сени къан агълаткъан Къашкъыр пек джарис,
Бу якъкъа юксельсе, анги бир бенде,
Махф этер⁴, ёлларын кесип шу ерде.
- 97 О, шойле явуздыр, гъаддар, масхара,
Ач афат, тоймамыш, ярамаз, хасис.
Алларгъа кетиргеч, бинъ гулюнъ солар.

¹ кямиль — шиир усталыгъынынъ Кунеши

² махбуп услупни — севген услупни

³ медет эйле — ярдым эт

⁴ махф этер — ёкъ этер

- 100 Бу явуз Къашкъырны баскъан ис арам,
Расткельген бир затны ёлдан урар зар,
Шевкъатлы Ит кельгеч, иш де терс олур.
- 103 Нефис къулу дегиль о, Къашкъырдай башсыз,
Идракли ве джумерт, эр бир иш аля
Яшар къанаатле, даим музаффар.
- 106 Эвриал эм де Турн, Нис ве Камилла
Мулькю къурбан олгъан италянгъа хас,
Икметли олгъайдыр шанлы Ит илля.
- 109 Къаерге къачмасын Къашкъыр бешарет,
Ит оны Арафкъа сокъаджакъ бир кунъ.
Гъарез мензильге тюшмектен терс кет.
- 112 Меним сёзлериме энди динълен, тур,
Рухларнынъ эбедий мескени таба,
Ёлбашчынъ олайым, меним иле юрь.
- 115 Андадыр къадимий рухларнынъ эпси
Оларнынъ ферьядына асарсанъ къулакъ,
Динълерсинъ зар олгъан ихтияджларын.
- 118 Атешгях багърыны корерсинъ бираз,
Бир къавм ки, олса да, азаптан азат,
Дженнет ферагъатын¹ беклейлер мытлакъ.
- 121 Даа юксекликни эйлесенъ мурат,
Дилявер рух джесюр юрекли сени алыр къаршылап,
Экинъиз кетерсиз, этермиз хайрат.
- 124 Мен Арш-Азретинден кетамам кечип,
Чюнки эйлемедим ёлун итираф,
Дост- эшни де бирден къалыр о, тутып.
- 127 Эмри ваджип тахты манъа макъульдир.
О Ер — Алий дергях², О — Алий хиргях³,
О Ерге етишмек шереп ве савап».

¹ Дженнет ферагъатын — Дженнет раатлыгъыны

² Алий дергях — Танърынынъ къаты, узурь, меяны

³ Алий хиргях — Танърынынъ эбедий къаты, узурь, меяны

- 130 Дедим: «Сен ёлунъдан хаберсиз эляк
Ресульнинъ акъкъыны зйле ильтиджа,
Шаирим, белядан къуртар мени, ах.
- 133 Ёл башла, айткъанынъ рух таба фелях,
Бир ара Дженнетнинъ къапусын корьсем,
Джеза чеккенлерни де махкюм, мубтеля».
- 136 Кетти, юрьдим мен пешинден серсем.

Суаллер ве вазифелер:

1. Зульмет вадийсинде Данте насыл бир адисе-вакъиаларгъа расткельгенини эсерден окъуп анълатынъыз. Эсерде муэллиф тарафындан къулла-нылгъан къашлан, арслан, къуру кемик къашкъырнынъ сымалары нени анълаталар?
2. Данте ве Вергилий не акъкъында лакъырды этелер? Вергилий онъа къашкъыр акъкъында нелер айткъаныны эсерден ифадели окъунъыз.
3. Данте Вергилий иле къайда кетелер? Бу акъта эсердеки сатырлардан мисаль кетирип тарифленъиз.
4. Вергилий Дантени къаерге къадар озгъараджагъыны бильдирди. Себебини анълаттымы? Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

Бешинджи йыр

Вергилий ве Данте айланып тюшкен экинджи даиренинъ къатындаки бенделернинъ гунахыны тайин этип, джезасыны косътериджи Миносны корелер. Бу даиреде шехветперестлер ерлешкен экен. Олар дешетли къую этрафында токътавсыз айланып юрелер. Бу ерде Данте бахтсыз севгилиси Франческа иле субетлеше.

- 1 Биринджи даире ичин терк этип,
Аизар инъильти толгъан диаргъа
Аякъдаш достумнен тез кельдик етип.
- 4 Инъильти, седадан ава сияргъан
Бу ерде Миноснынъ иши бес-белли,
Озгъарыр рухларны тизип сырагъа,
- 7 Джезалав эсабын авасы елли,
Махкюм рух кельгенде, дерьяны кечип,
Миноснынъ чыкъаргъан фенти пек телли.

- 10 Къуйругъыны орап, махкюмни сечип,
Айыбына коре, буладжакъ некес,
Гуняхына ляйыкъ зокъумын ичип.
- 13 Титреерек, джезасын беклерди эр кес,
Дешетли хахимге бир-бир янашып,
Ашагъы тюшелер чыкъармай нефес.
- 16 — Гъам эвине кельдинъми, даире ашып. —
Деди Минос, титис ишин токътатып,
Сеси седа олды, тешрифке шашып.
- 19 — Не анъладынъ бу ёлгъа, сен окъ атып,
Озюнъни бас, даире кезмеге къыйын. —
Ёлдашым кестирип, деди сёз къатып:
- 22 — Джеэннем онъа ляйыкъ, эм де тайин
Шеадет бергендир О, Алий дергях,
Дергях эври ваджип, санъа айтайым.
- 25 Шу вакъыт чалынды къулакъта ах-вах;
Бинълеп бенделернинъ зарлы налеси,
Къангъытып быракъты гонълюмни эй-вах!
- 28 Бу ерде нурларнынъ учкъан шавлеси,
Мисильсиз пек къоркъунч, терен денъизден
Фышкъыргъан фуртуна — рухларнынъ сеси,
- 31 Кутюкленип учты серпильген изде,
Къошып махкюм рухкъа къасевет-къааръ,
Къаранлыкъ бошкъунлыкъта эр шей тенсиз де.

Шаир ёлбашчысы, ёлдашы Вергилийнен экинджи даиредеки ал-вазиетни козетип юрьгенде, бахтсыз севгининъ къурбаны олып, вефат эткен севгилисиде Франческанен корюше.

- 85 Меним гуръ сесимни эшитип олар,
Дидонанынъ сафында сезмейип эв-баркъ,
Узурыма ашыкъты, котерип къоллар:
- 88 — Ашкъ дадын таткъан зат мераметле саркъ,
Кельгенсинъ, налемиз Аршкъа еткенде,
Коръмеге зульметте олгъанларны гъаркъ.

- 91 Мындан Рабби дуа кѣабул эткенде,
Багъышлав алыр эдик, ялкѣарыш, сорап.
Гуныны багъышлагъан тек Алий дергах.
- 94 Не бильмеге истейсинѣ, кельдинѣ не ёрап,
Разымыз биз субеттен кейф алмакѣ, акѣ,
Боран тынгъан вакъытта, арзулар арап.
- 97 По неэри шувулдап акѣкъанда иракѣ,
Пек джумерт, хайырлы ерлерге етти,
Тынгъан саиллерде таптым мен дуракѣ.
- 100 Гузель бир вуджукѣа пек мефтюн этти
Севишкен диллерни багълагъан зия,
Вуджудым севгиден хор олып, битти.
- 103 Ашкѣ атеши севгиден олмады зиян,
Гонѣюльдеш инсанны севем мен аля...
Кѣальбимде дерьядай ташмакѣта исьян.
- 106 Бу севгиден башымызгѣа тюштю зор беля,
Бизим кѣатильни беклейлер Каинде,—
Деди бир колетки — козьлери эля.
- 109 Бу сёзлерни динѣлеп, боюм олып яй,
Сонѣсыз азаплардан баш эгдим гѣамлы:
Насыл фикир кѣыйнай бойле мескенде.
- 112 Дедим: — Асыл да олгъанмы бильген,
Оларны насыл пак, бир хаял джамлы
Бу аджджы кѣысметке алып кетирген?!
- 115 Сюкюнет энгенде, мен бердим суаль:
— Аизарынѣ динѣлеп, даянмам асыл,
Франческа кѣальбиме гѣам кѣойды шу анѣ.
- 118 Туташтыргъан недир, айт, сен, тутма сыр.
Гѣарип гонѣюллерни асретте эбджиль
Тута нас... тесадюф, насыл ал, асыр? —
- 121 О деди: — Бахтсызлыкѣ чагъында эр диль
Шад вакътын хатырлап, гѣам чеккен анѣде
Алынѣа устазынѣ оладжакѣ кефиль.

124 Бу мудхиш, талийсиз севгининъ зарлы
Тафсилятын этсем, эгер де беян,
Сель акъар козьяшым, сѣндирир къандиль.

127 Бильмездик Ланчелотны бу алгъа къойгъан
Ашкъ хавфыны акъылгъа ич де ильмейип,
Юрердик о заман первасыз, ян-ян.

130 Севги аизарын къальплер бильмейип.
Козьлер токъушарды саифе ара,
Бизге бахт бакъар эди, козьяш сильмейип.

Бойле этип, Франческанынъ колеткиси, сагъ-селямет олгъанда, Дантенен бераберликте Галеото адында бир эдипнинъ Ланчеллотнынъ севгиси акъкъында язгъан къыссасыны окъугъанда, къальплеринде сыджакъ ислер уянгъаныны анълата. Бу вакъиадан сонъ, олар китап окъумагъаныны бильдире.

139 Эрвах сѣйлер эди, эйлейип веда,
Эши де ынърарды, ынърарды тѣлю,
Асретлери мени эттилер эда,

142 Ыккъылдым шу анъде, мисильсиз олю.

Суаллер ве вазифелер:

1. Экинджи даиренинъ къатында шехветперест инсанларнынъ вазieti насыл тасвир олунгъаныны эсерден окъунъыз. Икяе этинъиз. Миноснынъ бу даиреде япкъан вазифелери неден ибарет эди?

2. Миноснен Дантенинъ арасында насыл бир лакъырды олып кечкенини тарифленъиз. Эсерден мисаллер кетирип, джевабынъызны тасдыкъланъыз.

3. Бахытсыз севгининъ къурбаны олгъан Франческанен Данте къаерде корюше? Олар озюнинъ севгиси акъкъында нелер бильдиргенини эсерден окъуп изаланъыз.

Отуз учюнджи йыр

Пизанлылар граф Уголинонынъ эки огълу ве эки торуныны къаранлыкъ ерге къапатыш, ачлыкъ чектирип, ачлыкътан къыйнап ольдюргенлер. Граф Дантеге бу акъта икяе эте. Бу фурсаттан файдаланып, шаир — Данте, саткъын инсаннынъ руху вуджуды

даа сагъ олгъан арада, онынъ руху Дженнетке тюшюрильгени, шу арада рухсыз тенге иблис кирип, ерлешип алгъаны акъкъындаки малюматнен таныш ола.

10 Кимсинъ бильмейим, насыл къавм-несильден?

Къайтылмаз мекяндан кельдинъ серсерий,
Тосканлисинъ, тиль-лехдженъ де, эсимде.

13 — Граф Уголино эдим, омрюм эксерий

Кечти. Янымда — олюмге себепкен,
Къомшум — архиепископтыр — Руджьери.

16 Онъа инанырдым, ич де тутмай кем,

Ольдюрди, махф этип, санки бар джиан,
Иман бирлигини узип мустехкем.

19 Анги бир себепле махв эткенин джан,

Аля даа бильмейдир ич бир замандаш,
Динълеп лафларымны, топла эеджан.

22 Ач къале къасырына тюштим берип къаш,

Нидже бенде олып анда хор туткъун¹,
Къафесте тюш корип, агъартмакъта баш.

25 Кечирдим мында мен нидже-нидже тун.

Мени булгъап бир анъ, вахимели сес²,
Истикъбаль ёлларым къапатты бутюн.

28 Тюш коръдим, гуя о мельун ве некес

Луккуни бизлерден айыргъан якъкъа
Борю явруларына алмагъа нефес

31 Бермейип, къувлагъан меджрух³ авлакъкъа,

Гваланди, Сисмонди, Ланфранки — эпси —
Копеклер шашкъандай къанлы талавгъа,

34 Махв этти оларны хасис тепкиси

Явуз авджыларгъа ем олдылар хор,
Суръатле чевирип омюр тесписин.

¹ хор туткъун — хор эсир

² вахимели сес — къурунтылы сес

³ меджрух — яралангъан

- 37 Уянгъан эдим мен дуйып алым зор,
Эшиттим, токътамай гонъюльден суер
Дёрт огълум азардан агълагъанын тор...
- 40 Козьяш тѣккенсинъми, сен де жанкуер?
Эвлятлар алындан орътюнип гонълум,
Козьлерим торланып, джаным шай куер.
- 43 Уянды дёрт огълум, юкъудан дамлы,
Емиш даркъаткъанда, зинданбан¹ шу вакът,
Турардыкъ биз тюшнинъ тесринден гъамлы.
- 46 Эшиттим къаленинъ къапусы такъ-такъ
Япылды, мен исе бакъардым эфзал².
Къаранынъ янында таш къаткъандек акъ,
- 49 Ынъранмагъа атта етмезди меджал³.
Огълум Ансельмуччо деди: — Бабам, акъ
Чырайынъ агъарды кескендай къанджал. —
- 52 Агъламаз эдим мен, тильсиздай, сессиз
Кечирдим гедже ве кунъдюзимни къыт.
Кунеш догъып, къонгъанда, эдим мен эссиз.
- 55 Гъамлы серт ханеге кунешнинъ йылт-йылт
Шавлеси серпилип тюшкен сание
Анъладым — алымыз этиле такълит⁴.
- 58 Пармагъым тишледим — агърысы тие,
Балларымынъ алын ойланып къат-къат,
Ачлыкътан бир-бирин ашарлар дие.
- 61 Дедилер: — Бизни сен эткенсинъ бербат⁵.
Вуджутны гъайры ал, разымыз, баба,
Бизни ашап олсанъ, къуртулыр эр зат.

¹ зинданбан — зиндан бакъыджысы

² бакъардым эфзал — бакъардым къоркъу иле

³ меджал — такъат

⁴ такълит — алымыз эвель олгъаны киби текрарланып косътериле

⁵ эткенсинъ бербат — эткенсинъ харап, виран, ёкъ эткенсинъ

- 64 Тынчландым, диллерин этмейип фена,
Сюкюнетли куньлер кечти йыракъта.
Къара ер, ютмадынъ, сыр этип, тена?!
- 79 Эй вах, Пиза тамгъасын топраккъа
Сесинъ де джайрагъан топраккъа иснад¹.
Къомшу иль джезанъны созса узаккъа —
- 82 Капрая, Горгона дересин къушат,
Еринден къозгъалсын, токътатсын Арноны,
Арсыз илинъ иле ол сен гъаркъ, бербад!
- 85 Насыл шан юксельткен Уголиноны,
Шай исе, къасырны о, теслим эткен,
Не айбы бар, бу дёрт садеф огъланнынъ?!
- 88 Адыны тамгъалап, айткъанлар да пак,
Пактыр Угуччоне ве Бригата зар...
Къыя тегиз ерден арадыкъ пытакъ.
- 91 О ерде гунахкяр — къавми интизар
Махкюмлер² ятарды бенд олып мытлакъ,
Бузлу энъселери откъа олып зар.
- 94 Агълап, агълаялмаз олар налекяр,
Козюнде топланып къалгъан истирап
Синъип кете эди тенге азапкяр.
- 97 Буллюр серпкен козьлер гуя истер ап,
Зевалны токътаткъан, козьяшы сырлы
Бузлап къата эди, михтапны арап³.
- 100 Бу ерде юзь-козюм, кирпичим дымлы,
Дешетли сувукътан олгъанда къара,
Сезмездим сувукъны шай йылдырымлы!
- 103 Ис эттим серт ельни, лякин шу небет
Дедим устазыма: — Къайдан зар-зевал,
Сыджакъ рузгяр мында бузлагъан эбед...⁴

¹ иснад — ярдымдыр

² интизар махкюмлер — беклеген махкюмлер

³ михтапны арап — эджель балтасыны арап

⁴ эбед... — эбедий

- 106 Устазым деди ки: — Сабр әйле, эхвал...
Ничюн кьутургъанын ельнинъ шу заман
Озюнъ кореджекте, анъларсынъ деръаль!
- 109 Бузларара бенде¹ бир махкюм шу анъ
Къычырды: — Әй, бу ян эткенлер сефер,
Шевкъатсыз олманъыз, аджынъ текяран.
- 112 Артыкъ козьни къаплагъан сувукъ буз әтер,
Ачынъыз, төкейим азгъана козьаш,
Зира козьаш иле зерре де кетер.
- 115 Джевап әйлеп, дедим: — Берип манъа къаш,
Беян эт кимлигинъ, сёзюмден къайтсам,
Олайым буз ичинде къатып мисли таш.
- 118 Деди: — Альбериго — ракъибим, инан,
Ниметтен явуз иш къозгъадым, амма,
Хурмагъа инджырны денъиштим шу анъ.
- 121 Негях дедим: — Къачан таптынъ сен фасыл?
Деди: — Джысмым тири ярыкъ дюньяда,
О насыл эхвалдадыр? Бильмезим асыл!
- 124 Толомея яни — къатлы семада
Шойле къаиде бар: джеза булмай джан,
Атропос этмеден тенни тамада.
- 127 Манълайымдан бузны сыдыргъан вакъыт,
Санъа зевкъ берсин деп, сыр ачам әркин:
Саткъынлыкъ олгъанда, әйленъиз сакъыт...
- 130 Рух кетип, вуджуткъа иблис киреркен,
Омюрнинъ муддети биткени къадар,
Вуджут эвелькидай яшап юеркен.
- 133 Рух исе бошлукъкъа серпильген заман,
Бакъ сен, шу джинджикип, тельмирген рухкъа,
Тириге ошап юредир олып къараман.
- 136 Мегерим, кельгенсинъ, сен бойле чагъда,
Бранька дОрьяны бильмегинъ керек,
Мында къавруламыз оннен бир ягъда.

¹ бенде — къул

139 Дедим: — Бильдирмектем лафларынъа шек,
Браньки дОрья аля да азат,
Ашамакъ, ичмекни эткен дегиль терк.

142 О деди: — Микеле Цанке — шайд зат
Тенин кечмишине эйлеген земин,
Аля мум хавузда олмайып бербат, —

145 Иблис кирген беденине къуванып, эмин,
Эши олгъан онынъ, Бир де тапкъан шан,
Чекип алып тенини, этип ант-емин.

148 Козьлерим таба соз къолунънен нишан,
Ач оны! Лякин мен къайттым лафымдан,
Манъа шереф эди мердсизлик шу анъ!

151 Ах! Генуялылар, затлар тенинден
Намус-ар, идрак эбедий терк эткен,
Геберип биткейдинъиз баре земинден?!

154 Пис, муртад эждат¹ сырасына еткен
Аллякъкъа расткельдим, руху — Коцитте —
Элем неэринде. Тени сагъ кеткен

157 Инсанларнен юре, айретке дегер!

Айше Кокиеванынъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. Граф Уголино Дантени насыл таный. Онынъ лакъырды тилини насыл айырды эткенини эсердеки мисралардан мисаль кетирип исбатланъыз.

2. Пизанлылар граф Уголинонынъ огъуларны не ичюн къыйнап ольдургенини эсердеки сатырларнен исбатланъыз.

3. Ансельмуччо Уголиногъа насыл сёзлернен мураджаат эткенини окъунъыз. 61-инджи терцинада олар бабасына насыл бир риджада булуналар?

4. Дехшетлерни корьген Данте ве Вергилий арасында насыл субет отькериле. 100, 103, 106, 109-ынджы терциналарны окъуп джевабынъызны айдынлатынъыз.

5. Фурсаттан файдалангъан Данте инсаннынъ руху акъкъында насыл малюмат огрене? Бу акътаки сатырларны ифадели иза этинъиз.

¹ муртад эждат — динини денъиштирген, саткъан эждат

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ТЕРЦИНА АҚЪКЪЫНДА АНЪЛАЙЫШ

Дерслигимизнинъ назарий къысымларында сизлер ширий везинлер, шаркъ шириетининъ жанрларынен таныш олгъан эдинъиз. Баты шириетининъ де озюне хас везинлери бардыр. Данте Алигъерининъ «Иляхий комедия»сы *терцина* деп айтылгъан ширий везин иле язылгъандыр. Терцинанынъ къафиелешюв схемасыны анъламакъ ичюн, кене де эсер акъкъында мевджют олгъан бильгилерге мураджаат этейик.

Баты эдебиятынынъ энъ улу эсерлеринден бири сайылгъан «Иляхий комедия»ны тешкиль эткен узун шиир отуз учъ йырдан ибарет олгъаныны билесинъиз. Эсерге кирсетильген киришнен бераберликте «Иляхий комедия» 100 йырдан, бутюн комедия исе 14 233 мисрадан ибарет олгъаныны окъугъан эдинъиз.

«Иляхий комедия» Кириш, Джеэннем, Араф, Дженнет киби дёрт къысымдан ибарет олгъаныны, эсернинъ Джеэннем къысмы — 4720 сатырны, Араф къысмы — 4755 сатырны, Дженнет къысмы исе — 4758 сатырны тешкиль эткенини огрендинъиз.

Эсерде ракъамларнынъ бойле тизилуви бефтан дегильдир. Ондан да гъайры Данте 3 ве 9 ракъамларына буюк эмиет бергени де сизге беллидир. Атта поэмада къулланылгъан бент учъ сатырдан ибареттир.

Учъ сатырдан ибарет олгъан бент — терцина деп адландырыла. Терцинада биринджи сатыр учюнджи сатырнен къафиелешше. Экинджи сатыр исе биринджи ве ондан сонъ кельген учюнджи сатырнен къафиелешип кетелер.

Къафиелешюв эсернинъ девамында эсернинъ башында насыл къафиелешкен олса, ойле де де текрарлана. Эгер биз эр бир къафиени арифнен косътермек истесек, терцинанынъ къафиелешюв схемасы бойле сыфат ала билир:

Аба, бвб, вгв, гдг, дед, еёе, ёжё, жзж, зиз, ики, клк, лмл, мнм, нон, опо... ве иляхре. Терцинанынъ схемасыны бутюн элифбе тер-

тиби боюнджа тизмек мумкюн. Терцинаны тамамламакъ ичюн сонъки къафиелешкен **эюэ**, **юяю**, сатырларгъа даа бир сатыр **я** келип къошула. О да, элифбенинъ сонъки арифини бильдирген къафиели сатыр ола бикир. Меселя, эсерден бир парчаны къулланып, бильгилеримизни талиль этейик:

10	Кимсинъ бильмейим, насыл къавм-несильден?
Къайтылмаз мекяндан кельдинъ серсерий,
Тосканлисинъ, тиль-лехдженъ де, эсимде.	а
б
а	аба
13	— Граф Уголино эдим, омрюм эксерий
Кечти. Янымда — олюмге себепкен,
Къомшум — архиепископтыр — Руджьери .	б
в
б	бвб
16	Онъа инанырдым, ич де тутмай кем,
Ольдюрди, махф этип санки бар джиан,
Иман бирлигини узип мустехкем.	в
г
в	вгв
19	Анги бир себепле махв эткенин джан,
Аля даа бильмейдир ич бир замандаш,
Динълеп лафларымны, топла эеджан.	г
д
г	гдг
22	Ач къале къасрына тюштим берип къаш,
Нидже бенде олып анда хор туткъун,
Къафесте тюш корип, агъартмакъта баш.	д
е
д	дед
25	Кечирдим мен мында нидже-нидже тун.
Мени булгъап бир анъ, вахимели сес,
Истикъбаль ёлларны къапатты бутюн.	е
ё
е	еёе
151	О, Генуялылар, затлар тенинден
Намусар, идрак эбедий терк эткен,
Геберип биткейдинъиз баре земинден?!	э
ю
э	эюэ
154	Пис, муртад эждат сырасына еткен
Аллякъкъа расткельдим, руху Коцитте —
Элем неэринде. Тени сагъ, кеткен,	ю
я
ю	юяю
157	Инсанларнен юре, айретке дегер!	я	

Бойледже, Дантенинъ «Иляхий комедия»сында биз талиль эткен ве эсерде къулланылгъан шиирий везин **терцина** деп адландырыла. Комедиянынъ учь болюги, башындан сонъуна къадар, къафиелешип, терцина киби шиирий везиннен язылгъандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Насыл бир ширий везинге терцина дерлер? Терцина киби ширий везиннинъ къафилешюв сатырларыны тафсилятлы анълатынъыз.
2. Терцинанынъ къафилешювини арифлернен косьтермек истесек, оны насыл яза билемиз? Эсерден мисаллер кетирип, анълатынъыз.
3. Терцинанынъ схемасы бутюн элифбе тертиби боюнджа насыл тизиле? Сонъки къафилешкен сатырларны язып косьтеринъыз.

УЯНУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Орта асылрлар девринде мемлекетлер арасында буюк дагъы-ныкълыкъ пейда олгъан эди. Мемлекетлер арасындаки дагъы-ныкълыкъ девирлер кечтикче джоюла башлай. О девирде бир чокъ джогърафик кешфлер япыла ве бир чокъ китаплар нешир олуна. Инсанларнынъ рухий аят тарзына кильсенинъ пек буюк тесири ола. Джемиет аятында бир чокъ идалашувлар пейда этиле. Яни бу девирдеки инсанларнынъ омюринде пек чокъ медений ве ильмий денъишюв ве янъарувлар олып кече. Джемиет омюриндеки бойле денъишювлер ренесанс деврининъ джанланувына, уянувына темель къоя.

Бу девирде антик медениетининъ зенгин дюнъясына меракъ пек арта. Энди бутюнлей унутылгъан анъанелернинъ гъайрыдан джанландырув эснасы башлана. Археологик къазувлар япылгъанда, бир чокъ эски эйкеллер тапыла. Эвельден белли олмагъан антик яzydжыларнынъ эсерлери мейдангъа чыкъарыла. Нетиджеде, бу девирде гъайрыдан тапылгъан антик эдебиат буюк бир муджизевий нумюне оларакъ къабул олуна.

Санат ве илимде, латын тилининъ кениш къуullanувынен бир сырада, халкъ тиллерине, халкъ агъыз иджадына да эмиет бериллип башлана.

Уянув девир джиан эдебиятынынъ илерилев эснасынынъ энъ эсас чизгиси — бу девирде шерифлендирильген инсаниетнинъ къыйметинен бельгилене. Гуманизм, яки инсаниетлик гъаесининъ тарафдарлары эр бир инсан озюнинъ такъдирини озю къура бильгенини, озю джевапкъар олгъаныны илян этелер. Олар инсаннынъ омюри бойле олгъанына пек инана эдилер.

Бильгенинъизге коре, бу девир башланмаздан эвель, Италияда иджат эткен Дантенинъ эсерлеринде та о вакъыт энди ренесанс-нынъ, уянувнынъ чизгилери сезиле, эсерлеринде инсан гонълю-нинъ къыймети косътериле. Франсыз эдебиятында Рабленинъ «Гаргантюа ве Пантагрюэль» эсери уянув деврининъ къыймет-ли эсери сайылды. Инглиз эдебияты исе бу девирде джиангъа Шекспирни багъышлады.

Джиан эдебиятыннъ уянув девринде бутюндюньявий тарихий къыйметке малик олгъан улу муджизелер яратылды. Бу муджи-зелер шундан ибарет эди ки, уянув деврининъ векиллери тек эде-бият саасында дегиль де, илим ве санатнынъ чешит сааларын-да да хызмет эте эдилер. Олар чешит бильги ве зенаат саиплери олгъанлар. Рафаэль Санти, Леонардо да Винчи, Микеланджело Буанаротти, Рембрандт ван Рей киби дигер сымаларнынъ адлары сизге бу сааларда олгъан янъылыкъны хатырлата биле.

Шахсиетнинъ гармоник илерилев гъаелерининъ тарафдарлары акъыл идракинен этрафтакилерни шашырткъан санат ве медениет векиллери олгъанлар. Оларгъа базада, истидаты пек кениш олгъа-ны себинден, «Уянув деврининъ титанлары» деп де ад бергенлер. Меселя, Леонардо да Винчи эм рессам, эйкельтраш, алим, муэндис олгъан.

Мона Лиза (Джаконда)нынъ портретини о, япты. О, парашют гъаесини илькиде тевсие эткени белли.

Микеланджело да эйкельтраш, рессам, шаир олгъаны белли.

Бойле этип, уянув девир джиан эдебиятыннъ илерилев эснасы эвеля Италияда башланып, сонъра дигер мемлекетлерге де джай-рай. Бу эснас XVI асырда текмил чечеклене.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ренесанс девринде насыл янъылыкълар олып кече? Муджизевий нумюне оларакъ къабул олунгъан сааны айтынъыз.
2. Уянув девир джиан эдебиятынъ илерилев эснасыннъ эсас чизгиси ненен бельгилене эди?
3. Бу девирнинъ башланувына темель къойгъан эсерлернинъ адлары ве оларнынъ муэллифлерини къайд этинъиз. Сиз оларнынъ эсерлеринен танышсынъызмы?
4. Джиан эдебиятыннъ уянув девринде насыл бутюндюньявий му-джизелер яратылды? Бирер-бирер хатырлап, икяе этинъиз.
5. Бу девирде яшагъан санат ве медениет векиллерине даа насыл ад бергенлер?

ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР (1564—1616)

Уянув деврининъ улу англиз драматургы озь девринде замандашлары арасында белли инсан сайылмагъан. Онынъ улулыгъыны, ондан сонъки девирде яшагъан несиллер, эсерлерини окъуп, онынъ адыны алемге таныткъанлар. Шу себептен де, онынъ аятий фаалиети акъкъында малюмат гъаает аздыр. Бизге тек онынъ эснафчы-къолчакъчы къорантасында догъыш осъкени ве шаир-драматург олгъаны малюмдир. Шаир ве драматурглар о девирде джемаатнынъ дикъкъатыны джелып этмегенлер. Джемаат арасында бу инсан оларнынъ урьметлери олмагъанындан себеп, олар акъкъында ич бир шейлер язмагъанлар. Бу девирде чокъусы къыраллар, дин хадимлери ве адий аскерлер акъкъында язгъанлар. О девирде, атта пьесаларда, роллерни иджра эткен актёрларгъа урьмет, бу эсерлерни язгъан драматурглардан да буюк олгъан. Шекспир шу джеэттен омюринде замандашлары арасында танылмагъан.

Эйвон неэрининъ бир четинде ерлешкен кучюк Стратфорд шеэрчигинде дюнъягъа кельген Вильям Шекспирнинъ аяты гъаает мешакъатлы олгъан. Онынъ бутюн балалыгъы бу шеэрде кечкен. Вильям Шекспирнинъ бабасы — Джон Шекспирнинъ къорантасы секиз джандан ибарет экен. Вильям онынъ энъ буюк огълу олгъан. Джон Шекспир, къолчакълар тикип сата, ве, базы да бир кучюк алыш-веришчиликнен огъраша экен. Алыш-веришчиликте бир чокъ къазанчлар эльде эткен Джон, шеэр шурасынынъ азасы оларакъ сайлана. Сонъра исе шеэр башы оларакъ да тайинлене.

Вильям секиз яшындан тувгъан ве къадимий тиллерге дикъкъат айырылгъан, ерли мектепке къатнап башлай. О, мында латынджа ве къадимий юнан ве латын тиллерини менимсей.

Балалыгъындан театр не олгъаныны бильген огълан, дюнъянынъ агъырлыкълары ве къуванчыны озюндже къабул эткен.

Затен, Стратфорд шеэрини актёр такъымлары пек чокъ зиярет эткенлер ве мындаки джемаатны спектакллери кьувандыргъанлар. Ондан да гъайры Стратфорд шеэринден отуз километр авлакъта ерлешкен Ковентри шеэринде эр сене диний драма-мистериялар иджа олунгъан. Шекспир балалыкътан бу сейирлерге алышып къалгъан. Чюнки оларнынъ къорантасы да, дигер якъын шеэрчиклерде яшагъан къоранталар киби, бу шеэрге келип, темашаларны сейир эткенлер.

Балалар оськен сайын, Джон Шекспирнинъ къорантасында маддий вазиет агъырлашкъан. Шу арада Вильям Шекспир де эвленген. Шоттери адында койнинъ бир фермерининъ Энн Хэттуй адлы къызына эвленген. Никяхлары 1582 сенесининъ ноябрь айында къыйылгъан. Арадан вакъыт кечтикче, оларнынъ къызлары догъулгъан. Адыны Сюзен къойгъанлар. Бу арада о, мектепте оджанынъ ярдымджысы, бельки де, бабасына алыш-веришчиликте къолтутуш, хызмет эткендир. Бунъа бакъмадан, Джон Шекспирнинъ аилевий маддий вазиети эп феналашкъан. Эв саиби, ачлыкътан джан къуртармакъ макъсадынен, эви, топракълары ве олгъан мал-мулькюни сатмакъ меджбуретинде къалгъан. Пахылдайын 1585 сенеси оларнынъ аилеси даа арткъан. Вильям Шекспирнинъ къадыны эгиз догъургъан. Огъланчыгъынынъ адыны — Хамлет, къызынынъ адыны исе — Джудит къойгъанлар. Аилени бакъмакъ ичюн, бир якъларгъа кетип, иш къыдырмакъ сырасы тюшкен.

1587 сенеси Вильям Шекспир аилесини быракъып, бир актёр такъымына къошулып, Лондрагъа ёл ала. Озюнинъ иш фаалиетини о, башта, спектакльни сейир этмеге кельген дженаларнынъ атыны бакъмакънен башлай. Сонъра театрде суфлёр олып чалыша. Тек булардан сонъ, театраль такъымда актёрлыкъ япмакъ сырасы тюше. Омюринде бойле агъыр вазиетлерге огърагъан инсан, актёрлыкъ япа-япа, тап сонъунда, озю де драматик эсерлер яратув хызметини сече.

Бойле этип, бугунъки кунюмизге, Шекспирнинъ къалемине менсюп олгъан 37 драматик эсер, келип еткен. Алимлер, драматургнынъ иджадий фаалиетини, язгъан эсерлерининъ гъаевий ёнелишине базанып, учь девирге такъсим этелер.

Вильям Шекспирнинъ 1590—1600 сенелеринде язылгъан эсерлерини онынъ иджадынынъ биринджи деврине кирсетелер. Иджадынынъ биринджи девринде иджат эткен эсерлерде тасвирленген адисе-вакъиалар аят эшкъы, кьуванчынен толу олгъаны

себебинден, *оптимистик деври* деп адландырлар. «Ромео ве Джульетта», «Сонетлер» бу девирнинъ ялкъ эткен йылдызчыкъларыдыр.

Драматургнынъ экинджи иджадий деври 1601—1608 сенелерини къаплап ала. Бу девирде язылган эсерлеринде ренесанс деврининъ уйгъунлыгы бербат олгъаны, инсанперверлернинъ (гуманистлернинъ) аяткъа ачыкъ козьнен бакъа башлагъаны тасвирленгени ичюн, бу девирни иждадынынъ *фаджиалы деври* деп, сечелер. «Хамлет» (1601), «Къырал лир» (1605), «Макбет», «Отелло» киби фаджиалы эсерлери бу девирде дюнья юзю корелер ве саналаштырылалар.

Иждадынынъ учюнджи деврини 1609—1613 алимлер *романтик деври* деп саналар. Бу девирде Шекспир дёрт романтик эсер яза. Бу эсерлер жанр джеэтинден я романтик драма, я да фаджиалы комедиялардыр. Оларнынъ арасында «Туфан» эсери айырылып турмакъта. Бу девирге «VIII Генрих» серлевалы тарихий хроника эсери де кирсетиле.

Вильям Шекспирнинъ бутюн эсерлеринде англиз эдебиятыннынъ ренесанс деврине мевджют олгъан омюр тарзы, акъикъаты тасвирлене. Энь меракълысы шу ки, беш асыр эвель язылган бу эсерлернинъ муим къыймети аля бугунъ де инсаниетликнинъ гонъюль теллерини чимирдетмектелер. Бу эсерлер, бизим девирде де, земаневийлешмектелер.

Вильям Шекспир 1616 сенесининъ апрель айынынъ йигирми учюнде, озюнинъ деврини умуминсаний фаджиалы девир оларакъ къабул этип, вефат этти. Аят ве инсанлыкъны джан гонъюльден севген адам, джиангъа эсерлеринде эбедий яшагъан айдын сималарны акс этип, келеяткъан несиллерге ёл-ёрукъ косьтерген къараманларны тасвирлеп, дюньяны терк этти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Вильям Шекспирнинъ аятий фаалиети акъкъында икяе этинъиз. Секизинджи сыныфта алгъан бильгилеринъизнен пайлашынъыз. Бельки, дигер эдебияттан окъугъан малюматынъыз бардыр? Къыскъа шекильде маруза отъкеринъиз.

2. Шекспирнинъ драматик вариетине менсюп девирлерни айтынъыз. Девирлернинъ сенелерини тарифленъиз... Бу девирде насыл эсерлер язылды. Дефтеринъизде къыскъа план тизип, джевап бермеге азырлыкъ корюнъиз?

В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасы. Эсернинъ сюжет ве композициясынынъ хусусиетлерине даир

В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасы пек муреккеп бир эсердир. Муэллифнинъ язган дигер трагедияларына коре, бу эсернинъ терен анълатылмасына чокъ изаатлар талап олуна. Дюнъявий эдебиятта бу эсер акъкъында чешит-тюрлю дюнъябакъышлар пейда этильди.

Трагедиянынъ там манасыны анъламакъ ичюн исе, эсернинъ сюжет ве композициясыны терен талиль этмек лязим.

«Хамлет» фаджиасында тасвир олунган адисе-вакъиалар, данимаркалы (датский) кыралларнынъ укюмет меркези — Эльсинор сарайында олып кече. Вақъиалар Шекспир яшагъан девирден де эвельдеки вакъытларгъа аиттир. Шекспир бу эсеринде кечмиш тарихны тасвир этер экен, терен кечмиш тарихнынъ чизгисини эсерде сакълап къалып, озюнинъ девриндеки джемиетте асыл олган инсаний мунасебетлерни бирлештирип косътере.

Шундан себеп, Шекспирнинъ эсериндеки къараманлар эм кечмиш, эм де муэллифнинъ девринде яшагъан къараманларгъа менсюптир.

Фаджианынъ сюжетиндеки чешитлик шундан ибареттир. Яни Хамлетнинъ шахсий драмасы кечмиш тарихтан эвель сюрюле ве тарихий вакъиалар гуя эки девирде олып кечкени киби дуюла. Бунынъле бераберликте, эсерде косътерильген адисе-вакъиалар кениш микъяста айдынлатылгъаны себепинден, Хамлетнинъ шахсий фаджиасы икътисадий-сиясий меселеге чевириле. Яни бу адисе-вакъиа окъуйджы тарафындан, инсанлыкъ тарихында олып кечкен, бир делиль оларакъ къабул олуна.

Фаджианынъ тизилиши (композициясы) эки эсас сюжет ёлагъындан ибареттир. Бабасынынъ намуссыз хаинлердже ольдюрлювинде Хамлетнинъ адалетли ахтыман алмагъа истегени эсернинъ биринджи сюжет ёлагъыны тешкиль эте. Тутып алган тахтны Хамлетке къаршы чешит фитне ве фесатлар къургъан къатиль Клавдийнинъ арекетлери эсернинъ экинджи сюжет ёлагъыны тешкиль этелер.

Эсерлеринде эки параллель сюжет ёлагъыны къуланув усулы — Шекспирнинъ севген усулдыр. Бойле сюжет усулынен драматург айны бир вакъытта адисе-вакъиаларнынъ келип чыкъувы, илери-леви ве чезилишини чешит инджеликлернен айдынлатылмасына мейдан ярата. Бойле усулнен Шекспир Хамлет симасы (акъылдан

азгъан акъыл идракли къараман) вастасынен вакъыт арасындаки багъ узюлип, инсаниетнинъ фаджиалы такъдирини айдынлатмагъа ёл тапа.

Эсернинъ бутюн сюжет ёлакълары данимаркалы къыралнынъ огълу Хамлетнинъ сымасы этрафында чатыштырылып айдынлатыла. Виттенбург университетининъ талемеси Хамлет, бабасынынъ апансыздан олюви акъкъында хабер алгъанынен, эвлерине келе. Эвде оны, онынъ намусына сыгъмагъан, даа бир хабер беклей. Акъайынынъ олюминден сонъ, Хамлетнинъ анасы — Гертруда, рахметли акъайынынъ агъасы, Клавдийнинъ къадыны ола. Хамлет бабасынынъ олюми ве анасынынъ акъайгъа чыкъувыны къабул этмей, юректен чекише. Сарайдаки муит оны синъырлендире ве афакъанландыра.

Бабасыны, айнеджи ве хаин Клавдий ольдюрвенини, бильген Хамлетнинъ макъсады денъише. О, эмджесининъ япкъан хаинлигинден очъ алмакъ, интикъам алмакъ арзусында булуна. Хаинкъырал Клавдийнинъ тарафдарлары — Полоний, Озрик ве атта Хамлетнинъ университет достлары Розенкранц ве Гильдестерн — эписи Хамлетке къаршы чыкъалар.

Хамлет, акъылындан чылдыргъан инсан киби, оларнен курешмеге башлай. О, пешинден джасуслыкъ этип юрген Полонийни ольдюре, университет достларынынъ саткъынлыгъыны фаш эте. Хамлетке къаршы уйдурылгъан фитнеге Офелиянынъ джелъп олунгъаныны бильген Хамлет ондан гонгълюни узе. Офелия зулумлыкъ ве фитнеге даяналмайып, акъылыны чылдыра ве оле. Хамлет, Эльсинор сарайына сырлы-сакълы къайткъанда, Офелиянынъ дженазесине расткеле.

Клавдий, тизген планы аль олунмагъаныны корип, Офелиянынъ агъасы Лаэрт ве Хамлетни бири-биринен чатыштыра. Лаэрт оледжекке якъын, хаин-къырал Клавдийнинъ истеклерини эр кеске бильдирип, дюньяны терк эте. Хамлет ичюн азырланып, зеэрленген шарапны, эр кеснинъ козюнинъ огюнде ичкен Хамлетнинъ анасы да джан бере. Хамлетнинъ къылычыннан Клавдий, Клавдийнинъ къылычынынъ ярасындан зеэрленген Хамлет де, бу дюньяны терк этелер.

Бойледже, фаджианынъ сюжетинде тасвир олунгъан бутюн адисе-вакъиалар (IV актгъа къадар) узюльмез вакъиаларгъа багъланып, эп девам эте. Бу вакъиалар дёрт кунъ ичинде олып кече. Тек IV ве V актлар арасында бир-эки кунгъюк пауза мевджут олуна.

Шекспирнинъ девриндеки театрлерде декорациялар даа олмагъанда, ерлернинъ денъишюви къараманларнынъ нуткъынен ангълатыла эди.

Шекспирнинъ бу эсеринде Хамлетнинъ монологлары эсас ерни алалар. Бир тарафтан, бу монологлар сурьатнен кечкен вакъытны бираз токътаталар. Дигер тарафтан исе, бутюн фаджиагъа фельсефий ренк ве чешит лиризм багъышлайлар.

Ингильтереди, XVI—XVII асырларнынъ кечити ве уянув (ре-несанс) деври эдебият ве санатта инсаниетликнинъ меселелерине аит гъаелерни тасвирлегени себебебинден ичтимаий-сиясий мунасебетлернен уйгъунлашмагъан девирге чеврильди. Юмругъымыз бизим — намус-арымыз, къанун — бизим къылычымыз, деген хаяллар алтындаки къувет, кеткен сайын инсанларнынъ гъаелерини тепрендирди. Шу арада Шекспир озюнинъ энъ муреккеп, терен, фельсефий ве муим проблемалы «Хамлет» фаджиясыны ярата. Бу эсеринде Шекспир паранынъ, мал-мулькнинъ дертли асыл къуветини косътермеге тырышты.

Муэллифнинъ истегине бинаэн, Хамлет, эдеп, намус, ар киби, умуминсаний чизгилернинъ бербат олунгъаныны коре. Бу фаний дюньяда инсан насыл гъае огърунда яшамалы, деген муим меселе котериле.

Девирнинъ муимден муим проблемасына чеврильген бу меселе уянув деврининъ аятында джемиетнинъ ахлякъий амеллерини чюрютеджек бир хасталыкъ эди. Айны бу меселе Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиясында буюк усталыкъ ве меаретнен тасвир олуна. Бу эсер бутюн дюнья инсанлыкъ тефеккюрини аля даа раатсызламакътадыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. 8-инджи сыныфта Шекспирнинъ насыл эсерини кечкен эдинъиз? Бу эсерде насыл адисе-вакъиалар тасвир олуна?
2. В. Шекспирнинъ иджадий фаалиети акъкъында не билесинъиз? Хатырланъыз.
3. В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиясынынъ сюжетине аит хусусиетлерни айтынъыз.
4. В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиясынынъ композициясына аит хусусиетлерни къайд этинъиз.

ХАМЛЕТ^[31]
(*Эсерден парчалар*)

Биринджи акт
Биринджи перде
Дёртюджи сана

Къале огюнде бир мейданчыкъ. Хамлет, Хорацио, Марцелл келип кирелер.

Хамлет
Рузгяр санча инедай! О къадар да сувукъ ки.

Хорацио
Аяз да шай чымтылап, бутюн эсимни алды.

Хамлет
Саат къач олгъан экен?

Хорацио
Бираздан сонъ он эки...

Марцелл
Он экини кечти де. Даа демин чанъ чалды.

Хорацио
Догърумы?
Эшитмедим. Олайыкъ бираз сакъыт,
Етип кельди колетки пейда оладжакъ вакъыт.

(Сана артындан чалгъы-чагъана чалынып, пыштавлардан окъ атыла).

Бу да даа не демек экендир, вай, Шахзадем?

Хамлет
Къырал ичмекте шарап къарарындан зияде,
Йыкългъандже ойнакълай, тангъадже софра къурып,
Тюплеркен эр къадени, чалгъы-чагъана урып,
Бар этрафкъа бильдирмек ичюн, япа ишарет,
Ер ве Кокке гъалибин этип шанлы метанет.

Хорацио

Бу ал исе не демек? Адетмидир?

Хамлет

Адеттир,

Несильден несиль къувып, кутюльген бир иллеттир.

Онъа къаршы чарелер тапып, керек джоймагъа

Гъарб ве Шаркъкъа джайрагъан куфюр масхаралыкъны,

«Шарапчы, донъуз» деген адгъа нокъта къоймагъа,

Адымызны кирлеткен бу чиркин къаралыкъны.

Шу иллетнинъ белясындан эксильмекте шан, урьмет,

Урьмет, нуфуз, фасиет, эксиле бизим хызмет.

Базан шойле ола экен, догъулгъанда бир инсан,

Малюм догъма эсаретнен олып дюнъягъа ихсан.

Я, бу онынъ гуняхымы, айбы олып къалгъандыр,

Затен ана-бабасыны, о, сайлап алмагъандыр.

Я да адетинде пейда олгъанмыдыр бир чизги,

Япкъан арекетиндеки алеллиги пек къызгъын,

Несильден тѳреп чыккъанмы, бу адет кимге аит.

Ич уймагъан бу нукъсангъа асыл энди, ким шахид.

Расткельгеннинъ акъылыны бирден озюне алып.

«Вай, тѳвбе» деп, истигъфарлар ичинде шай къалдырып,

Затен кеништир Танърынынъ азиз шерафетлери,

Шевкъаты, нимети, шеффаф, аля фазилетлери.

Онъа къаршы кеткен эр анъ буладжакъ даим зевал,

Арекети, япмышына коре буладжакъ эхвал.

Эписине шу къан-куфюр тамчы ола себепкяр,

Япылгъан эр бир эйилик кете арагъа шикяр.

Хорацио

Бакъынъыз, шахзадем!

Рух келип кире.

Хамлет

Къорчалангъыз бизни кокнинъ фериштелери!

Кимсинъ, рухий теселля, я да бир шейтан.

Дженнет нефеслери я, джеэннем атешлери

Ниетингъде савашмы, куфр бармы, сыр айтсанъ,

Не олса да, тешрифинъ юрекке къоркъу къойды,

Сонъсуз тюшюнджелерден гонъюлим артыкъ тойды.

Шу себептен ялкъарам, ялварып, сорайым эп,

Сенден, укюмдар кырал, азиз педерим, Хамлет...

Рух ве Хамлет берабер кетелер.

Рух

Быракъ. Аджынма манъа, джан куйдирип сен шимди,
Бирер къулакъ асып, динъле айткъанларымны энди.

Хамлет

Къулагъым сенде.

Рух

Айткъанымны динъле, эвель, сонъра очын ал ондан.

Хамлет

Не дединъиз?

Рух

Геджелери кезинип юрьмеге серсерий
Кунъдюзлери джеэннемде янмагъа махкъюм
Олгъаным. Мен, бабанънынъ рухудырым.
Гунахларым янып эда олмагъанынджа,
Девам этер бу вазьет, фена базарлыкъ.
Зинданымнынъ сырларыны айтмагъанымджа,
Тариф этмейиндже дердим, олмаз аралыкъ.
Джанынъ тепренмеге огърап, къатар къанларынъ,
Йылдызлар кок мейданындан авушкъан киби,
Козълеринъ акъ ханесинден чыккъан аньлери,
Тенинъдеки эр бир тюкнинъ гъазап теркиби,
Къутургъан окълу кирпичининъ откъюр инелеридай,
Тикке турар, гуя сычрап атылмакъ истеп.
Бакъийликни фаний инсан анъламайып эп,
Хата япар. Амма мени, динъле, сен эвель,
Севген олсанъ педеринъи, бундадыр темель.

Хамлет

Я раббим!

Рух

Кин-гъарезли къатилликнинъ очыны сен ал.

Хамлет

Къатилликнинъ?

Рух

Ә, кѣатиллик озю — кѣабаат,
Амма мешхум¹ кѣабаатнынъ кѣабааты бу!

Хамлет

Сѣйле, тезден, мен шу анъде осьтюрип кѣанат,
Тасавур ве тефеккюрнинъ тезлиги иле,
Ахтыман алмагъа, бабам, кѣайда учайым.

Рух

Сен ойлесинъ, корип турам, ким олур эдинъ,
Эгер ойле теляшларгъа бирден тюшмесенъ,
Олю деръа сувларында бурюшип оськен
Бакъа тону, сасыкъ джувшан, бельки, олурдынъ.
Эшит, Хамлет, мени багъда юкълап яткъанда,
Йылан тишлеп ольдюрди деп, яптылар илян.
Алдаттылар эльге шойле яланлар айтып,
Бу яланны фаш этмекчюн, кельдим мен кѣайтып.
Амма мени гедже тишлеп ольдюрген йылан,
Шимди тахтта, таджым кийип, шенъ отурмакъта.

Хамлет

Ах, бешаретим!
Эмджем!

Рух

Ә, ана шу фасих², риякяр³ бенде,
Айнеджиликнен ёлуны тапкъан юзьсюз инсандыр.
(Ойле куфюр акъибетке етеклер экен,
Лянет олсун, ойле догъма кѣабиллетке!)
Факъат косьтериджи эйилик, инсаниетликле
Хиянетлик этмеге чокъ истеди иллет,
Насыл агъыр бир резалет⁴ ёл берди, Хамлет!
Кечип, меним сема киби, буюк севгимден,
Никях куню берген анттан, сѣзден вазгечип,
Менден кѣач керелер тебен, ашша, наляйкъъ,
Бир муртаднынъ кѣуджагъына кирди, не сечип!

¹ мешхум — огъурсыз

² фасих — фесатчы

³ риякяр — экиюзлю

⁴ резалет — резиллик, алчакълыкъ, масхаралыкъ

Нидже әмелъ косьтермесин фахш-у-резалет¹,
 Къыбырдамай тургъан киби фазл-у-фезалет².
 Хирс³ ве харис⁴ фериштенинъ афузынен әм
 Раат-ферагъаткъа бир кунъ къанып бутюнлей,
 Озюни де шай булгъалап олюмге атар,
 Гъарезлик зеэрин севген юрекке къатар.
 Тынчлан! Энди танъ ярыгъы артаяткъанда,
 Тез айтмакъ керегим... мен тенха багъ ичинде
 Ятсы ибадеттен сонъ, юкълап яткъанда,
 Багъ ичине пысып кирген къатиль — әмдженъ де
 Лянет къолларында зеэр иле кельгендир,
 Зеэрни де къулагъыма о тамызгъандыр.
 Билесинъми, аджытыджы явуз бир агъу,
 Акъкъан къанынъ токътатыркен, дешетке сала,
 Бутюн тенинъ, бар нефесинъ чырмалап ала.
 Сютке сирке къоюлгъандай къанынъны шу дем
 Шай увута. Шу белягъа ёлукътым мен, әм
 Бир нефесте гуя беден ярагъа толды,
 Кадам къолу иле, юкъу къойнунда омрюм,
 Мал ве мулькюм, къадынымдан этильдим махрум.
 Асий омрюм шарт кесильди тамырымдан да,
 Не төвбелер айтып олдым, не бир эльвида.
 Махшергяхкъа⁵ озгъардылар ашыкъып, шашып,
 Джумле джинаетлеримни башыма асып.
 О, бу дешет, дешет, дешет! Намус иле ар
 Юрегинъни якъмаз исе, урунма бекяр.
 Дания къыралларынынъ тешеги къат-къат
 Фахш-у-резалетке хызмет этмесин, факъат.
 Къадыр ахтыманынъ резиль олмасын, сакътын.
 Сен рухунъны мусаффа тут, ананъа тийме.
 Онъа адиль хаким, онынъ ляйыкъ джевабы —
 Танъры Таалядыр ве де видждан азабы.
 Сагълыкънен къал! Йылтырагъан къуртлар
 Танъгъа якъын бите-бите сёнеятырлар.
 Эльвида, эльвида унутма мени!

(Кеме.)

¹ фахш-у-резалет — ич юзю ачылгъан масхаралыкъ

² фазл-у-фезалет — эйлик этмеге ве феноалыкътан четлешмеге алышкъан истидат

³ хирс — сонъу олмагъан истек

⁴ харис — тамакъкяр, бир шейни къарарындан зияде истемек

⁵ махшергяхкъа — къыяметте олюлернинъ тирилип, топланаджакъ ери

Хамлет:

Эй, сема! Эй Земин! Къайда бир имкян
Ким динглер мени? Бельки, къара джеэннем?
Юрек, чыкгып кетме, токътa, бер чыдам!
Аякъларым букюльменгиз! Тутунгыз, энем...
О: «Унутма» — деди, асыл унутырыммы?
Гъарип, къайггыгъа баткъан рух мийиме аман
Бир хатире олып сингди, унутырыммы,
Бар хатирем кузгюсинден сильдим бир тамам
Теэсуратларымны, бутюн аляметлерни,
Китаплардан сингген сёзлер, икяелерни,
Балалыкътан козетильген левхагъа тюшкен
Тасавур ве сыр, эм де бар муджизелерим,
Хатиремнинг бутюн дефтер, бутюн китабын
Къуравлы этмейип бирден, язып чыкъарым —
Тек, ялынгыз сенинг сёзюнг, ферманынг иле,
Гуя Тангъры къаршысында тикке тургъандай!
О, риякяр къадын! О, сен ярамаз, гъаддер!
О, резалет, дудакътa кульгю ойнагъан аяр!
Буны язып къоймам шарттыр, къалемим къайда,
Язайым да татлы-татлы, тебессюм иле,
Кулип-кулип, аллякъ олмакъ мустеджиб экен.
Башкъа ерде олмаса да, шу Данияда.
(Яза.)
Азыр олды, эмджечигим, шиарым энди:
Эльвида! Эльвида! Унутма мени!
Унутмайджам, унутмайджам, ант этем кендим.

Хамлет бабасынынг огърагъан фаджиасыны актёрлар вастасынен саналаштырып, эмджесинен анасына сейир этмек ичюн, фурсат яратмагъа истей.

Хамлет

Тюф-тюф, лянет! Уян, меним идраким, уян!
Эшиткендим, ярамазлыкъ япкъан кимселер,
Сейирджилер олып, къара севданы корип,
Тамам сербет ихтиярны къолдан бой берип,
Япмышлары ичюн, икърар олур экенлер.
Э, къатиллик тынч турса да, сёзсюз-седасыз
Ашкяр этер озь-озюни. Буюрырым мен:
Актёрлар бу эмджемнинг козю огюнде
Бабам къатиль олгъан сананы этсинлер иджра.
Озюм ондан козюм узьмем. Корерим насыл

Тесир этер экен бу ал. Эгер тесир эткенде,
Япаджагъым лязим олса, сонъра япарым.
Ихтималдыр, шу колетки иблистир, бельки,
Кирип алып, бабамнынъ бу къыяфетине,
Истифада этип ёргъун, маюслигимден,
Мени элякетке дучар этмедимикен?!
Эй, делиллер керек кене, делиль чокъчаракъ.
Тек сейирнен, къатиль акъкъында сахна къурып,
Мен къыралнынъ юрегине салырым ильмек.

(Кете.)

Суаллер ве вазифелер:

1. Къале огюнде ерлешкен бир мейданчыкъта Хамлет, Хорацио ве Марцелл не акъкъында субет этелер? Хамлет несильден несиль къувып, кутюльген анги бир иллетнинъ ёкъ этильмеси акъкъында айткъаныны эсерден мисаллер кетирип тарифленъиз. Хамлет бунъа насыл бир нетидже чыкъара?

2. Хамлет ве бабасынынъ руху арасындаки сырларны эсердеки сатырларны окъуп, огренинъиз. Рух огълуна айнеджиликнен ёлуны тапкъан юзсюз инсан акъкъында насыл бир акъикъатны бильдире? Джевабынъызны эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

3. Хамлет бабасынынъ фаджиасыны анълагъан сонъ, насыл арекетлер япа? Къыралнынъ юрегине ильмек салмакъ макъсадынен не япмагъа тюшонгенини эсердеки сатырларнен анълатынъыз.

Учюнджи акт

Биринджи сана

Къасрда бир хане. Къырал, къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц ве Гильдестерн келип кирелер.

Къырал

Лаф келямы, ачыкъ-айдын билямадынъыз
Делилигининъ себебини.
Ничюн асабийдир, къоркъмай акъибетинден
Тавкелликке къурбан эте ферагъатыны?

Розенкранц

Эсим акъбылымда ёкъ, меджулим дей о,
Не себептен ойле олгъан, билип олмаймыз.

Гильдестерн

Нидже сорап-сораштырдыкъ, эписи бекяр,
Сагълыгъындан сёз ачылды дегенде, шу ань,
Дели киби, пек айнеджи сёйлене эфкяр.

Къыраличе

Сизге ничюн къаршы чыкъты?

Розенкранц

Танти, мердане.

Гильдестерн

Озюни бираз зорлагъандай дуолды кене.

Розенкранц

Бираз да бир суаль берди, сыра кельгенде,
Сёзлер артты дер экечте, созулды лафы.

Къыраличе

Теклиф этмединъизми сиз гонъюль ачмагъа?

Розенкранц

Э, эльбетте. Ёлумызны фурсаттыр ачкъан.
Раствельдилер къаршымызгъа бир чокъ актёрлар.
Эшитиркен бу акъта о, ойле къуванды.
Актёрлар да шимди энди къасырдадырлар,
Олар бугунь ойнамагъа эмир алдылар.

Полоний

Акъикъатен, сурьат иле вакъыт кечмекте,
Сиздай заты алий, заты алиелерни
Темашагъа бугунь Хамлет теклиф этмекте.

Къырал

Джан гонъюльден. Мен мемнюним эшитип, мегер,
Тапылгъанкен джансыкъмагъан оюн-мейиллер.
Кене даа чоммасын о, тарсыкъувларгъа,
Авесини осьтюринъиз, сезмесин кедер.

Розенкранц

Сарф этгеймиз тамам кучю-гъайретимизни.

(Розенкранц ве Гильдестерн кетелер.)

Розенкранц

Гертрудам, сен де, чыккыш тургъайдынъ, барем,
Биз Хамлетни чагъыртырдыкъ бу ерге сакин:
Озю бундан хаберсиздир. Бекленильген ал,
О, бу ерде Офелия расткелип къалыр,
Биз самимий аким олып, Полоний иле
Козетермиз, шахзадени къыйнагъан беля —
Чындан ашкъ-у-муаббетми, олгъан мубтеля.

Къыраличе

Яхшы, разым, шахым. Сизге, о, Офелия,
Тилегим шу: шахзаденинъ делилигине
Дюльберлигинъиз тек гуя себепчи олсун;
Шерафетинъизден догъру ёлгъа кирсин о,
Экинъиз де тапынъыз козь-къаш.

Офелия

Хайыр къыраличем.

Къыраличе кете. Къырал ве Полоний де кетелер. Хамлет келип кире.

Хамлет

Я аят, я олюм: меселе шойле,
Лязиммекен ол джебиру джеббар фелекнинъ
Джефасына эр дакъикъа чыдаса юрек?
Я белялар денъизинде конъделен олып,
Къайышлар ве къасеветке сед къоймакъ керек?
Олюм. Озюнъни унутув. Тамам-весселям.
Рухий истираплар, теннинъ азапларына
Сынъыр олгъан шу агъыр юкъу.
Эда олмакъ. Ве эдасыз юкъугъа чоммакъ.
Сонъра тюшлер коръмек. Мына суальге джевап.
Олюм юкъусында — анавы къалын либастан
Къутулгъанлар, насыл тюшлер коре экенлер?
Мына иза. Мынадыр шу акъикъий себеп —
Бизим къайгъы-элемлери йылларгъа созгъан,
Я олмаса, ким чыдарды девран тахкъири,
Къувгъынларнынъ мешакъаты, джеалет кири,
Ашкъ-муаббет сефалети, асрет, мерамет,
Укъукъсызлыкъ ве даа нидже япылыркен сед,
Укъюмдарлар салтанатын оюн-аваларына.

Я, олмаса энъ акъикъий хызмет юзюнден
Пейда олгъан укюметнинъ оюн даваларына
Даянмазды буларгъа асыл да, ич бир севда,
Атта ханджер агърысындан тапарса эда?
Ким конерди, тири олмакъ юкю астында
Букюльгенге ёл басмагъа инъильдеп, эгер
Олюм артындаки ана шу къара мевхумат.
Азмы сефер этип кимсе къайтып кельмеген
Ана шу мулък-мевхуматтан къоркъугъа далып,
Ирадени къайырмаса, басып кечмесе,
Ве беллисиз саиллерге кендин ургъандан,
Таныш олгъан къабаатны догъру демесе,
Джумлемизни къоркъакъ этип къояр тефеккюр.
Накъис акъыл сачкъан нурсыз шавледен
Азмы къарар ренки сёнип, сиярып къалыр.
Колеми ве икътидары буюк ниетлер
Догъру ёлдан тайып, макъсат босагъасында
Думан олып кетер, тамамланыр, сонъ битер.
Етер артыкъ, о, Офелия! Эй, гузель пери,
Мухтаджым мен дуанъа пек чокътан бери.

Экинджи сана

Къасрда бир зал. Хамлет ве бир къач актёрлар келип кирелер. Хамлет актёрларнен субет эте. Сонъра Дания маршы чалынып Къырал, Къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц, Гильдестерн ве дигерлери келип кирелер. Хамлет кене озюни дели киби къостермек ичюн, Офелиянен олгъан субетинде чешит-тюрлю кулюнчли, акъылгъа ятмагъан къылыкълар япа. Шу арада най чалына ве пантомима башилана. Пантомимада санадаки Къырал ве Къыраличе севги-муаббетке толып ташкъаны изхар этиле. Къырал Къырличени, Къыраличе исе Къыралны къучакълай. Гульзар ичинде раатланмагъа ята. Юкълап къала. Къыраличе кете. Бир башкъа адам келип, къыралнынъ таджыны алып, опе, сонъ юкълагъан къыралнынъ кзулагъына зезр тёкип, четке чекиле. Къыраличе келип кире. Къыралнынъ ольгенини коре. Къатиль учь адамнен келип, Къыраличеге башсагълыгъы бильдире. Мевтаны алып чыкъалар. Къатиль Къыраличени гонълюни алмагъа ынтыла, о, оны ред эте. Лякин бираздан сонъ йымшай. Олар чыкъып кетелер.

Офелия

Шахзаде, бу не демек?

Хамлет

Анъламадынъызмы? Бу зеэрли йылан, я да къара къатиль демектир.

Офелия

Ихтимал пантомима корюледжек пьесанынъ мундериджесини бильдирмектедир?

Пьесаны башлайджакъ йигит келип кире.

Хамлет

Эр бир шейни мына шу йигиттен билип аладжакъмыз. Актёрлар сыр сакъламагъа бильмейлер, эр бир шейни олгъаны киби айта къоялар.

Офелия

О, косътерильген пантомиманынъ манасыны изалаймы?

Хамлет

Э, не корьген олсанъыз, ана шу шейнинъ манасыны изалаберир. Сиз бу косътерювден тек утанмасанъыз олгъаны, О, анълатмакътан ич де чекинмез.

Офелия

Мен темаша корьмеге истейим. Башлайыджы, биз бу темаша ичюн сизден мурувват сорап, теменналар этемиз, такъат иле динъленъыз.

Бу сахнада пантомимада косътерильген аркетлер сёзлер иле анълатыла. Къыраличе омюр аркъадашына садыкъ оладжагъына ант-емин эткен арада, актёрларнынъ сёзлерине Хамлет де къарышып «Я, ялан айтса-чы? — деп ташлай. Сонъ анасынынъ янына келип: «Пьесаны бегендинъизми?..» — деп сорай.

Къыраличе

Менимдже, ханым пек буюк ваде этти.

Хамлет

О! Ве лякин о, озь берген вадесини тутта билир.

Къырал

Сиз санада косьтериледжек мундериджеден хабердар-сынъызмы?

Анда такълидлеген бир шей ёкъмы?

Хамлет

Ёкъ, ёкъ. Эписи шакъа. Атта ки, зеэрлеп ольдюрюв де. Такъид эткен ич бир шей ёкъ.

Къырал

Пьесанынъ ады не?

Хамлет

«Къапкъан» манасымы? Меджазий. Пьеса Венада юз берген къатилликни тасвирлей. Герцогнынъ ады — Гонзаго. Къадынынъ — Баптиста. Шимди корерсинъиз. Сиз алий азретлеринен бизим виджданымыз темиздир, бизге алякъасы ёкъ. Къырчанъгы ат тепмелеп арт аякъларыны къанатыркен, тепмелене берсин. Бизим кемиклеримиз бутюндир.

Дёртюнджи сана

Къыраличенинъ одасы. Къыраличе ве Полоний келип кирелер.

Хамлет

Ана! Аначыгъым!

Къыраличе

Сиз къоркъманъыз ве там манада манъа инанынъыз.
О, кельмекте мегер. Тезджерек сакъланынъыз.

Полоний диварда асылы макъат аркъасына сакълана. Хамлет келип кире.

Хамлет

Недир анам? Манъа насыл хызметинъз бар?

Къыраличе

Сен бабанъны ничюн тахкъир этесинъ Хамлет?

Хамлет

Сиз бабамны ничюн тахкъир эттинъиз, анам?

Къыраличе

Сен менимле бир авамдай лаф этмектесинъ.

Хамлет

Сиз де суаль бермектесиз мунафыкъъане.

Къыраличе

Хамлет. Бу не демек?

Хамлет

Сизге исе не керек, айтынъыз.

Къыраличе

Меним кимлигимни хатырлайсынъмы?

Хамлет

Аллах Хакъкъы. Хатырлайым.
Къыраличесиз. Акъайынынъ кадесине яр,
Чокъ языкъ ки, эм де меним анамсыз кене.

Къыраличе

Этер артыкъ лаф этсинлер сеннен дигерлер.

Хамлет

Къыбырданманъыз. Отурынъ. Мен сизни джиберип оламам.
Анайым деп юзюнъизге тутарым кузьгю —
Бутюн бары-ёкъунъызны беян этер о.

Къыраличе

Я не япмагъа истейсинъ. Мени ольдюрмеге истей, о.
Эй, ярдым этинъиз! Ярдым!

Полоний

(Макъат артындан)
Ярдым этинъиз!

Хамлет

Къылычыны кынындан чыкъарып
Бу да недир? Сычавулмы? Ольгенинъ макъуль!

(Макъаткъа кылычыны сокъа. Полонийни ольдюре.)

Къыраличе

Ах, анайым, Не ишлединъ асыл сен, балам?

Хамлет

Кимлигини бильмедим де, Къырал эдими о?

Къыраличе

Бир мисильсиз къабааттыр шимди япкъанынъ!

Хамлет

Бу — къыралны алдав иле ольдюрювден ве
Къайыны иле тапышувдан бетердир, ханым.

Къыраличе

Не? Къыралны ольдюрювден?!

Хамлет

Э, ханым, шойле.

Къыраличе

Не яптым я мен санъа, сен ойле терс ве къаба
Манъа джевапланасынъ.

Хамлет

Япкъанларынгъыз бутюн ахлякъсызлыкътыр
Акъикъатны масхара, утаныч, эйлеп.
Масюм эшкъ-муаббетнинъ безъ манълайында да
Ташма ташып тургъандай, ташып турмакъта.
Пек мукъаддес никях акъкъы ниетлерини
Хумарбазнынъ севдасына айландырмакъта.
Сиз шойле бир ярамазлыкъ эттинъиз аслы,
Бекяр олып къалды берген ваде ве вефа.
Шериатнынъ ресмий ремзи сизге бир оюн,
Япкъанынгъызны корип, атта къызарыр фелек.
Мавы кок де сизге бакъып, къарара башлар,
Гуя къара къыямет кунъ — гуя ки махшер...

Къыраличе

Шу къадар бир этмишинъден мумкюнми бильмек,
Лафларынгъынынъ асылында нелердир сакълы?

Хамлет

Мына сизге эки сурет: мына ве мына.
Агъа-къардаш сымасы бу ресимде бар.
Бакъынъ нидже джазибелер сакътылы биринде.
Зевс манълайдек гуя манълайы ачыкъ,
Сачы Апполоннынъ кербар сачыдай сачыкъ.
Марснынъ назарындай онынъ бакъышы магърур.
Турушында булут ашып топракъкъа тюшкен
Эльчи Меркурийнинъ сёнмез селябети бар.
Фазилетлер муджессеми, эр нокътасында
Иляхийлик муаббети, мухури ашкъар.
Бу — биринджи акъайынъыз. Мына бу исе —
Экинджииси. Хасталыкъ тийген башакъкъа ошар —
Тазе башакъ янында. Вай, козьчигинъиз къайда?
Ойле юксек йлявдан шу сасыкъ батакъкъа
Насыл барып тюштюнъиз? Козюнъиз къайда?
Севги деменъиз. Сизинъ яшта боран билинмез.
Къафа иле яшагъайлар. Айтынъыз ана шу —
Табутны да танийджакъ къафа къайдадыр?
Истен махрум дегильдирсиз, олмаса да, сиз —
Къымыр этмездинъиз. Демек, дуйгъунъыз белли.
Базарлыкъны да бойле атта этмезди телли.
Тынынъ бираз, насыл иблис сизни купе ве кунъдюз
Ёлдан аздырып, шойле бир алларгъа салгъандыр.
Козълери кёр, къулагъы сагъыр олгъанда да,
Шуурынъа бираз-бираз таянган адам
Бойле ёлун шашырмазды, бойле атмазды адым.
Эй, къайдасынъ, къаердесинъ ар-намус, икрам.
Эй, весвесе шейтан сенинъ кучюнъ, къудретинъ
Тул къадыннынъ бир эвине зулумлыкъ сарса,
Насыл этип енъсин къызлыкъ тафтини инам.
Тийменъ, шамдай ирий берсин. Алевнинъ кучю
Танъда орудж этсе — иснад¹, мелямет² дегиль.
Атта буз да янар экен, ве алий идрак
Ирадени къайыраркен, дегиль сандыракъ.

Къыраличе

Хамлет олур, етер энди! Ах, меним , къозум,
Козълеримнинъ къарачыгъын гонълюме бакътырдынъ,

¹ иснад дегиль — япкъан бир ишини бириси ичюн япты демек дегиль

² мелямет дегиль — айыплама, азарлама дегиль

Къара тамгъаларгъа толып кетти къарачыкъ,
Бир шей энди ювып олмаз, япмаз аппачыкъ.

Хамлет

Ифляс тѣшекке ятып,
Джиркенч, фахши ферагъатнынъ терине батып,
Нефиске чатып, севмек, севильмеклер...

Къыраличе

Хамлет, аджын артыкъ!
Эр бир сѣзюнъ ханджер олып урула дильге
Къулагъымны тешеята.

Хамлет

Даа ким иле — къатилъ иле, айван иле, бир муртад иле,
Педеримнинъ тырнагъына ич тенъ олмагъан,
Къырал урбасыны кийген бир къокъла иле,
Салтанаткъа къыргъынлыкъны серпкен ляинле,
Тадж хырсызлап, азыране, къолтукъкъа къойып,
Этегининъ энъ астына сакълап, ве, озюни акълап,
Юръген, ер котерген бир хырсыз иле.

Къыраличе

Хамлет, артыкъ аджын!

Хамлет

Бир алчакъ иле!
(Ольдюрильген къыралнынъ уруфы, колеткеси келип кире.)
Къорчалангъыз мени сема фериштелери!
Алий азретлери сѣйленъ сизге не деркяр?

Къыраличе

Эй-вах, онынъ тутанагъы тутты.

Хамлет

Ихтимал,
Догъру ёлгъа чекмек ичюн дембель огъулны
Кельгендирсиз, кунълер кече, къоркъунч ферманынъызыны
Беджерлмадым. Айтынъыз, амма вазифемден даа таймадым.

Къыралнынъ колеткеси

Кельгенимнинъ макъсады — сенинъ тентиреп тургъан
Азим къарарынъны кене якъмакътыр, илля.

Амма шимди ананъа бакъ! Мерамет эт онынъ алына.
Оны айле вахимеден, дешет, къоркъудан,
Аджиз рухлар олур къурбан къоркъу-вахиме окъундан.
Бир агъызчыкъ мулайим сёз, сёйле ананъа.

Хамлет

Ханым, не олды, я?

Къыраличе

Я озюнъе не олды я? Бошлукъкъа бакъып,
Не акъкъында лаф этесинъ бош ава иле,
Козълеринъни акъайтырып, чакъчайтырасынъ.
Санки юкъу серсеминден эшитип ферман
Вуджудынъда сачынъ, тюкюнъ тикке туралар.
Балачыгъым, озюнъни сен къолгъа алгъайсынъ,
Козълеринъе корюнгенлер нелер къуралар?

Хамлет

Ана о, ана о! Э, бакъынъыз, о ап-акъ!
Онынъ сыфаты, онынъ без череси
Атта ташны иритеджек. Юзюнъни менден чевир,
Юрегимни парчалай бакъышынъ сенинъ.
Санъа бакъсам, алсызланыр, юрегим меним,
Къан ерине козъяш тёкип, шайланыр гуя.

Къыраличе

Вай, къозум, кимнен сен шай лафлар этесинъ?

Хамлет

Бакъынъыз, аджеба,
Анавы якъта сиз бир шей коръмейсинъизми?

Къыраличе

Ёкъ, этрафтаки корюнген шейлерден гъайры ич бир шей
коръмейим.

Хамлет

Эшитмейсинъизми?

Къыраличе

Сенинъ иле меним сесимни тек эшитем.

Хамлет

Ана озю, турмакътадыр! О таба бакъынъ,
Бакъынъ, гуя тири джаңдай катып турмакъта.
Бабам шимди къапы таба ёлун алмакъта, корьдинъгизми?

Къыраличе

Хаста рухнынъ семереси бу
Уруфларны хаста рухлар тек коре биле.
Хамлет, балам! Къальбим яна, эп парчалана.

Хамлет

Яхшы парчанъызны асрап — азизлемекчюн,
Яман парчанъыздан вазгечинъ бутюн.
Хайырлы гедже. Эмджеме барманъыз энди.
Саф видждандай озюнъизни тугунъыз бугунъ.
Адет джанлы ис-дуйгъунынъ душманыдыр эп,
Лякин базан достлугъы бар, душманлыкъ дегиль.
Янъы кунъдай кийип ахлякъ къаидесини,
Биз яхшылыкъ огъурында юреркенмиз деп,
Олгъан лафны яхшылыкъкъа ёрармыз адет.
Бугунъ сёзни тугалсанъыз, ярынъга енгиль,
Гедже кечер, енгиль олур, меним шеадет.
Эп тилейим, сизге кене хайырлы гедже,
Тёвбе-тевфикъ ёлун тутып, кетсенъиз, Юдже
Багъышларкен эпимизге япкъан хатаны.

(Айше Кокиеванынъ терджимеси)

Суаллер ве вазифелер:

1. Къасрда ерлешкен бир ханеде къырал, къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц ве Гильдестрен не акъкъында лакъырды юрютелер? Къыралгъа Гильдестернен Розенкранц нелер айткъаныны эсердеки сатырларнен исбат этинъиз. Олар Къыралгъа Хамлет акъкъында насыл бир малюмат бильдирелер?

2. Хамлетнинъ «Я аят, я олюм» киби монологында насыл меселелер котериле? Бу монологны эзберленъиз.

3. Санадаки пантомиманы корьген Офелия шахзадеге насыл бир суальнен мураджаат эте? Сонъра озю насыл бир нетидже чыкъаргъаныны айтынъыз.

4. Хамлет анасы ве къыралгъа насыл джевап къайтара? Бабасынынъ ольдюрлювини анасына насыл беян эткен сатырларны эсерден тапып окъунъыз.

5. Анасынынъ япкъан къабаатыны Хамлетнинъ сёзлеринде айтылгъан маневий сатырларнен исбатлангъыз. Ар, намус, икрам меселелери акъкъында айткъан сёзлерини айырынгъыз. Бу вазиятти кыралнынъ руху огълуна насыл сёзлер айтып токътата?

КЛАССИЦИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Джиан эдебиятынынъ чешит девирлеринде классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм киби услюплер инкишаф эткени беллидир.

Классицизм XVII асырда франсыз эдебиятында шекиллениди, XIX асырнынъ башына къадар Авропа мемлекетлери эдебиятында къулланылып, иджадий бир услюп олып къалды.

Францияда классицизмнинъ муим эснаслары Пьер Корнель, Мольер, Жан Расин киби ве дигер язджыларнынъ эсерлеринде ифадесини тапкъаны беллидир.

Классицизм муреккеп ве зыддиетли адисе олып, джиан эдебияты тарихында айрыджа эмиет ве къыйметке юксельди. Францияда — классицизм — абсолютизмнинъ мустехкемлениш шараитинде, Италияда — кечки Уянув девринде, Русиёде — абсолютизмге къаршы ильк гъаелернинъ пейда олув (декабристлер) девринде мейдангъа кельди.

Классицизм эсерлерининъ мундериджеси земаненинъ муим икътисадий ве ахлякъий меселелерини акс этти. Классицизм эдебияты-реалистик тефеккюрнинъ махсулаты ве корюниши олып къалды.

Реалистик тефеккюрнинъ менсюплигини косътерген эки алямет бар. Реалистик тасвирнинъ биринджи алямети — классицизм векиллери къараманларнынъ ички дюньясыны терен ве айдын косътерилювине эмиет бергенлеринен багълыдыр. Классицизмнинъ къудретли къуралларындан бири — психоанализ яни психологик талильдир. Эсерде иштирак эткен эр бир къараманнынъ япкъан аркетлери, йипинден инесине къадар, терен косътерилюв ве тасвир этилювдир.

Реалистик тасвирнинъ экинджи алямети — эсернинъ тили ве сюжетининъ аддийлигинен тайинлене.

Классицистлер чокъусы антик эдебий эсерлерде ишленген сюжетлерни къулланыр эдилер. Кечмиш санаткъа олгъан терен ихтирамыны олар бойле ёлнен ифаде эте эдилер. Бу сюжетлер, XVII — XIX асырдаки Европанынъ ичтимаий-сиясий аятында меркез ерни алгъан меселелерни айдынлатмакъ ичюн, язджылар тарафындан сечилир ве ишленир эди.

Классицизм усулынен язылган эсернинъ муим хусусиети бар. Язылган эсер муэллифнинъ терен инсаниетлик гъаеси ве ирадесине бойсундырыла. Къараманларнынъ такъдири эсас гъаега олгъан мунасебет эсасында тасвир олуна. Эсерге бойле шартлар къоюлгъаны ичюн, къараманларнынъ психологиясы рухий вазияти ве тили терен косьтерильмей.

Инсан характерининъ бойле схематик шекильде тасвир олунувы классицизмнинъ муим эснасларындан келип чыкъа эди. Олар аятны абстракт бир схема киби, тек «къара» ве «безны» коре эдилер. Шундан себеп, эсерлериндеки къараманларнынъ сымасы я менфий, я да мусбет къараманларгъа болюнир эди.

Классицизм эстетикасы боюнджа, эсерде «учь бирлик» талабы къуулланыла. Эсерде тасвир олунгъан адисе бир сюжет ёлагъынен ифаде этиле. Яни биз айткъан шейлер — арекет бирлиги къайдесини тешкиль этелер.

Адисе-вакъиа бир ерде олып кечмели. Яни бу экинджи талап — ер бирлиги къайдесини мейдангъа кетире. Вақъиалар йигирми дёрт саатте олып кечмели. Бу исе классицизм услубининъ «вакыт бирлиги» деп адландырылган учюнджи талабыдыр.

Эсер котеринки услупте язылып, анда фикир этюв ифаделернинъ назиклиги ве гузеллигине айрыджа эмиет берильгени де классицизм услубининъ буюк векиллери иджадыны пек муим ве зарур меселелерге багъышлангъанлар. Бу эсерлернинъ гъаесини инсаниетнинъ ахлякый меселелери тешкиль эте эдилер. Классицистлернинъ эсерлеринде девирлер кечкен сайын аят акъикъаты терен, кениш тасвир олуна башланды. Хусусан Ж.Б. Мольернинъ иджадында акъикъатперверлик пек кучлю тасвирленди. Классицизмнинъ бу хусусиетлери сонъра джиан эдебиятында реалистик услупнинъ шекилленювинде буюк роль ойнады.

Суаллер ве вазифелер:

1. Классицизм услубининъ шекилленюв деври анги асыргъа аиттир? Бу услуп къайсы муэллифлернинъ эсерлеринде озь ифадесини корьгенини айтынъыз.
2. Классицизм Франция, Италия, Русиеде насыл девирлерде мейдангъа кельди? Классицизмнинъ эсас хусусиетлери не узеринде тайинленгенини айтынъыз.
3. Классицизм эстетикасы боюнджа эсерге насыл талаплар къоюлгъаныны анълатынъыз.

ЖАН БАТИСТ МОЛЬЕР (1622—1673)

Улу драматургнынъ акъикъый сойады — Поклен. Мольер исе онынъ тахаллюсыдыр. Бабасы жан Батист къыралнынъ сарайында хызмет эткен, урьметли бир инсан олгъан. Драматургнынъ ады бабасындан келип чыккъандыр. Эвлядынынъ келеджегини къайгъыргъан ана-баба, сарайдаки зенаат бабасындан огълуна кечсин деп, рухсет алмагъа наиль олгъанлар. Амма эвлядынынъ арзу истеклери башкъа эди. Къартбабасынынъ ярдымынен колледжге окъумагъа кирип, элине дипломыны ала. Паралы зенаат оны меракъландырмагъаны себебинден, о, актёрлыкъ зенаатынынъ саиби ола. Энди Поклен ёкъ эди. Францияны ве бутюн дюнъя театр сатынынъ шерифини арттыргъан Мольер пейда олды.

Мольер фикирдешлери ве достлары арасындан труппа топлап, Парижде театр тешкилятландыра. Амма олар бу иште мувафакъиет къазанып оламайлар. Театрни къапатмакъ сырасы келе. Кене де келишмеген бу ал яшны къанаатлендирмей. О, актёр олмагъа истеген экен, актёр олып, кезип юрген комедиантларнынъ труппасына къошула. Оларнен Франциянынъ шеэрлерини кезип юре, лякин озю пьеса язаджагъыны биле, акълына кетирмей. Бойле этип, 13 сене девамында бу театр труппасынен мында быралкъы киби кезе. Бу девирде, о, аят мектеби кече.

Мольернинъ драматург истидады апансыздан пейда ола. Труппасынынъ фукъаре репертуарыны кенишлетмек себебинен, о, къолуна къалем ала. Комедиографнынъ комедиялары 1653 сенеден сонъ этрафкъа джайрай. 1650 сенелери Мольер Парижге къайта. Истидатлы ве теджрибели режиссёр ве драматургкъа чевриле. О, реберлик эткен труппада истидатлы актёр ве актрисалар чалышалар. Версальде, къырал огюнде япылгъан чыккъышларда бу труппа бир чокъ мувафакъиетлерге наиль ола. Ильки вакъытлары генч къырал Людовик XIV драматургкъа нисбетен алидженаплыкъ эте. Театр сарай театри статусына ирише.

Парижде Мольер озюнинъ шан-шуретли «Тартюф» (1664), «Дон Жуан» (1665), «Мизантроп» (1666), «Тамакъкяр», «Жорж Данден» (1668), «Корьмемиш задекян» (1670), «Скапеннинъ ий-лекярлыгъы» (1661) киби бир сыра драматик эсерлерини яза.

Драматургнынъ омюрининъ сонъки сенелери гъаает муреккеп кечкени беллидир. Комедияларынынъ сатирик джеэтлеринден буюк зарар корьген битараф инсанлар муэллиф акъкъында этрафкъа бинъ тюрюлю уймагъан фитнелер дагъыталар.

1673 сенесининъ февраль айында Мольернинъ «Сахте хаста» адлы комедиясынынъ премьерасы олып кече. Эсас рольни Мольернинъ озю иджра эте. О, озюни пек ярамай ис эте, амма зенаатлыкъ гъуруры устюнлик этип, о, алы-эвалына эмиет бермейип, спектакльнинъ биткенине къадар иджра эте. Шу геджеси драматург фани дюньяны терк эте.

Парижде, архиепископ мевтаны «комедиант» «япкъан гуняхлары ичюн афу истемеген гуняхлы» оларакъ, мезарлыкъта дефн этмеге рухсет этмей. Сонъ-сонъуна оны озюнинъ джаныны къыйгъан ве хачланмагъан балалар комюльген ерге дефн этмеге рухсет эткенлери беллидир. Муэллифининъ такъдири бойле аджыныкълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Жан Батист Мольернинъ сой-адына аит бильгилерингъизни озь сёзюнъизнен икяе этингъиз.
2. Драматургнынъ аятий ве иджадий фаалиети акъкъында бильген малюматынгъизнен пайлашынгъыз.
3. Муэллифининъ драматург оларакъ истидады не вакъыт пейда олды? Труппа тизип, насыл ишлер беджергенини икяе этингъиз.
4. Парижде Мольер насыл эсерлерини язды? Эсерлерининъ серлевалары ве язылгъан сенелерини айтынгъыз ве дефтерлерингъизге къайд этингъиз.

Мольернинъ «Корьмемиш задекян» комедиясына даир

Сарай янында тешкиль олунгъан театрде ойналгъан пьесаларнынъ эписи мытлакъ къыралнынъ япкъан сымарышынен язылып эди. Язылгъан пьесанынъ сюжетине къырал истеген шейлерини кирсетмеге къарышкъаны да белли эди.

Къырал Людовикнинъ Туркие эльчиси арасында олгъан давасындан сонъ, Мольерге янъы эсеринде турклернинъ устюнден кулюнген эпизод кирсетильгени сымарыш этиле. Мольер озюнинъ «Корьмемиш задекян» пьесасына къараманлыкъкъа такъдим этильген комик эпизодны кирсете.

Эсерде пек зенгинлешкен буржуа дженап Журден медениетли адам олмагъа истей. Бильгили, тербиели олмакъ ичюн, озюне оджалар тута, озюни джемиетте тутмагъа огрене, йырламагъа, ойнамагъа, чалмагъа, севгилисине мектюплер язмагъа огрене. Туткъан оджаларынынъ эр бири зенгин талebesине артыкъ чокъ шей огретмеге ынтылалар. Онынъ зенгинлигини козь огюне алып, ярамай йырласа да, яхшы деп, айбетлейлер.

Бойле этип, оджалар гъарип зенгин устюнден кулелер. О, исе онынъ япкъан илерилевлери ве къазанчларыны макъуллеген оджаларына инана. Ондан франкларыны кунъ сайын, савургъан граф Доранткъа да ишанчы къямил ола.

Шойле бир эджнебийликнен, Журден кулюнчли мерасимде иштирак этмеге разы ола. Бу кулюнчли мерасимни де Мольернинъ озю тюшюнюп тапкъан. Журденге франсызларнынъ шеджере-синден дегил де, турклернинъ шерджересини бергенде, таякъларнен оны котеклеп, дели ерине санып, ашшалайлар.

Оджалар, граф Дорант, фазилетли Клеонт ве онынъ доландырыджы ярдымджысы Ковъель не себептен Журденни севмейлер, оны ашшалайлар? Оны ашшалагъанда да, буюк бир кейф алалар. Журденнинъ этрафындаки адамлар граф маркиз олмагъа истеп, япкъан арекетлери узеринден кулелер.

Энъ эсасы, бу инсанлар онынъ бильгиге олгъан ынтылышы, итегини ич де багъышлап оламайлар. Къадыны, къызы биле онынъ тарафыны тутмайлар. Атта эв-баркъны джыйыштыргъан Николь биле, эвге кельген адамлар эв-баркъны темиз тутмагъа кедер этелер деп, къаршы чыкъа.

Комедиянынъ сонъу гузель нетиджелене. Журденнинъ къызы Люсиль ве Клеонт эвленеджек олалар. Маркиза графнынъ къадыны оладжагъына разылыкъ бере. Журден эфенди исе, олып кечкен шейлерни акъыкъат деп таный. Журденнинъ задекянлыкътаки намус, ар, изет, нефис, сечилюв, улulukъ киби анъламларнынъ эписи — хаялгъа къапылув, озь-озюни алдав олгъаны анълашыла.

Бойле этип, Мольер Журденнинъ кулюнчли вазиятлерде тасвирлеп, кулыкю пейда эте. Бунынъле берабер Журденнинъ этрафындаки къараманлар да муэллиф тарафындан кулыкюге алына.

Суаллер ве вазифелер:

1. Комедиясына Мольер насыл комик левха кирсете? Буны онъа ким теклиф эткенини айтынъыз.
2. Комедияда тасвир олунгъан адисе-вакъиаларны икяе этинъиз.
3. Бу эсернинъ эсас проблемасы насыл гъаелернен багълы олгъаныны, метинни окъуп, анълатмагъа тырышынъыз.

КОРЬМЕМИШ ЗАДЕКЯН^[32]

(Беш пердели комедиядан парчалар)

Биринджи перде

*Бир чокъ чалгъы алетлери иле увертюра иджра этиле;
Сана ортасында маса башында музыка оджасынынъ талебеси
Журден бей эфенди сымарлагъан серенадагъа макъам уйдура.*

Биринджи корюниш

*Музыка оджасы, оюн оджасы, эки йырджы, йырджы къыз, эки
кеманеджи, дёрт оюнджы.*

Музыка оджасы (*йырджы ве чалгъыджыларгъа*)

Мында, бу якъкъа буюрынъыз, мына бу залгъа, о, кельгендже
бираз раатланынъыз.

Оюн оджасы (*оюнджыларгъа*)

Сиз де, мына бу тарафкъа кечип турунъыз.

Музыка оджасы (*талебеге*)

Азырмы?

Талебе

Азыр.

Музыка оджасы

Къана бакъайыкъ... ярамай дегиль.

Оюн оджасы

Янъы бир шейми, ёкъса?

Музыка оджасы

Эбет, бизим анав гъарип адам юкъудан уянып тургъандже, та-
лебеге бир серенада макъамы уйдур, дедим.

Оюн оджасы

Бакъмакъ мумкюнми?

Музыка оджасы

Бей эфендимиз кельген сонъ сиз о серенаданы диалогынен бера-
бер динълерсиз. О, тезден келир.

Оюн оджасы

Артыкъ бизим ишимиз башымыздан да юксек.

Музыка оджасы

Айтмагъа келеми! Биз керек адамымызны энди таптыкъ. Жур-
ден бей эфенди озюнинъ задекянлыкъ делилигинен, задекянлыкъ
къылыкъларынен — бизим ичюн бир хазине! Эгер эр кес онынъ

киби олса эди, сизинъ оюнларынъызнен меним музыкама башкъа бир шей керекмез эди.

О ю н о д ж а с ы

Эбет, тап о къадар дегиль. Онынъ озюнинъ файдасы ичюн, биз айткъан шейлерни, биз анълаткъан шейлерни анълагъаныны истер эдим.

Музыка оджасы

Анъламагъа — анъламай амма, лякин бизге яхшы пара тѳлей, бизим санатымыз да, шимди бундан башкъа шейге мухтадж дегиль.

О ю н о д ж а с ы

Догърусыны айтсам, мен шан-шуретке о къадар первасыз бакъмайым. Эль-чырпмалар манъа кейф бере. Ахмакълар ичюн санатынъны сачып-тѳкмек, къабакъбашлар, кутюклерге къыймет кестирмек, эр анги артист ичюн олюмдир. Санатны яхшы анълагъан, онынъ инджеликлерини бильген, догъру къыймет кескен, эмегинъни макътап алгъышлагъан адамларгъа джаным къурбан олсун. Эбет, энъ гузель мукъфат — оларнынъ эльчырпма, алгъышларыдыр. Бойле мукъфат бильгили, медениетли адамлар тарафындан берильсе даа яхшы.

Музыка оджасы

Мен де бунъа разым, мен де макътавларны севем. Керектен де, эльчырпмалардан да яхшы шей бармы? Къурудан-къуру макътав кимге керек? Лякин бир тарафтан ялынъыз бир макътав инсангъа азлыкъ эте. Даа бир башкъа бир шейлер керек; меселя, къолуныызгъа бир шейлер туттырсалар, бу энъ яхшы макътавдыр.

Догърусыны айткъанда, бизим бей эфендимизинъ де, бильгиси о къадар буюк дегиль, эр шейге билир-бильмей къыймет кесе, керек олмагъан ерде, эль шапылдата, амма — лякин къыйыш-мыйыш арекетлерини акъчанен догъурлай, онынъ ферасети — кисесинде, онынъ макътавлары — акъчанен олъчене; шунынъ ичюн пе-е-к бильгили, окъумышлы, будаладан коре, биз ичюн, бойле джайль задекян файдалыдыр.

О ю н о д ж а с ы

Сизинъ сѳзлеринъизде джан бар, лякин менимдже, сиз парагъа къарардан зияде эмиет бересиз; айтаджакъ олсам, ачкъозлюк, пара пешинден чапмакъ ойле бир шей ки, о инсангъа бир заман эйилик кетирмеди.

Музыка оджасы

Бунъа бакъмадан, сиз бизим анав гъарип адамдан ымпыс-тымпыс пара аласынъыз.

О ю н о д ж а с ы

Эбет, алам, лякин пара мен ичюн баш меселе дегиль. Эбет, онынъ байлыгъына коре, бироз даа бир шейге зевкъы олса эди, меним истегеним — бу!

Музыка оджасы

Мен де шай: я биз экимиз шунынъ ичюн тырышамыз да. Амма насыл олмасын, онынъ саесинде, бизге эмиет берип башладылар. Башкъалары макътаса, о, пара төлей.

Оюн оджасы

Мына, озю де кельди.

*Экинджи перде
Биринджи корюниш*

Журден бей эфенди

Машалла! Ама да ойнайлар! Пек гузель, юксек дереджеде!

Оюн оджасы

Оюн музыкагъа уйгъун олса, даа да тесирли ола. Биз сиз ичюн балет чагъырттыкъ, онынъ насыл гузель олгъаныны озюнъиз керсиз!

Журден бей эфенди

О балет мангъа бугунъ керек оладжакъ. Уйле емегине мусафирликке гузель бир ханым келеджек, онгъа юксек мертебени косьтерим.

Оюн оджасы

Эр шей азыр.

Музыка оджасы

Бир шей айтмакъ истейим, бей эфендим: Сиз киби инсан афтанынъ эр чаршенбе я да першенбе куню эвингизде концерт бермек керексиз.

Журден бей эфенди

Я задекан бей эфендилер ойле концерлер берелерми?

Музыка оджасы

Эбет, бей эфендим.

Журден бей эфенди

Ойле олса, мен де берип башларым. Биз беджерип олурмызмы?

Оюн оджасы

Маркизагъа теменна этмекними?

Журден бей эфенди

Эбет, онынъ ады — Доримена.

Оюн оджасы

Къана элингизни берингиз.

Журден бей эфенди

Керекмей. Сиз мангъа косьтерингиз, мен озюм билерим.

Оюн оджасы

Эгер сиз онъа пек итираам косътермек истесенъиз, арткъа бир адым япыш, бир кере теменна этмек, шундан сонъ, онъа якъын-лашып, учь кере теменна этмек ве ахыры-сонъу онынъ аякъларына эгильмек керексиз.

Журден бей эфенди

Къана, косътеринъиз.

(*Оюн оджасы косътере.*) Анълашылды.

Учюнджи корюниш

Кене шулар, къылычбазлыкъ оджасы ве элинде эки къылыч (рапира) иле лакей.

Къылычбазлыкъ оджасы (*Лакей элинден къылычларны алып, бирисини Журден бей эфендиге бере*).

Къана, буюрынъыз, эфендим: теменна; кевденъизни догъру тутунъыз! Сол тарафынъызгъа чокъджа таянынъыз. Аякъларынъызны о къадар керменъиз. Эки табанынъыз да бир сырада олсун. Элинъиз белинъизден ашагъы олмасын. Къылычынъызнынъ уджу омузынъызнынъ къаршысында олсун. Элинъизни о къадар узатманъыз. Сагъ элинъизнинъ авучы козь юксеклигинде олсун. Сол омузынъызны аркъагъа чекинъиз. Башынъызны тик тутунъыз. Ишанчлы козьнен бакъынъыз. Илери уджюм. Беденинъиз къыбырдамасын. Квартнен уджюм этинъиз, ойле де арткъа чекилинъиз. Бир, эки. Кене эвельки ерге барынъыз. Кене ишанчнен башланъыз. Бир адым арткъа. Огге ташлангъанда, къылыч огге атылсын, беденни исе мумкюн олгъаны къадар, дарбеден къорчаламакъ керек. Бир, эки. Къана, лютфен: терс усулынен уджюм этинъиз, ойле де усулнен чекилинъиз. Уджюм. Беден къыбырдамай. Уджюм. Эвельки ерге. Бир, эки. Кене янгъыдан башланъыз. Бир адым арткъа. Имае этинъиз эфендим, имае этинъиз! («*Имае этинъиз! Сакът олунгъыз!*» — *деп къычыраракъ, Журден бей эфендиге бир-къач кере къылыч уджуны санчып ала*).

Журден бей эфенди (*оюн оджасына*)

Акъылдан аздынъызмы не? Къылычбазлыкънынъ бутюн усулларыны, беш пармагъы киби бильген, ракъибини бир сильтемнен ольдюрмекни корьсеткен кишинен давалашмакъ истейсизми?

Оюн оджасы

Тюкюрдим мен онынъ терс, кварт усулларына!

Журден бей эфенди (*оюн оджасына*)

Егер, дейим сизге!

Къылычбазлыкъ оджасы (*оюн оджасына*)
 Ах, сиз, арсыз адам, мына шимди косътеририм!
 Журден бей эфенди
 Тынчланынъыз, азиз фехтмейстер!
 Оюн оджасы (*къылычбазлыкъ оджасына*)
 Ах, сиз, атбаш адам!
 Журден бей эфенди
 Тынчланынъыз, азиз оюнмейстер!
 Къылычбазлыкъ оджасы
 Мына мен сизге барып етсе эдим!
 Журден бей эфенди (*къылычбазлыкъ оджасына*)
 Яваш, яваш!
 Оюн оджасы
 Меним элим сизге етсе эди!
 Журден бей эфенди (*оюн оджасына*)
 Етер, дедим!
 Къылычбазлыкъ оджасы
 Мен сизни шимди эзип ташларым!
 Журден бей эфенди (*къылычбазлыкъ оджасына*)
 Алла ашкъына!
 Оюн оджасы
 Мен сизни шимди шиширирим!
 Журден бей эфенди (*оюн оджасына*)
 Ялварам!
 Музыка оджасы
 Ёкъ, эфендим, биз онъа бир акъыл къояйыкъ! Тербиесиз!
 Журден бей эфенди (*музыка оджасына*)
 Вай, Аллахым! Вазгечсенъиз шуны!

Суаллер ве вазифелер:

1. Пек зенгинлешкен буржуа дженаплары Журден, медениетли олмакъ ичюн, нелер япа? Биринджи корюништен окъутмагъа, огретмеге тутулгъан оджаларнынъ сёзюнден бу акъта нелер анълашылгъаныны икяе этинъиз?
2. Афтанынъ эр чаршенбе ве я да першенбе куню Журден эвинде концерт бермеге башлайджагъыны бильдире. Оджалар Журден эфендиге чешит тюрлю марифетлер яптыртып, устюнден кулюнген эпизодларны окъуп, айырынъыз. Нетиджелер чыкъарынъыз.
3. Учюнджи корюниште къылычбазлыкъ оджасы талebesи Журденге нелер огретмеге ынтыла? Онынъ устюнден, насыл кульгенини, эсерден мисаллер кетирип анълатынъыз.

Докъузунджы корюниши

(Турк мерасими)

(Муфтий, йырлагъан дервишлер, ойнагъан турклер, муфтийнинъ тавабалары).

Биринджи балет корюниши

Алты турк чифт-чифт олып келелер. Олар учь дане килим кетирелер. Бир-къач оюн арекетлеринден сонъ килимлерни баишлары устюне котерелер. Йырлагъан турклер килимлер тюбюнден кечерлер ве сананынъ эки тарафына тизилерлер. Муфтий ве дервишлер бу корюнишининъ сонъунда булунырлар. Бундан сонъ турклер килимлерни тешерлер ве тиз устюне чекерлер, муфтий ве дервишлер ортада туралар. Муфтий чешип тюрлю ишмарларнен юзюни бурюштирип, Магометни чагъыра, тавабалары ве хызметчилери исе бу вакъытта юзю къоюн тюшип, эллерини котеререк, «Алла!» деп дуа окъуйлар, сонъра ерлеринден къалкъып, «Аллаху экбер!» дейлер, эки дервиш исе, Журден бей эфендининъ артындан келирлер.

Онунджы корюниши

Кене шулар ве туркче урба кийген Журден бей эфенди.

Муфтий (Журден бей эфендиге)

Бильсенъ эгер джевап бер,

Бильмесенъ эгер, индеме

Мен мында муфтийим,

Сен агълайсынъ?

Анъламасанъ,

Не агълайсынъ,

Не сакълайсынъ,

Такъмакълайсынъ...

(Эки дервиш Журден бей эфендини алып чыкъалар.)

Он биринджи корюниши

Муфтий, дервиш, турклер

Муфтий

Ады не я, ады не я?

Турклер

Джиурдина. Джиурдина.

Муфтий (*секирип*)

Джиурдина. Джиурдина.

Турклер

Джиурдина. Джиурдина.

Муфтий

Магомета эфендина!

Сорайым мен Джиурдина,

Оны япаджам паладина,

Береджем онъа алебардина

Ёллайджам оны Фелестина

Геми иле бригантина

Дженк этмеге христианина.

Магомета эфендина!

Элини сорайым Джиурдина.

(*Турклерге*) Бегенесизми Джиурдина?

Турклер

Эвалла! Эвалла!

Муфтий (*йырлай ве ойнай*)

Ха-ла-ба, ба-ла-шу,

ха-ла-ба, ба-ла-шу, ба-ла да.

(*Муфтий ве дервишлер кетелер.*)

Он экинджи корюниш

(*Кене шулар, муфтий, дервишлер ве Журден бей эфенди.*)

Экинджи балет корюниши

Журден бей эфенди

Ух!

Муфтий (*Журденге*)

Алдатмайсаноз?

Турклер

Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ.

Муфтий

Дегильсинъми шарлатанос?

Турклер

Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ.

Муфтий (*турклерге*)

Берейимми онъа тюрбанос!

Турклер

Алдатмайсаноз? Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ. Дегиль шарлатанос? Ёкъ. Ёкъ.

Ёкъ. Беринъиз онъа тюрбанос!

Учюнджи балет корюниши

(Музыка алтында турклер ве Журден бей эфендиге тюрбан кийсетелер).

Муфтий *(Журденге кылыч бере)*

Сен энди — дворян.

Дегиль бу ялан.

Бу кылычы алан.

Турклер *(Кылычларыны кынындан чыкгаралар.)*

Сен энди — бу дворян.

Дегиль бу ялан.

Бу кылычы алан.

Дёртюнджи балет корюниши

(Турклер, музыка алтында ойнай-ойнай, Журден бей эфендини кылычнынъ артынен уралар).

Муфтий

Вур, вур.

Кылычы сувур.

Бешинджи балет корюниши

(Турклер ойнай-ойнай, Журден бей эфендини сопаларнен уралар)

Муфтий

Не утаныр, Не кьоркьар, Урьмети артар!

Турклер

Не утаныр, Не кьоркьар, Урьмети артар!

Муфтий учюнджи кере Магометни чагъыра. Дервишлер онъа кьолтуталар, сонъра турклер ойнай-ойнай ве йырлай-йырлай муфтининъ этрафында айланалар ве ниает Журден бей эфендини озьлеринен берабер алып чыкъып кетелер.

Бешинджи перде
Учюнджи корюниш

(Кене шулар, Журден бей эфенди.)

Дорант

Ази бей эфендим! Биз маркизанен берабер сизинъ янъы унванынъызны хайырламакъ ве турк султаны иле кызынъызынынъ оладжакъ никях тою къуванчыны пайлашмакъ ичюн кельдик.

Журден бей эфенди *(оларгъа туркче теменна эте)*

Сизге, дженабы алийлери йылан кучюни ве арслан акълыны арз этем.

Доримена

Мен биринджилер сырасында сизни энъ юксек шурет басамагына котерильгенинъиз иле хайырламакъ бахтына наиль олдым. Журден бей эфенди

Сизге, ханым эфенди, йыл бою къатмер гуль киби, ачылып турманъызны арз этем. Мени шеревфлемек ичюн, кельгенинъизге пек миннетдарым, ве, сизинъ къаршынъызда, апайымнынъ япкъан акъылсызлыкъ аркетлери ичюн, афу сорайым.

Доримена

Айды, бир шей дегиль! Мен онынъ бу япмышыны джан-гонъюльден багышлайым. Эбет, мен о, сизни бойле къызгъангъаныны пек яхшы анълайым, сиз киби хазинени, къызгъанмакъ олурмы?

Журден бей эфенди

Меним юрегимнинъ, хазинемнинъ саиби олмагъа ялынъыз сиз акълысынъыз.

Дорант

Коресизми, маркиза, Журден бей эфенди енъишлерден башы айлангъан адам дегиль: о ич бир вакъыт достларыны унутмай.

Доримена

Бу — эйи къальб аляметидир.

Дорант

Турк дженаплары къайда я, корюнмей? Биз сизинъ достларынъыз оларакъ, онъа озь урьметимизни косьтереджек эдик.

Журден бей эфенди

Ана, о, келеята. Мен шимди къызымны да чагъырттым, келип, онъа севгисини бильдиреджек.

Единджи корюниш

(Кене шулар ве Журден ханым)

Журден ханым

Бу не я? Бу насыл янъылыкъ? Айткъанларына коре, сен къызымызны бир масхарабазгъа акъайгъа бере экенсинъ!

Журден бей эфенди

Агъзынъны япаджакъсынъмы, ёкъмы, арсыз къадын? Бездим сенинъ акъылсызлыкъларынъдан! Ич де акъылынъ кирмеди!

Журден ханым

Ёкъ, сенинъ акъылынъ кирмеди башынъа: эр корюнюшинъде бир дели къыяфетинде оласынъ. Не япмакъ истейсинъ? Бу да насыл топлашув?

Журден бей эфенди

Мен кызымызны турк султанынынъ огълуна акъайгъа бере-
джек олам.

Журден ханым

Турк султанына?

Журден бей эфенди

Эбет. *(Ковъельни косьтерип.)* Бу тильмач вастасынен онъа ол-
гъан урметинъни беян эт.

Журден ханым

Керекмей манъа тильмач-мильмачынъ. Мен озюм онъа кы-
зымны санъа бермем, деп айтырым.

Журден бей эфенди

Агъызынъны къапатаджакъсынъмы, ёкъмы?!

Дорант

Журден ханым эфенди, сиз керчектен де бойле шерефни ред
этесизми? Киевинъиз, турк султаны киби, алий зат олгъаныны
истемейсизми?

Журден ханым

Ялварам, эфендим, сиз бизим ишимизге къарышмангъыз.

Доримена

Бойле буюк бахттан юзь чевирмек олмаз.

Журден ханым

Сизге де риджа этем, ханым, эр ишке бурнунъызны сокъма-
нъыз.

Дорант

Биз сизни, достумыз олгъанынъыз ичюн, къайгъырамыз.

Журден ханым

Дост-мост анъламам, ве, бойле достлукъкъа ихтияджым да ёкъ.

Дорант

Я кызынъыз бабасынынъ сёзюне къаршы дегиль де.

Журден ханым

Меним кызым туркке чыкъмагъа разымы?

Дорант

Шубесиз.

Журден ханым

О, Клеонтны унута билirmi?

Дорант

Я доньяда юксек мертебели, алий затлы олмакъ ичюн, не
япмазсынъ?!

Журден бей эфенди

Не къадар инат я, бу къадынлар! Бир еринъ аксиледжекми ёкъса?

Ковъель

Сиз мени тек динъленъиз, сонъ насыл истесенъиз, ойле япар-
сынъыз.

Журден ханым

Сонъ, не дейджексинъыз я?

Ковьель (*Журден ханыма, яваш.*)

Биз сизге бир сааттен берли ишмар этемиз. Аслы да биз бутюн бу маскарадны сизинъ ошлы акъайынъыз Журден бей эфенди ичюн яптыкъ. Онынъ кылыкъларыны озюнъыз коресиз де. Турк султанынынъ огълу исе — Клеонттыр.

Журден ханым (*Ковьельге*)

Меселе бойле десе!

Ковьель (*Журден ханыма яваш*)

Мен исе — Ковьелим, тильмач.

Журден ханым (*Ковьельге, яваш*).

Ойле олса, мен анъладым ве разым.

Ковьель (*Журден ханыма, яваш*)

Ама бильдирменъыз.

Журден ханым (*кычырып*)

Э, эр шей еринде. Никях тоюна мен разым.

Журден бей эфенди

Не исе де, акъылы ерине кельди!

(*Къадынына*). Сен исе оны динълемеге истемеген эдинъ! Сени къандыраджагъына инана эдим. Иште, турк султаны демек будыр.

Журден ханым

О маъа эр шейни тантиминен анълатты, мен разым. Нотариусны чагъыртмакъ керек.

Дорант

Пек яхшы ниет. Сиз исе, Журден ханым эфенди, тынчланынъыз ве эндиден сонъ, мухтерем акъайынъызны кунълеменъыз. Биз, маркизанен берабер шу айткъан нотариуснынъ хызметинден файдаланып, никяхлы къары-къоджа олурмыз.

Журден ханым

Мен бунъа да разым.

Журден бей эфенди (*Доранткъа, яваш*)

Бу не, козьбоявмы?

Дорант (*Журден эфендиге, яваш*)

Барсын, бу масалгъа инана берсин.

Журден бей эфенди (*яваш*).

Пек яхшы, аля. (*Кычырып*). Нотариускъа адам ёлланъыз.

Дорант

Нотариус келип никях къгъытларыны азырлагъандже, келинъыз, балет бакъайыкъ, — бу, турк дженабы ичюн де, эглендже олур.

Журден бей эфенди

Чокъ яхшы фикир. Юрюнъыз, барып отурайыкъ.

Журден ханым

Я Николь?

Журден бей эфенди

Никольни мен тильмачкѳа берем, кѳадынымны исе — ким истесе, алсын.

Ковель

Тешекюр, эфендим. (*Четке бакъын.*) Амма бойле дилидонны, бутюн дюньяда кѳыдырсанъыз биле, тапын олмазсынъыз!

Ш. Селимнинъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. Турк мерасими кирсетильген корюнишлерден насыл нетиджелер чыкѳара билесинъыз. Мольер кѳыралнынъ истегини беджердими? Комедияда кѳарарлаштырылгъан кулькю шахсыны булдымы?

2. Комедиянынъ башында тасвирленген аятий вазият комедиянынъ сонъунда насыл бир сыфаткѳа дѳне?

3. Комедияда тасвир олунгъан Журден бей эфенди, Журден ханым, Доримена, Дорант, Ковель киби, кѳараманларнынъ акъикъий юзю, насыл ѳлларнен такъдим олунгъаныны, оларнынъ нуткѳу эсасында тайинленъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

КОМЕДИЯ

Комедиянынъ эсасий кѳуралы — кулькю олгъаны ичюн, онда драматик элемент трагедиядаки киби инкишаф ѳтмей ве фаджиа дереджесине котерильмей. Акс алда кулькю джоюла биле. Нетиджеде, муѳллиф тарафындан котерильген муим меселе, джиддий гѳае тесирсизлигинен кулькюдѳен тербиевий эмиет алынмайып кѳала.

Комедиянынъ башында тасвирленген аятий вазият эсернинъ сонъунда дигер бир сыфаткѳа киргени — комедиянынъ хусусий чизгиси сайыла. Меселя, Гогольнинъ «Ревизор» комедиясында шеѳр акими ве онынъ муити бизим козюмиз огюнде башкѳа бир сыфатта ве сонъунда дигер бир сыфатта айдынлатыла.

Бойле этип, комедиядаки къараманларнынъ ким олгъаны кулькюнинъ тесиринде бельгилене. Кулькю комедияда энъ муим бир къурал сайыла. Шунунъ ичюн де Мольер озюнинъ бу комедиясында къуллаангъан левхаларыны кулькюнен уянтмакъ вазифесине бойсундыра. Ж.Б. Мольернинъ «Корьмемиш задекян» комедиясында тасвирленген шахслар, озьлерининъ маневий дюньясы джеэтинден, сейирджилерден фаркълашып косътерилелер.

Комедиянынъ мувафакъиет дереджеси бизим рухумызны «темизлей билиш» къабилиетинен багълыдыр. Бойле эсерлер сейирджилерни ойле бир эеджанландыра, тюшюнджеге къоя билелер ки, атта бундан, биз зевкъ ве шевкъ аламыз. Яни ярамазлыкъларны корип, темизленемиз ве, сонъундан, яхшы олмагъа тырышамыз.

Нетиджеде, иллетлеримизден темизленип, керекли фазилетлерининъ саибиле олмагъа арзу эте башлаймыз. Яни, бойле этип, муэлиф комедия вастасынен, инсан рухуны шекиллendirе биледжек эмиетини ифаде эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Комедия жанрынынъ эсас къуралы недир? Онынъ тербиевий эмиетини айырынъыз.
2. Комедиянынъ хусусий чизгисини тарифленъиз. Мисаллер кетирип анълатынъыз.
3. Комедияда тасвирленген шахысларнынъ маневий дюньясы акъкъында не айта билесинъиз?
4. Комедиянынъ мувафакъиет дереджеси насыл бир къабилиетнен багълыдыр? Бизим аятымызда да бойле вазиятлер ола билеми?

ЯРЫКЪЛАНДЫРУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

XVIII асырда Авропа мемлекетлериндеки эдебиятта буюк гъаевий ёнелиш пейда олды. Бу ёнелишке хызмет эткен маарифпервер инсанлар эдебиятта икътисадий илерилев, шахсиетнинъ сербест шекиллениви, инсанлар арасында достлукъ ве тенълик киби гъаелерни огге сюре эдилер.

Ярыкъландырув гъаелери илькиде Ингильтереде мейдангъа кельди. Бу вакъыт Даниэль Дефоннынъ «Робинзон Крузо»,

Джонатан Свифтинъ «Гуливернинъ сергузештлери» ве Роберт Бёрнснынъ эсерлери язылды.

Бундан сонъра ярыкъландырув джереянынынъ гъаелери бутюн Европагъа джайрады. Фрэнкистанда — бу гъаелер алтында Вольтер, Руссо, Бомарше, Алманияда — Лессинг, Гёте, Шиллер киби маарифпервер инсанлар эдебиятнынъ инкишафына иссе къоштылар.

Маарифперверлик ве ярыкъландырув гъаелери рус эдебиятынъ тарихына да аиттир. XVIII асырда Д.И. Фонвизин, А.Н. Радищев, XIX асырда исе Грибоедов ве Пушкин киби муэллифлернинъ эсерлеринде маарифперверлик гъаелерининъ аныанелерине эмиет бериле эди.

Ярыкъландырув девир эдебиятыннынъ инсаниетлик гъаелери, бутюн чешитлигинен, алман эдебиятында озь тасвирини корьди. Муэллифлер эдебиятнынъ миллий чешитлигине эмиет бере эдилер. Эсерлерде къараманий характернинъ, вакъиаларнынъ, къуветли дуйгъуларнынъ тасвир олунгъаныны талап этер эдилер. Олар психологик талильнинъ янъы усулларыны ишлеп чыкъмагъа, арекет эте эдилер. Алманияда Гёте ве Шиллернинъ иджады бойле гъаелер эсасында илериледилер.

Нетиджеде, ярыкъландырув деврининъ эдебияты санатнынъ макъсат-вазифелерининъ назарий джеэтлерини ишлеп чыкътылар.

Бир адым огге аттылар. Эдебиятта тербие романы, фельсефий повесть, аилевий драма киби жанрлар пейда олды. Бу эсерлерде ахлякъый къыйметлерге эсас дикъкъат айырылды. Инсан шахситининъ анылылыгъы тасдыкъ олунды. Буларнынъ эписи бераберликте эдебият ве санат тарихында муим бир девир оларакъ такъдирленди.

Суаллер ве вазифелер:

1. XVIII асырда Европа мемлекетлеринде насыл бир ёнелиш мейдангъа кельди? Бу ёнелиште хызмет эткен муэллифлер эдебиятта насыл гъаелерни огге сюрсенини тарифленъиз.
2. Ярыкъландырув джереяныны гъаелери насыл муэллифлернинъ эсерлеринде айдынлатыла.

ИОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЕ (1749—1832)

Алман эдебияты тарихына мисильсиз иссе к'юшк'ван, улу му-тефеккир ве шаир И.В. Гёте Франкфурт на Майне деген шеэрде дюньяг'ва кельди. Онын' бабасы зенгин ве зиялы бир инсан эди. Ог'лунын' кениш тасиль саиби олмасы ичюн, чок' арекетлер япты, буюк ярдым кос'терди. Гёте Лейпциг, Страсбург шеэрлеринде ерлешкен университетлерде ок'уды. Мында о, адлиеджилик, тыб-биет ве эдебият саасындаки бильгилернин' саиби олды. Гёте г'вает эмексевер, чалышк'ыр бир инсан экен. Саип олг'ван бильгисини, омюринин' девамында эп артыра берген.

Эсерлерде табиат левхаларынын' тасвир олунувы илькиде Гётенин' шиириетинде оз' тасвирини кор'ди. Бойле этип, Авропа шиириетинде табиат левхаларыны тасвирлеген эсерлер язылды. Бундан сон', Авропа шиириетинде ян'гы бир девир башланды. Табиат левхаларыны тасвирлеген мевзулар чок'лашты.

Гётенин' ильки девирде язг'ван эсерлеринде инсан к'вальбинин' эн' назик дуйг'улары ифаде олунды. Табиат ве инсан ара-сындаки узюльмез баг' инджеликнен ве буюк бедийи' усталык'нен кос'терильди.

Гёте 1775 сенеси Веймар шеэринде коче ве омюринин' сон'ки кун'леринедже анда яшай. О, бир чок' сеяхатларда булуна. Эки сене девамында Италияда яшай. Антик эдебиятнын' зенгинлиги оны шашырта. Бутюнджиан инсаниетлик дюньябак'ышынын' чок'раг'гы мындан чык'ып, төрегенини сезе. Бу г'ваелер онын' «Коринфли келин» балладасында (1788), «Ифигения Тавридада» фаджиясында (1787), «Рим эллегиялары»нда (1790) акс олунг'ваны беллидир.

Шаир, Италиядан Веймарг'ва к'айтып келир экен, семерели чалыша. О, бу арада тек эдебиятнен ог'рашмай. О, бу девирде анатомия саасында чалышып, бир чок' ян'гылык'лар кешф эте ве эсерлер яза. Амма бун'га бак'мадан, о, бутюн джиан медениети

тарихына шаир оларакъ, хусусий иссе къошып, белли олгъаныны къайд этмек керекмиз.

Гёте, ширий эсерлерден гъайры, несир эсерлер яраткъан бир эдиптир. Эдип 1774 сенеси роман яза. «Генч Вертернинъ аизарлары» адлы романы онынъ ильки эдебий къазанчы ола.

Базы алимлернинъ язгъанына коре, Гётенинъ бу романы Русиеде мот олгъан экен. Атта алимлер Н.М. Карамзиннинъ «Гъарип Лиза» повести Гётенинъ бу эсеринде тасдыкъ олунгъан анъанелер эсасында тизильгенини къайд этелер.

Алимлер Лермонтовнынъ да «Васиетнаме» (1831) шири Вертернинъ Шарлотагъа язгъан мектюби эсасында, такълидий шекильде, язылгъаныны тахминлештирелер. Яни бунынънен Гётенинъ иджадына олгъан меракъ ильк-эвеля бу эсерден башлангъаныны къайд этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Алман эдебияты тарихына мисильсиз иссе къошкъан И.В. Гёте насыл къорантада дюньягъа кельгенини айтынъыз. Онынъ акъкъында билген малюматны озь сёзюнъизнен икяе этинъиз.

2. Гёте тасиль алгъан шеэрлерни къайд этинъиз. О, насыл бир инсан эди? Онынъ табиат чизгилерини айырынъыз.

3. Алман шириетинде олмагъан насыл мевзу, ильки оларакъ, Гётенинъ шириетинде айдынлатылды?

4. Гётенинъ ильк девринде язгъан шиирлеринде инсан къальбининъ насыл дуйгъулары тасвир олунды?

5. Гётенинъ Италияда булунувы онынъ насыл эсерлерининъ язылувына сильтем олды? Бу эсерлернинъ серлеваларыны хатырлатынъыз.

6. Гётенинъ анги романы рус языкъларынынъ иджадына тесир этти? Повесть ве шиирнинъ серлевасыны айтынъыз.

И.В. Гётенинъ «Фауст» фельсефий фаджиасына даир

Улу алман шаири И.В. Гёте «Фауст» серлевалы фельсефий фаджиасыны чокъ сенелер девамында язгъаны белли. Бу эсер 1774 сенеси язылып башланды, 1831 сенеси исе екюнленди. Бу эсернинъ язылувына Гёте озюнинъ бутюн анълы омюрини багъышлагъандыр. Элли еди сене девамында язылгъан эсерининъ мундериджеси ве гъаесинде шаирнинъ дюньябакъышы тасвир олунгъандыр. Бу эсерде инсаннынъ билъгиге, акъыл-идракке олгъан эбедий меракъы шереплендириле. Муэллиф, бу эсеринде инсаннынъ акъикъат

огърунда туткъан ёлу — фаджиалы, хатасыз ве шашырувсыз кеч-мегенини акс эткени себебинден, озюнинъ драматик поэмасыны фаджиа деп адландыра.

Эсернинъ мундериджесинде къулланылгъан эким Фауст акъкъындаки эфсане эвеля халкъ агъыз иджадынынъ белли бир жанрларында озь тасвирини корьгени беллидир. Бу эфсанеде идрак назариедини кенишлетмек, кечмиш ве келеджекни табир этмеге бильмек ичюн, шейтангъа джаныны сатмагъа азыр олгъан бир инсан сымасы косътериле.

XVI асырда къяинатны тедкъикъ этмеге ынтылгъан инсан сымасы акъкъында бир чокъ китапларда икяе олунгъаны белли. Дантенинъ «Иляхий» комедиясындаки къараман Улисс (Одиссей) джеэннемнинъ энъ сонъки даиресине ерлештирилгенининъ асыл себеби де, онынъ Ер ве Кок сырларыны кешф, тедкъикъ этип, дигерлерге бильдирмек истегинен багълы эди. Къяинатнынъ сырына далмакъ, асылында, энъ къабаатлы ве гунахлы арекет олгъандыр.

Бойле этип, эдебиятнынъ эр бир девирлеринде бир чокъ муэллифлер Фауст сымасынынъ айдынлатылувына мураджаат эткенлер. Шекспирден эвель иджат эткен англиз драматургы Кристофер Марло, ярыкъландырув девринде иджат эткен муэллифлер де бу сюжетни эсерлеринде къуллангъан эдилер.

Амма, олардан фаркълы оларакъ, алман шаири, бу эфсаненинъ сюжетинен файдаланып, терен фельсефий маналы эсер ярата бильди.

Фаджиа «Арш-и-Алядаки башлангъыч» деген къысымнен башлана. Мелеклер Аллахны хамд¹ эткен арада, Шейтаннынъ сеси де келип къошула. Шейтан — Мефистофель, гунахларгъа баткъан инсанлар арасында ич бир заман уйгъунлыкъ ола бильмейджегини тасдыкълай. Фауст, рухан не къадар темиз, гунахсыз олмасын Мефистофель, оны гунах ишлемеге чеке биледжегине, сыра тападжагъыны тасдыкъламагъа тутуна.

Огюнде тизильген къыйынлыкълардан Фауст насыл чыкъа биледжегини косътермек ичюн, бойле сюжетли багъланыш уйдурыла. Инсаннынъ улулыгъы, аятий омрюндеки эмиети, онынъ сынавлардан насыл бир къамилликнен кечебиледжеги бойле ёлларнен исбатлангъаны косътериле.

Фаджианынъ эсас къараманы муэллифнинъ озюдир. О, энциклопедик бильгиге саип олгъан бир инсандыр. О, фельсефе, адлие, тыббиет, иляхийет саасындаки бильгилерге менсюп инсан олгъанына бакъмадан, хаял сюкюнетине огърай. Озюнинъ бильгисине къанмайып, бутюн омюрининъ девамында огърашкъан ве япкъан ишлерини манасыз ишлер яптым деп сая.

¹ хамд этмек — Танърыгъа олгъан тешеккюр дуйгъуларыны бильдирмек.

Сонъундан, акъикъатны араштырып тапмакъ мерамынен, тылсымгъа уруна. Дюнья къурулышынынъ сырларыны бильмеге ынтыла. Инсан аяты ве къиянатны идаре эткен къанунларны анъламагъа къапыла. Бунинъ да нетиджесини анълагъан сонъ, зеэр ичип, бу дюньядан вазгечмеге истей. Оны кене де бу аяткъа чанъларнынъ сеси къайтара. Амма гонълюнде укъом сюръген рухий бошлукътан ич де азат олунып оламай.

Сонъундан, гонъюль бошлугъыны енъмек ичюн, Иляхий башлангъычкъа мураджаат эте башлай. Фауст, бутюн омюр япкъан ишлерининъ, ынтылышларынынъ къыйметини анъламакъ ичюн, Инджильнинъ терджимесине кирише.

Бойле этип, Гёте бу эсерине Фауст, Вагнер, Мефистофель, Маргарита киби сымаларны кирсетип, бутюн инсаниетнинъ ёлуны аллегорик тарзда тасвирлей. Бу бильгилер эсасында исе, биз, дюньявий тарих, фельсефе ве иджадий фикирнинъ кечмиши, бугуни акъкъындаки бильгилернинъ саиби олып къаламыз.

Эки къысымдан ибарет олгъан эсернинъ биринджи къысымында къараманнынъ ички дуйгъусы косьтерильсе, экинджи къысымында дюньянынъ тышкъы къыяфети тариф олуна.

Эсернинъ экинджи къысымында умумийлештирилген символ левхалар айдынлатыла. Вакъыт ве къиянатнынъ сынъыры бозулып, Фауст орта асырдаки алман императорынынъ сарайындан, антика дюньясына келип тюше. Дюльбер Елена Фаустнынъ апайы ола.

Эсернинъ сонъунда, энди къартайгъан ве фарыгъан Фаустнынъ сонъки монологында, аятнынъ эсас манасы айдынлатыла. Фаний дюнья яшайышындаки инсан аятынынъ манасы, эсасен тынмай-талмай хызмет этювнен, эбедий бильгиге, кемалаткъа ынтылувнен бельгиленгенини анълаймыз.

Гёте озюнинъ бу эбедий эсеринде эпос, лирика ве драма, фаджиа киби эдебий тюрлерини къуллаана. Бу эсерде фантастик, мистик меселелер де айдынлатыла. Шундан себеп, эсернинъ услубий хусусиетлерини айырмакъ меселеси пек муреккептир.

Бу эсерде, бутюн инсаниетнинъ фаджиаасы тасвир олунгъанындан себеп, Гёте о девирде белли олгъан бутюн бедий тасвирий васталарны къуллаанмагъа тырышкъаныны коремиз.

Эсерде шойле этип, иляхий сюжетлер, антик сымалар, халкъ риваетлери, турмуш левхаларынынъ реалистик тасвирлери символ темсиллер эсасында ифаде олуна. Гётенинъ бу эсеринде айдынлатылгъан бедий дюнья о къадар зенгин ки, чешит мемлекетлерде яшагъан алимлер оларнынъ манасы кениш ве теренлигини аля

даа сонгуна къадар анълатып оламадылар. Бу эсернинъ къыйме-ти, бельки де, дюнья эдебияты тарихында ич де текрарланмагъан иджадий чешитлик ве поэтик улулыкънен багълыдыр.

Шахэсерлернинъ заман ве мекян сынъыры ёкътырдыр. Олар муайен девир, муайен халкъ иджады земининде догъулып, бутюн девирлер ве чешит халкъларнынъ мулъкю олып къалалар. Фирдевсийнинъ «Шахнаме» си, Дантенинъ «Иляхий комедия» сы, Навоийнинъ «Хамсе»си, Махмуд Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулехасы» асырлар теренлигинде къалып кетмей, бизим кунълеримизге де етип кельгени, бизни эеджанландыргъаны ве айретке къойгъаны ненен багълыдыр, аджеба?

Бу эсерлерде котерильген меселелер умуминсаний гъаелернен багълы олгъанындамы? Бу эсерлер мукеммель ве кемалатлы бир эсерлер олгъаны ичюнми?

Асылында исе, бу эсерлерде, юкъарыда къайд этильген чизгилернинъ бутюнликте, бераберликте тасвир олунувы ве акъикъатны, инсан къальбининъ сербестлигини косьтерген амеллернинъ тереннюм этилювинен багълыдыр.

Он беш бинъ мисрагъа якъын бу муджизени инсаниет тарихынынъ, негизи деп санабилемиз. Алтмыш сене девамында язылгъан бу эсерде инсан къысметинде тарихнынъ муджессем олгъаны косьтериле. Бу тарихны биз тек акъыл ве идрак иле дегиль де, юрек иле ис эте билемиз. Бу эсердеки гъаелернинъ фельсефеси шаркъ фельсефесине якъын олгъаны исе, бизим бильги алув ёлумызны даима айдынлатып тураджагъыны тарифлей.

Суаллер ве вазифелер:

1. Танъры ве Мефистофель арасындаки даванынъ манасыны анълатынъыз.
2. Мефистофельнинъ сымасыны насыл анълайсынъыз?
3. Фаустнынъ хаталары ве енъишлери эсерде насыл тасвирленгенини икяе этинъиз.
4. Гётенинъ «Фауст» эсерининъ жанр чешитлигини анълатынъыз.

Арш-и-Алядаки башлангыч¹

Танъры, сема кӱоруйыджылары — учь мелек, сонъ Мефистофель.

Эсрафиль

Семанынъ уйгъунлы, кӱудретли къатында
 Эзелий ёлундан токътамай, дёнмей,
 Гудюрди янъгъыратып фелек атында
 Кезине джианны ал кунеш сёнмей.
 Хайрат исини тиклеген мелеклер,
 Аджеп, ким кучь берген, бельгисиз дюнъя
 Яратылгъан анинден бу демге къадар,
 Менгулик шерефтир Аллаху-Таала!

Джебраиль

Анълашылмагъан суръатле бар земин
 Айланмакъта зульмет геджесини къувлап.
 Ал танъны нурлу шевкънен этип темин,
 Чарх фелекни кечмекте зыпкъын, дувлап.
 Денъизлер дильбентлер юзюне чекип,
 Суюр къаяларны ювмакъта даим.
 Кӱрре-и-алемни елькенге екип,
 Огюмден эбедий кечкенидайын.

Микаиль

Ёлунда не коръсе, этип виране,
 Акъышында седа котерип тургъан
 Сахра, къараларны этип сейране,
 Укюм сюръмектедир дешетли боран.
 Титреп гудюрдюден Кокнинъ къуббеси,
 Ыылдырым серпилип, Ер узьре акъсын.
 Кене де, эй, Халикъ, эй, муджизекяр —
 Сенинъ кӱудретинъе окъуймыз тахсин².
 Учь меляике бераберликте
 Яратан иджадий кӱудретинъ алтында
 Фышкырып артмакъта семавий къувет.
 Муджизели яшайыш кунеш алтында
 Аятны севмеге этелер давет.

¹ Арш-и-Алядаки башлангыч — (рус.) Пролог на небесах

² тахсин — алгъышлав, хамд этюв

Мефистофель

Меляикелерден, Эй, Танърым, кене:
— Алемде не ола? — сормақътасынъ эп.
Эвель мени ят тутмаздынъ, мына
Узурынъа мен де кельдим, шу себеп.
Бильмелисинъ, сёзге усталыгъым ёкъ,
Базы Мелеклердай вааз айтмам къуру,
Эгер юксек перваз нуткъ¹ сёйлеп олсам,
Къакъылдап кулердинъ, атта ки сен де
Тильге алмай, йылдыз, сейярелерни
Сёйлейим Ер узресиндеки ярелерни.
Инсан кяинатта кичкене алла,
Шойле яратылгъан о, эзельден берли.
О, бельки яхшыджа яшарды бугунъ,
Сен къоймагъан олсанъ, гонълюне учкъун.
Ана шу учкъунны акъыл деп адар,
Шундан отърю, онынъ куню айвандан бетер.
Багъышла мени, онъа бердинъ бешер ад,
Амма яшамакъта нидже ашерат.
Гуя чегерткидай от арасында
Кя учар, секирер, кя тизер йырлар.
Олса эди бу мекяннынъ тынчдары,
Эр ишке бурнуны сокъа о, Танърым!!

Танъры

Арзынъ шумы? Кене эски лаф
Бир эшкъал эр иштен аджеп тапарсынъ?
Эйилик битти деп, вахиме япарсынъ?

Мефистофель

Танърым алеминъде иш пек резильдир.
Ойле акъибетте яшар ки, адам —
Аджынам алына онынъ мен, мадам.

Танъры

Фаустны таныйсынъмы?

Мефистофель

Экимними?

¹ юксек перваз нуткъ — юксеклерге учып еткен нутукъ

Танъры

Къулумны.

Мефистофель

Лафынъ догъру, амма итаат усулын
Эда этер гъает фена ал.
О, курешни севе — ашырып девран,
Узакъ мензиллерни козьлей даима.
Истей — йылдызлар бергенин сема,
Ер — бахшыш эткенин тюкенмез сефа.
Ве лякин, эр бири олгъанда камрян¹ —
Тынчлыкъ тапып олмаз, о гонъюль аслы.

Танъры

Билем мен — мен ичюн омрю захметте,
Демек ки, хидает олгъан сервери².
Фидан сачкъан олса, багъбан, эльбетте —
Козъ огюнде олурды онынъ да гулю.

Мефистофель

Къавильге азырым. Ишанчым кямиль,
Бу къулунъны сенден тартып алырым.
Мен озюм оны бир ёлгъа салырым.
Векаялет³ бер, меним бу ишиме амиль.

Танъры

Яхшы сынап коръ сен, сенде ихтияр,
О, сагъ олур исе, къолунъда сенинъ.
Сынав олгъан ерде, ёл шашырмакъ бар.

Мефистофель

Тешеккюр, Танърым, олю затларгъа меним
Зерре къадар ишим ёкътыр. Олар не деркяр?
Мени чеке факъат сагъ олгъан бир джан,
Юзюндеки къырмызылыкъ, юректеки къан.
Керек дегиль манъа мевталар асла,
Тири сычан керек мышыккъа атта.

¹ олгъанда камрян — арзу, ниетине иришкенде

² хидает олгъан сервери — Алла ёлуна къылавузлама (асыл манасыны анълаткъан) башлангъыч

³ векаялет — векилик

Т а н ь р ы

Эманет этмектем оны, ихтиярынъа,
Нидже тѣбенликлер варса, сен озюнъ башла,
Корейим, не къадар пешинъе тюшер,
Разым алып барып джаргъа ташлайбер,
Сен къавильде сѣзсиз бир гъалип олдынъ.
Зульметтен де ёл тапып, чыкъар бу инсан,
Онъа чыракъ олур, мен берген идрак.

Мефистофель

Къавиль тутмагъа разым мен бакъ,
Лякин беян олур, кечмей чокъ фурсат,
Теслим олур манъа адамзат, эльбет.
Корерсинъ сен, нидже инангъан адам,
Топракъкъа къарышып оладжакъ бербат.
Меним мисильсиз севимли алам —
Йылан киби, сюрелип, кечирер аят.

Т а н ь р ы

Ойле исе, яп ойле, тартынма сыра,
Сен кибилер манъа ят дегиль, инан.
Базы иблислерле дигер джан ара
Манъа якъынджасынъ, яланджы шейтан.
Инсан табияты уйкъугъа мейиль,
Сен онъа шубе сал, тюртип тур даим,
Этрафында айлан, къозгъалт эрте-кеч,
Эр заман тарсыкътыр, раатлыкъ берме ич.
(*Меляикелерге*)
Эй, сиз, фериштелер, кок къуббесининъ
Севимли эвлятлары, сѣзюм динъленъиз.
Алем гузеллиги зевкъ берсин сизге,
Ким ки, юрегинде шевкъ иле яшар —
Ким ки, элем чекер, янар, курешир,
Яр ве эш олсунлар юрегинъизге.

Кок семасы къапала, Меляикелер даркъалып кетелер.

Мефистофель (*янгъыыз*)

О сѣзлер, не къадар сакин, муляйим!
Онъа озюмни якъын тутам мен даим.
Бу чалнынъ аджайип бир хислети бар,
Атта иблиске де бермей о, азар.

Биринджи къысым

Гедже

Готик услюпте ишленген, тѳпеси къуббели эв. Фауст, масагъа къо-
юлгъан ачыкъ китапкъа козь тикип, куръсюде телашлы отурмакъта.

Фауст

Иляхиет иле бент олдым,
Фельсефени билиджи олдым.
Укъукъ ильмин,ильми-тыббиет —
Джумлесини огрендим къат-къат,
Факъат манъа бир шейдир беян,
Надан эдим, наданым хеман.
Бардыр доктор, магистр адым,
Он йылдыр ки, кечер аятым
Шегиртлерни алдамакъ иле,
Къа догъру, ялан сабакъ иле.
Тасиль корем, бильмейип савап,
Шундан чеке виджданым азап.
Ичке кирмеген джин олур аз —
Джинлер де дерс алырлар менден,
Кимлигимни билем мен, пек саз,
Гъурур иле санам мен эм де,
Озюмни алем багъбаны деп,
Эхли адам чыракъбаны деп.
Тапкъаным ёкъ байлыкъ ве шурет,
Тапкъаным ёкъ аятта лезет.
Кечиргеним мен насыл хаят!
Мен джадыдан изледим неджат¹,
Илим манъа олмады ич ят.
Беян этсин эсрарын² алем,
Къальбимде къалмасын элем.
Атта ки, серт джеалетке бент —
Ич саймайып озюм акъылбент,
Теналыкъта бильмейим, алем
Насыл кучъле ала тенден джан.
Гонъюль бермей надан бедаткъа,
Барып етмек тюп акъикъаткъа.
Теналыкънынъ дерди юректе
Даим тюшюндженен юрьмектем.
Мында ялынъыз кунештен менсур

¹ неджат — къуртулыш

² эсрарын — гизленильген сырлар

Тюшмез манъа ич де парча нур.
Тозгъа баткъан китаплар иле
Толу бу эв тавангъа къадар.
Чыракъ тютюнинден бу кульбе
Атта куньдюз куню де къара.
Мында санъа сонъсуз къалангъан
Алеминъ шу — шу санъа мескен.
Бильги иле къавий къаплангъан
Юрегинъде эеджан эскен?
Насыл сен бу зинданда къат-къат
Йыллар кечип, олмадынъ бербат?
Айт сен, ничюн кечтинъ, Танъры яр
Табиатнынъ сагълам джанындан?
Дивар ичре ясадынъ дивар
Эждатларнынъ несиль, анъындан?
Къач, бу ерден кечирме, вакъыт!
Къач ве ёлдаш этип ёлунъа
Сырлар толуну Нострадамуснынъ
Китабыны ал сен къолунъа.
Шунда санъа йылдызлы сема
Беян олур айдын гонъюльде
Тамгъалардан олып мусаффа¹.
*(Китанны ачыл макрокосм бельгисини коре.
Суретни дикъкъат иле козьден кечире.)*
Бу тынымсыз кяинат ичре
Аджеп, кямиль чекип итибар,
Мулькю барлыкъ арасында да
Ихтиятлыкъ хазинеси бар.
Нидже бинълер къанатлы джанлар
Невбет иле алтын чёмючте
Бири-бирине узатмакъта ар.
Бири учар, кяинат къучар.
Не гузель бир манзарадыр, айт,
Джансыз сурет — манзара факъат.
Сенинъ къутлу акъышынъдан, вах,
Кене четте къалдым табиат!
Насыл мумкюн санъа етишмек,
Къучакътаки нурунъдан пишмек,
Сенинъ элял чокъракъларындан
Тойып-тойып, ичмеге шербет.
*(Элем иле янъы саифени ача
ве ер рухунунъ бельгисини коре.)*

¹ мусаффа — темиз

Манъа белли бойле алямет
Заман руху беллидир манъа.
Бу вастанен шефкъ иле факъат
Ынтылам мен даима огге.
Бойле чагъда азыр олурым
Багъышламагъа эр кеске джан.
Кунюм биткен олса, ич солмам,
Баш котерип, магърур олурым.
Къабарып ята акъ булут,
Ай олды ярыкъ,
Чыракъ сѣндю, тютюнге
Бурюнди ханем.
Сыйпап кечти къызгъын нур
Манълайны яваш,
Вуджудымны титретип,
Къойып аеджан,
О дюньянынъ дехшетин
Этип шай беян.
Шу ердесинъ тез, тез кель
Кель, кель, кель, тезден.
Юрек янар, барлыгъым
Сен иле эр дем.
Фикирлерим чылгъындыр,
Титрек къаплады теним.
Кель, кель, кель, тезден.
Корьсем де, ольсем.
*Китанны алып, сырлы бир дуалар эте.
Къызгъын алев ичинден рух пейда ола.*

Рух
Ёкъладынгъмы?

Фауст
Насыл бир дешет!

Рух
Джуръат къайда, эй, алий адам?
Дуйгъуларынъ атеши къайда?
Сенсинъми шу Фауст мен иле
Магърур турып, сѣйлешкен бир зат.
Кельдим, ничюн бир сѣз айтмайсынъ,
Айт, гъурурынъ олдымы бербат?
Къоркъуларда далгъаланасынъ
Къалтыравукъ сылавчан киби.

Фауст

Ёкъ, рух! Мен къркъкъаным ёкъ!
Мен Фаустым, менден ненъ бар чокъ?

Рух

Мен аятнынъ эр бир шейиндем.
Арекетлер эм боранындам,
Алевге, эм сувгъа да ярым
Эписи ерде эр вакъыт барым:
Догъув, олюв нисбетинде мен
Даим осюв хызметиндем мен.
Заман иле нагъыш тюрюн ер узъре яйып,
Урба тикем Илляхиет ичюн аджайип.

Фауст

Эй, сен, селяметликнинъ тынышсыз деасы —
Меним тимсалим.

Рух

Ёкъ! Акълынънынъ зиясы.
Кешф эткен рух факъат санъа ашнадыр,
Тек манъа дегиль!
(*Рух козьден джоюла.*)

Фаустнынъ ишханеси

Фауст копек иле келип кире. Онъа бир кошеге кирип, тынч ятмакъны теклиф эте. Озюнинъ ильхамы акъкъында лакъырды юрюте. Иляхий керамет сёзюне мураджаат эте. Инджильни немсе тилине терджиме этмеге кирише. Терджиме эткенде, терен ве эсас мананы анълаткъан сёзлерни араштырып тапып, ерли-ери не ишлетмеге тырыша. Онынъ бу япаджакъ муим ишине джин ве шейтан къарышалар.

Одада тютюн даркъалып, собанынъ артындан дервиш урбасыны кийген Мефистофель пейда ола.

Мефистофель

Къулунгъыз хызметке азыр.

Фауст

Аджеба, кулькюли сыр олды ашкяр,
Копек олып корюнген, дервиш экен де?

Мефистофель

Улу алим, урьметимни этейим изхар,
Пек де кыйнадынъыз сиз мени, азар...

Фауст

Адынъ недир?

Мефистофель

Бойле суаль лязимми асыл?
Сёз сенчюн не?!... лаф четте кълалсын.
Сенчюн фақъат эмельдир ки мукъаддес,
Адым бильмек суалинъни бирден кес?

Фауст

Эр эмельнинъ озюн намы бар, амма
Анъламакъчюн манъа сенинъ затынъны,
Бильмек кифаедир, бельки, адынъны.
Джынсынъмы, шейтан, иблиссинъми я?
Кимсинъ, айт?

Мефистофель

Мен эр даим яманлыкъ тилеп,
Яхшылыкъ этиджи кучьнинъ бир къысмым.

Фауст

Аддийдже этип айт, не демек бу лаф?

Мефистофель

Мен инкяр рухуман, инкяр этмекни
Кесб¹ этип алгъаным — кяинат кениш,
Танъры не яратмыш, эписи шефаф,
Истегим де — ёкъъ этип, гъалипке эниш,
Текине сиз яманлыкъ деп адагъан —
Бозув, амансызлыкъ деп де, адалгъан
Кучь — мен озюмдирим.

Фауст

Сен къысымым дединъ, сёйле не ичюн?
Ахыр сен къаршымда турасынъ бутюн.

¹ Кесб — зенаат

Мефистофель

Мен акъикъат сёзюн айттым гизлемей,
Менменлик — бу гъафиль¹ адамзаткъа хас.
Бутюн деп, билелер олар озълерин
Мен исе къысымнынъ къысымым ихляс.
Эльбет, мен бир парчам. Бутюн не демек?
Бу гедже, заманлар — барлыкъны бутюн —
Къаплап алгъан зульмет! О яратты нур,
Нур энди зульметнен даим курешир.
Джысымлар сыртыдыр онынъ межаны,
Джысымлар — джысмыдыр къаны ве джаны.
Вакъыт да алемден, джоулса джысым,
Барлыкъта къалмайджакъ сен соргъан исим.

Фауст

Энди манъа сенинъ кимлигинъ малюм.
Джойып олмагъандже алемни бутюн,
Кичик бир шейлерге этесинъ уджюм.

*Бойле этип, Фауст Мефистофельнен пек чокъ шейлер акъ-
кында лакъырды этелер, субетлешелер. Мефистофель джинлар-
нен бераберликте Фаустны юкълаталар.*

Фауст (уянып)

Кене алдангъаным, гъафлетте хаят,
Юкъладым, унутмадым, сёзюни айткъан
Тюшюмде къаршыма чыкъкъанын шейтан.
Ит исе ханемден къачкъанкен, эй-ат!

*(Къапуны къакъып, даа бир кере Мефистофель кельген сонъ, бу
дюнья ишлеринден ёрулгъан Фауст, шейтаннен мукъавеле тизе.)*

Мефистофель

Фигъанынъ фелекке етмесин, шашма,
Мына азыр. Етер бир парча кягъыт,
Бир тамчы къаннен бу кягъыткъа яз.

Фауст

Ана, санъа! Шумы? Язайым, сачма,
Шарт деген шей олса да, бираз.

¹ гъафиль — келеджеги эйи тюшюнильмеген дикъкъатсызлыкъ

Мефистофель

Къан бир татлы шербетгир, ёкъ онъа къыяс!

Фауст

Быракъ, келишмеген шубеден вазгеч,
Сениъким мен, алдатмакъ олур энди кеч.
Давададыр аятым факъат,
Пек олса да, о, манъа къыймет?
Хаятым не, озюм мен кимим?
Инсалыкътан ялынъыз фахрим —
Кяинаткъа бериджи тизим,
Буюк рухнен сёйлештим озюм.
О, назаргъа мени ильмеди.
Китаплардан къайтты ихлясым¹,
Энди меним бар ихтирасым² —
Юрегимнинъ бар шевкъ, гъайрети —
Санъа олсун алем лезети,
Ал багърынъа заман туфаны,
Сергузештлер къучагъына ат.
Шевкъ ве дертке толу дюнъяны
Шадлыкъны эм, гъам-у-джефаны,
Севгини эм, асрет, беляны
Берсин манъа олгъандже хаят.
Алып барса, шиддет керваны,
Озьлюгини тапар адамзат.

Фауст ве Мефистофель сеферге чыкъалар.

Мефистофель

Яшамагъа огренмек къыйын дегильдир,
Тек шарты шу — ишанчны озюнге эгильдир.

Фауст

Насыл бир сефердир бу, оладжаммы токъ,
Арабасы, аты да, арабаджы ёкъ.

Мефистофель

Мына меним япынджам, оны кенъ яйып,
Авагъа тез учармыз, гонълюнъ олсун токъ.
Амма, ала къойма ич де, артыкъча бохча,

¹ ихлясым — севгим

² ихтирасым — сакъынмам, чекинмем

Бу керектир бизлерге юксельмек ичюн.
Менде олгъан атеш, ава арттырыр кучюн,
Учармыз, везнимиз даим сабадай олсун.
Къутлу олсун, энди санъа бу янъы дюнья,
Янъы хаят мубарек бир ислернен толсун!

Айше Кокиеванынъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсернинъ «Арш-и-Алядаки» башлангъыч къысмында учъ мелек ве Мефистофель арасындаки лакъырдыда насыл мана бар? Эсрафиль, Джебрайль, Микаиль ве Мефистофельнинъ сёзлерини дикъкъатнен окъуп, бу мананы берген ибарелерни айырынъыз.

2. Фаустнынъ аятий тюшонджелерини айдынлаткъан къысымны окъуп, онынъ аятий варлыккъа олгъан мунасебетини айырынъыз. Озырангъыз бираз бу акъта субет кечиринъыз.

3. Рухнен Фаустнынъ субети насыл екюнлене? Инсаннынъ дюньяда яратылгъанынынъ макъсады анълашыламы?

4. Фауст ве Мефистофельнинъ лакъырдысы сизнинъ оюнъызда насыл бир тюшонджелер пейда эттилер.

5. Мефистофельнинъ сымасына айт мунасебетингъизни бильдирингъиз, эсердеки сатырлар иле исбат этмеге ынтылынъыз.

РОМАНТИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Романтизм иджадий усулы XVIII асырнынъ сонъунда ве XIX асырнынъ башында Европа ве Америка эдебиятында пейда олды. Ондан эвель исе бу усул эдебиятта ве эстетикада укюмранлыкъ эткен классицизм усулы иле куреште шекилленип илериледи.

Романтизм усулынынъ эсас хусусиети — омюрни акъикъий аят-та олгъаны киби дегиль де, языджы ве санаткъарнынъ арзу эткен, хаялында джуляландырып, тасавур этип, акс этювден ибареттир.

Романтизм санат ве эдебиятта классицизм, символизм, реализм киби акъынты ве усуллардан эвель пейда олгъандыр.

Романтик тефеккюр антик эдебияты (къадимий юнан ве рим эдебиятында) ве феодал девир эдебиятында пек къуветли олгъан. Меселя, Эсхилнинъ «Прометей», Софоклнынъ «Шах Эдип» ве Еврипиднинъ «Елена» киби фаджиаларында аятий акъикъат романтик рухта идеаллаштырылып косътерильгени белли.

Орта асырларда бутюн шаркъ эдебияты романтик рух иле суварылгъаны беллидир. Фирдевсий, Дехлевий, Низамий, Руставели, Джамий, Лутфий, Навоий ве дигер шаирлернинъ иджады романтик тефеккюр хусусиетлерини къаврап алгъан эди.

Романтик эсерлерде тасвир этильген адиселер дигер тарихий девирлерге ве дигер мемлекетлерге кочюрилип косътериле. Меселя, Фархад — Къытай шахзадеси, Меджнун ве Лейли — араплардан, «Къаплан терисини япынгъан пельван» Руставелининъ тарафындан арап эфсанеси тарзында телькъин олуна. Айны вакъытта да Навоий ве Руставелининъ эсас къараманларынынъ аяты ве психологиясы яызджыларнынъ замандашлары ве ватандашларыдыр.

Романтик эсерлерде къараманларнынъ ички рухий вазиятлери, дюньясы тасвирленген арада, эсас эмиет оларнынъ омюриндеки энъ гузель ве энъ къасветли алларгъа дикъкъат айырыла. Романтик тефеккюрнинъ бу хусусиети, эсасен лирик шириетте, гъазель жанрында озъ аксини коръмекте.

Эки инсан арасында севги дуйгъусы мубалягъа иле идеаллаштырылып, медх этилюви, романтизмнинъ энъ фаркълы хусусиети сайылмакъта. Бу хусусиетнинъ тасвири нетиджесинде Гъарпта «ашкъ романлары» ве Шаркъта «ашкъ дестанлары» пейда олды.

Романтизм халкъларнынъ анъаневий аятынынъ пек муим бир хусусиетине чеврильди. Романтизм усулы эр бир мемлекетнинъ эдебиятында озюне хас хусусиетлерге малик олып, базы вакъытлары реакцион эмиетке де етишти.

Джианда яшагъан халкъларнынъ эдебий омюри эсасында романтизмнинъ, иджадий бир усул сыфатында, бир сыра хусусиетлерини айырмакъ мумкюн.

Аятий акъикъатны, укюмран буржуа тертиплерини, олгъаны киби, бутюн вариетинен къабул этмеюв, оларгъа къаршы кетюв, оларны ред этюв, реаль аятий акъикъаттан кечмишке я да табиат багърындаки сербест аяткъа ынтылыш, шахыснынъ сербестлиги огърундаки курешни эдебиятнынъ мукъаддес борджу деп, тюшонмек киби меселелер романтизм усулынынъ муим хусусиетлери сайылыр.

Романтизмнинъ классик бешиги олгъан Алманияда — агъа-къардаш Ф. ве А. Шлегеллер ве Э. Гофман, Франсада — В. Гюго, Ингильтеререде — Байрон ве Шелли, Италияда — Ж. Леопарди ве А. Мандзони, Норвегияда — Г. Ибсен, Полонияда — А. Мицкевич ве Г. Словацкий, Америка Къошма Штатларында — Ф. Купер ве Г.У. Лонгфелло ве дигерлернинъ иджадында юкъарыда айтылып кечильген хусусиетлерни сечмек мумкюн.

Романтизмнинъ нумюнеси Руссиеле илькиде Пушкин, Лермонтов, Гогольнинъ иджадында ве декабрист шаирлернинъ иджадында шекиллени беллидир.

Романтиклернинъ феодал ве буржуа зулмына къаршы оппозицияда олувары бир чокъ мемлекетлерде сербест аят огърунда курешкен адий халкънынъ гъаевий ёлбашчылар олып къалмасына себеп олды. Италияда азадлыкъ огърундаки куреште — Байрон, Полонияда — А. Мицкевич, Латин Америкасында — Э. Эчиверриа киби муэллифлер иштирак этилер.

Авропа романтизмде Байроннынъ иджады гъает буюк эмиетке малик бир иджат оларакъ сайылмакъта.

Суаллер ве вазифелер:

1. Романтизм иджадий усулы не вакъыт ве насыл халкълар эдебиятында пейда олгъаныны айтынъыз. Романтизм усулы о девирде эдебиятта ве эстетикада укюмранлыкъ эткен насыл усул иле куреште шекилленип илеледи?

2. Романтизм усулынынъ эсас хусусиети неден ибарет олгъаныны айтынъыз. Санат ве эдебиятта романтизм насыл бир акъынты ве усуллардан эвель пейда олгъандыр?

3. Гъарпда «ашкъ романлары» ве Шаркъта «ашкъ дестанлары» пейда олмасынынъ себебини айтынъыз. Романтик тефеккюрнинъ хусусиетлери эсасен лирик шириетте насыл жанрда озь аксини коръгендир?

4. Алмания, Франса, Ингильтере, Италия, Норвегия, Полония ве Америка Къошма Штатларында иджат эткен анги бир язуджыларнынъ иджадында романтик тефеккюрнинъ чизгилерини сечмек мумкюн?

5. Я Руссиеле романтизмнинъ нумюнеси анги муэллифлернинъ иджадында шекиллени белли. Къырымтатар эдебияты тарихында романтизм хусусиетлеринен тайинленген эсерлернинъ муэллифлери ким? Эсерлернинъ серлевасыны хатырланъыз.

ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН (1788—1824)

Бутюннсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни тед-бикъ эткен шахсиетлер бар. Данте ве Шекспирнинъ иджадий фаа-лиетлери бутюннсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни къаплап алды.

XIX асырдаки Авропа эдебиятына Байроннынъ къошкъан ис-сеси гъает буюктир. Байроннынъ иждады Авропа медениетининъ тарихында янғы бир девирнинъ пейда олмасына тюрткюч олды.

Байрон 1788 сенесининъ январь айында Лондрада, гъает белли ве, лякин бираз фукъарелешкен зиялылар аилесинде, дюнъягъа кельди. Пек эрте бабасыз къалгъанындан себеп, онынъ генчлик сенелери бахтлы-частлы кечмеди. Анасынынъ тарсыкъувлары, догъма топаллагъаны онынъ табиат чизгисине пек тесир этти.

Байрон башта адий мектепте, сонъра исе Кембридж уни-верситетинде окъуды. Озюнинъ догъма топаллыгъыны этрафта-килерден сакъламакъ ниетинен, Ингильтеререде шу девирде о, гузель ве мергин атыджы, ат устюнде озюни форсалы тутмагъа бильген ве ат чапувларда иштирак этип, нам къазангъан ат айдай-ыджысы олгъан. Бундан да гъайры о, догъма боксчы ве пек яхшы ялдайыджы олгъан. Геллеспонт (Дарданелл) богъазыны башындан сонъуна къадар ялдап чыкып, джиан рекордына саип олгъан.

Байрон, адден индже ве тесирчен къальбли бир генч олгъанын-дан себеп, этрафтаки варлыкъны бутюк къарама-къаршы-лыгъынен къабул этип оламагъан. Затен, чокъ салмакълы китап-лар окъуп етиштирген истидатлы генч, инглиз джемиетинде асыл олгъан менфий чизгилерни пек эрте анълагъан. Яшагъан джеми-етининъ эски турушындан разы олмагъан Байрон этрафтаки мем-лекетлердеки яшайышны озь козюнен корип, билип, къафасында инсаниетлик акъкъында янғы тасавур пейда этмек макъсадынен, 1809 сенеси сеяхаткъа чыкъа.

Иджадий фаалиети адий лирик шиирлернинъ язылувынен башлана. 1809 сенеси шаир Албанияда булунгъанда, «Чайльд Гарольднинъ зиярети» адлы лиро-эпик поэмасыны язмагъа тутуна.

1811 сенеси о, Ингильтереге къайта. 1812 сенесининъ башында онынъ «Чайльд Гарольднинъ зиярети» адлы поэмасынынъ эки къысмы дердж олуна.

Бу эсернинъ эки ильк йырынынъ 1812 сенеси дердж олунувы окъуйджылар тарафындан гузель къабул олунды. Бу акъта Байрон озюнинъ къараманлары арасында: «Аджайип куньлернинъ биринде, саба уяныр экеним, белли инсан олгъанымны эшиттим», — киби язылар къалдырды.

Муэллифнинъ ильки сеяхаты бу эсернинъ язылувына тюрткюч олды. О, Испания, Греция, Албания, Тюркиени зиярет этти. Бутюн бу диярларны зиярет эткен сонъ, онда пейда олгъан фикир-дуйгъулар ве теэссуратларнынъ эписи бу эсерде акс этильди.

Байрон, бабасынынъ олюминден сонъ, парламентте лордлар палатасында иштирак этмек акъкъыны къазана. Амма, шу вакъыт о, пек яш олгъанындан себеп, айны девирнинъ ичтимаий-сиясий аятында иштирак этмей. Лякин чешит мемлекетлерге япкъан сеяхатындан сонъ, тувгъан Ватанына къайтып келир экен, лордлар палатасында пейда ола. Оны анда истекнен къаршыламайлар. Чюнки бу арада парламентте гъает муим ве кескин ичтимаий-сиясий меселе бакъылмакъта эди. Байронларнынъ къальасы янында ерлешкен Нотингем адлы шеэрде тикиджи фабрикасында чалышкъан ишчилер иштен къувулувына къаршы тикиджи керьяларыны урып парлайлар. Оларгъа олюм джезасыны бермек къарары чыкъарылгъанда, Байрон бу къараргъа кесенликнен къаршы чыкъа. Барып кельген мемлекетлериндеки вазиятлерни козь огюне кетирип, онынъ ватанындаки халкънынъ адден факъыр олгъаныны лордлар огюндеки чыкъышында кесен-кес бильдире. Парламентте, онынъ бу чыкъышыны, чокъ вакъыт девамында унутып оламайлар.

Шаирнинъ юрегине бу къасевет пек терен ерлешкени себебинден, онынъ ильки шиирлеринде инглиз джемиетинде укюм сюрген анъанелерге къаршы догърултылгъан мевзулар айдынлатылды. Бунынънен бераберликте бу девирдеки эсерлеринде романтик дуйгъуларнынъ тасвирленюви иджадынынъ эсас чизгисине чевирильди.

Шаир 1913 сенеси «Явур», «Абидосслы келин», 1914 сенеси «Корсар», «Лара», 1916 сенеси «Коринфинъ къушатылувы», «Паризина» киби, сонъундан «Шаркъий поэмалар» серлевасыны алгъан шиирий эсерлерини яза.

Бу эсерлерде эр бир мемлекетнинъ башына тюшкен миллий тюшкюнликтен чыкъмакъ ёлларыны араштыргъан ве бу вазият-ни джан юректен къайгъыргъан бедийй къараман сымасы уста-лыкънен косътериле. Къувгъунлыкъкъа огъратылгъан инсан янъгъызылыкъ аизарына къапылмайып, янъы, акъикъатсевер джемиетнинъ пейда олмасыны арзу эткени тасвир олуна.

1916 сенеси ватандашлары тарафындан зорбалыкъкъа огъра-тылгъан шаир Ингильтереден кетип, Исвечреде ерлешмек къара-рына келе. Дюнъя ве гонъюль теразеси арасындаки фаркъны бу топракъта гъает терен ис эткен Байрон, инсан аятынынъ къыйме-тини тарифлеген амеллерни араштырмагъа девам эте.

1917 сенесининъ кузюнде шаир ерли мустебидлер тарафындан къуллукъкъа огъратылгъан Италиягъа ёл ала. Мында шаир Австрия мустебидлерининъ зорбалыгъындан, джесюране ынтылышлар япып, къуртулмакъ чарелерини арагъан итальян халкъынынъ миллий драматик такъдирини буюк дикъкъат ве гонъюльченликнен козете.

Бундан сонъра, Байроннынъ тарихкъа, инсаниетликке, ичти-майй-сиясий мунасебетлерге олгъан дюнъябакъышы бутюнлей денъише, гъайры баштан шекиллене. Шу себептен де, онынъ эсер-леринде айны нетиджели фикирлер озъ аксини коре башлайлар. Энди, о, яраткъан къараман аятий варлыкъкъа къаршы кетмей. Бу къараман энди шу варлыкъта пейда олгъан вазиятте инсангъа зыт олмагъан, ляйыкъ ве келишкли, уйгъун ве юрегине якъын амеллерни сайлап алмагъа биле. Бу хусусиет Байроннынъ «Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасынынъ сонъки йырларында тасвир олунгъандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бутюнинсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни тедбикъ эткен шахсиетлер кимлердир? XIX асырдаки Авропа медениетининъ тарихында янъы бир девирнинъ пейда олмасына Байроннынъ къошкъан иссесини тарифленъиз.

2. Джордж Гордон Байрон къачындыжы сенеси ве къаерде догъулып иджат эткенини айтынъыз. Онынъ генчлик сенелери бахтлы-частлы кеч-мегенининъ себеби насыл бир адисе-вакъиаларнен багълы эди?

3. Адий мектепте, Кембридж университетинде окъугъан мааллери бу инсан озюни этрафтакилерге насыл бегендирти? О, насыл сааларда озюни илери инсан оларакъ косътергенини икяе этинъиз?

4. Байроннынъ инглиз джемиетинде асыл олгъан менфий чизгилерни пек эрте анълагъанынынъ себеби недедир? Онынъ сеяхаткъа чыкъгъаны-нынъ инджеликлерини анълатынъыз.

5. Шаирнинъ ильки шиирлеринде насыл мевзулар айдынлатылды? 1913 ве 1916 сенелери язгъан эсерлерининъ серлевасыны айтынъыз.

6. Шаирнинъ бу эсерлеринде насыл меселелер тасвир олуна?

7. Ингильтереден кетип, Исвечреде ерлешкенининъ себеби насыл бир вакъиаларнен багълыдыр? Байроннынъ тарихкъа, инсаниетликке, ичти-май-сиясий мунасебетлерге олгъан дюньябакъышы бутюнлей не вакъыт денъишкенини айтынъыз.

«Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасына даир

Байрон эсери узеринде бир къач сенелер девамында чалышкъаны беллидир. Буюк поэма дёрт къысымдан, яни дёрт йырдан ибареттир. Оларнынъ эки къысмы, яни эки йыры 1812, учюнджи къысмы — 1817 ве дёртюнджи къысмы — 1818 сенелери дердж олунгъандыр.

Поэманынъ эсас къараманы Чайльд Гарольд, ильки тасвирлерде шенъленмеге, кезинмеге севген бир генч оларакъ тасвирлене. Амма, эсерни окъумакъны девам эткен сайын, онынъ акъыллы, дуйгъулы ве тесирчен бир инсан олгъаныны анълаймыз. Джемиетте олып кечкен адисе-вакъиаларгъа къаршылыкъ бильдире. Этрафындаки омюр онъа — титис, тувгъан юрт — апсхане, баба оджагъы — къабир олып дуола.

Чайльд Гарольднинъ, яни романтик къараманнынъ эсас табиат чизгиси — джемиетте тизильген акъикъаткъа къаршы чыкъмакътан ибареттир. Байрон ве Чайльд Гарольдни бири-бирине якъынлаштыргъан даа бир хусусий чизги — бу оларнынъ экисининъ де шаир олгъанларыдыр.

Экзотик мемлекетлерге япкъан сеферлери нетиджесинде онынъ гонълюнде янъы ислернинъ пейда олмасына имкъан яратыла. О, кене де янъгъыз олып, гонълюни кимсеге ачмай. Амма къудретли табиат, адий инсанлар, оны лякъайдлыкъ алындан чыкъмакъ ичюн себеп олалар.

Къараман ве муэллиф. Эсерде эки къараман иштирак эте. Биринджиси — Чайльд Гарольд, экинджиси исе — муэллиф. Оларнынъ анги бириси арекетлернинъ сюжет ёлагъында эсас къараман олгъаны бельгиленмей. Амма сонъра, эки къараман арасындаки месафе яваш-яваш бирлеше. Бу исе муэллиф тарафындан уйдурылгъан бир усулдыр. Эсернинъ девамында Чайльд Гарольднинъ эсас ерини муэллиф ала. О, коюзмиз огюнде, затен, бир энциклопедик инсан оларакъ джанландырыла. Чешит мемлекетлернинъ тарихыны теренден бильген инсандыр. Муэллиф, бу

мемлекетлерде яшагъан халкъларны эллерине къурал алып, къаршы чыкъмагъа, курешке чагъыра. Бу эсерде поэманынъ болюкleri арасындаки бирликни багъламагъа арекет эткен Чайльд Гарольд дегиль де, муэллифтир. Затен, сеях да муэллифтир. Мукъаддес топракъларны сейир эткен ве зиярет эткен де муэллифтир. Зиярет этильген топракълар — Испаньола, Грециядыр. Испаньола эвлятлары уриет огърунда укюмдар Наполеоннен джесюрликнен курешке тутуналар.

Поэманынъ жанр джеэтинден чешитлиги, поэмада къулла-нылгъан беян къараманнынъ сеяхаты, муэллифнинъ фикирлери эсасында девам этиле. Къараманнынъ фикирлеринде белли бир тертипли фикирлер тапмакъ затен къыйындыр. Бу фикирлер асылында окъуйыджы ве муэллиф арасында олып кечкен бир лакъырды, субет шеклини ала. Шундан себеп, поэмада пек чокъ лирик чекилювлер, эмоциональ, джошкъун хатырлавлар къулланыла. Муэллиф ичюн Руссо, Вольтер, Наполеон киби, эвеллери яшагъан къыйметли инсанларнынъ такъдири гъает меракълыдыр.

Байрон яшагъан девирде «Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасы жанр чешитлигинен шан-шурет къазанды. Байрон бутюн джиангъа, джиан шириетинде энъ ильк кере, эпос ве лириканы бирлештирген эсер яраткъанынен белли олды. Аньаневий эпик икяеге шаир лирик шириетнинъ элементлерини кирсете бильди. Биринджи шахыс адындан алынып барылгъан беян, муэллифнинъ къайгъы-къасеветининъ ачыкъ-айдын тасвир олунувы ве олып кечкен адисе-вакъиаларгъа муэллифнинъ къыймет кесюви киби меселелер — лирик шириетнинъ элементлери сайылмакъталар. Байроннынъ бу буюк эсерининъ жанр джеэтинден чешитлиги эдебий-тарихий эмиетке маликтир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Байрон «Чайльд Гарольднинъ зиярети» эсери узеринде къач сенелер девамында чалышкъаныны айтынъыз. Бу буюк поэма къач къысымдан ибареттир? Олар къачындыжы сенелерде дердж олунгъаныны тарифленъиз.
2. Поэманынъ эсас къараманы акъкъында не айта билесинъиз. Муэллиф ве къараман арасындаки фаркъ ве ошатов ненен айырыла? Эсернинъ девамында олар акъкъында насыл бир малюмат бильдирильгенини айтынъыз.
3. Поэманынъ жанр джеэтинден чешитлиги акъкъында насыл бильгилер огрендинъиз? Оны тарифленъиз.
4. Байрон бутюн джиангъа насыл белли олды? Бу эсернинъ жанр джеэтинден чешитлиги насыл эмиетке малик олгъаныны исбатланъыз.

ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДНИНЪ ЗИЯРЕТИ^[34]

(Парча)

Биринджи тюркю

1

Кечмиште эдинъ де кок мутебери,
О, ильхам периси, шиириет назы.
Лиранъны лекелеп та рттылар кери
Къафие къуллары язгъан эр язы.
Раатлыгъынъ бозмагъа гонгълюм наразы!
Дельфада олсам да, дингледим чельде
Кумюштюс далгъалы чокърагъынъ сазын.
Адий бир икяем джанлана тильде,
Мабуде ярдымгъа мухтадж дегиль де.

2

Яшай Альбионда бир генч. Озь асрын
Багъышлап зияде кулькю-оюнгъа.
Къуванч ве раатлыкъ арзусы шырын,
Писликке нефрет де кельмей оюна.
Тюштю алдавларнынъ шейтан тоюна.
Намус эм де утанч, дерсинъ, онъа ят,
Севди о, чешит ренк дюнья къойнуны,
Тек къыскъа багъларны бегенди, факъат,
Онъа къадедешлер — шенъ бир джемаат.

3

Намы Чайльд-Гарольд. Эп бир дегильми,
Нурлу кечмишлерге о, кескен къыймет.
Тынч бир аят олсун, олсун дженк ильми,
Эждатлар къазанды урьмет ве шериф.
Эринчеклик бозгъан тенбель даа бири,
Энъ эйи несильге юкътыра пислик.
Бунда аджиз къала медхлер чембери,
Деделер макътавы бермей нефислик,
Къусургъа — темизлик, лекеге — паклик.

4

Он докъуз яшына адым аткъанда,
Енгиль, шох эди, о, перване джандай,
Тюшонмей эди де, куньлер баткъанда,
Гедже келеджегин сувукъ зиндандай.
Лякин баари эп гуль ачкъан анъде,
Хаста фикри, къальби дуйдырды бирден,
Бойле яшайышкъа тойып быкъкъанын,
Пислик япышкъандай эр шей, эр ерден:
Ватан — апсхане, эви — къабирден.

6

Чайльднинъ юрегин сагъыр дерд ала,
Лезет арарети эп сувуй онда,
Козюнде яшлары йылтырап къала,
Къайнарукъ гъурурын сѣндюрген анъде.
Лякин, безгинликте — зеэрли бир кучъ,
Юртун терк этмеге даветкяр эди.
Ят кок йылдызлары, дерсинъ, бир севинч,
Къайгъысы шадлыкъдай эп куле энди,
Альбиондан кетмек ахты бар эди.

10

Ислер къудретине Чайльд бериле,
Атта сагълыкълашмай озъ анасынен.
Синълиси, екяне сырдашы биле,
Унутылып къала, чыкъа эсинден.
Бильмей якъынлары, тувгъанлар, атта,
Онынъ кеткенини. Ташбагъыр дегиль:
Озь деде эвинден ильк кетеята,
Ве, о, биле эди юреги чокъ йыл
Сакълар козьяшынынъ излерин текмиль.

12

Тендюрист ель эсе, елькенлер джанлы,
Денъизнинъ тѣрюне чалт ялдай геми.
Къаялар агъара, сѣнгендай шаны,
Ве оларны юта кенъликлер деми.

Бельким, юрегинден къайгъысы кетмей,
Дерсинъ, сонъсузлыкънынъ о да теркиби.
Лякин козьяш тѣкмей, пешман да этмей,
Козълери торлангъан ёлдашлар киби,
Еллерге зарлангъан къарашлар киби.

13

Далгъагъа тийгенде, кунешнинъ чети,
Сувукъкъанлы бакъа, озъ адетиндже.
Шиддетли борангъа эманет эте,
Эм аджджы, эм бахтлы анълерни анджа.
Дуйгъу теллеринде къальпнинъ элеми,
Сонъсуз сес-седалар авелей кокке.
Чайльднинъ йырыны акъкъанат геми
Учурып, беклеген ялыгъа тѣке,
Не языкъ, тюркюси сувларгъа чѣке:
«Багъышла, багъышла! Сагъанакъ саип,
Котериле фуртуна, фуртуна.
Ингильтере къайда? Ялысы гъайып,
Къарышты шу сувлар юртуна.
Ялдаймыз Батыгъа, кунеш пешинден,
Баба-деде диярын къалдырып,
Сагълыкънен къал кунъ нуру, танъ сеннен,
Юртум, хош къал, козълери талдырып!
Гедже кечип кетер, догъар кунеш де,
Янъы кунъге сачар зиялар.
Корерим денъизни, кокни де, иште,
Ватанымны коралмам текрар».

36

Енъишлеринъ сеси йырларынъда тек,
Испания, яшай тюркюнъде шанлар.
Сутунлер къырылмыш, йылнамелер ёкъ,
Йырлар — улулыкътан къалгъан нишанлар.
Семадан бир бакъ сен, ер зенатына,
О, гъурур! Къырыла тунч эм де ялчын,
Эр шейден йыр садъкъ кенди ядына,
Тарихчы алдата, гъайыш яланджы,
Эбедийлигинъ йыр сакълайджакъ, анджа.

Эй, ана табиат, ёкъ санъа тенъеш,
 Сен аят яраттынъ, яраттынъ зия.
 Къойнунъдам, сен манъа балалыкътан эш,
 Коксюнъден кучъ алып осьмедимми, я?
 Бельки, севмесенъ де, ред этмединъ тек,
 Озь кийиклигинъ де, кендима нисбет.
 Адам лекесинден саф, паксинъ, керчек,
 Севем, сабийликтен кулюшинъ, эбет,
 Эр анъинъе севгим къудретли, эйбет!..

Тегиз ер, дагълар да, тура къарарып,
 Мавритан куллеси олгъан диварлар.
 Туякълар кечкенлер земинни ярып,
 Сюрюльген ерлерде атеш мууры бар.
 Бу ерни запт эткен дешетли душман,
 Андалуслар къалкъан эткен кендисин.
 Къылычлары нидже къаннен боялгъан,
 Ювасы бозулгъан адждерлер талгъан,
 Оркъечли дагъларда залым берген джан.

Эджель яздымы, я, сизге де, такъдир,
 Испан огъланлары, о, атеш яшлар!
 Экисин бирими: къуллукъ, я — къабир,
 Я залымгъа — олюм, я Ватан — тар-мар,
 Я гъаддаргъа эр кес баш эгип яшар!
 Аллах коръмейми я, сиз, мерд несильни,
 Къурбанлар нидасы коклерден ашар,
 Я, эпси нафиле: мердлик силине,
 Къан, шериф, джесарет, челик билине.

Къысметинъ айретли эй, Испания,
 Туткъун халкъ урьлюк, деп къалкъа аякъкъа,
 Капитанлар теслим, къырал да къыя,
 Лякин адий аскер садъкъ байракъкъа!

Сен онъа тек аят берсенъ де эп бир,
Сербестлигинъ онъа азиз отъмекдай.
Сен ичюн эр шейин бермеге азыр,
Ве руху юкселе, дерсинъ, кунеш, ай,
«Я — Ватан, я — олюм!» — халкъ шиары шай.

126

Эй вах, бизим аят! Алем хорунда
Сахте бир седасынъ. Баба-деделер
Эманет къайгысы — омюр огърунда
Анчар берегиси — мейванъ да зеэр.
Тамырынъ — земиндир, кок — пытакъларынъ,
Тыпкъы, сагъанакъдай ягъа белялар:
Олюм, ачлыкъ, къуллукъ, дерт ай-зары,
Ашкяры козьяшлар, ичтен агълавлар,
Юреклер тёрюни сонъсыз дагълавлар...

127

Къоркъмай тюшюнмели! Насыл сакълайыкъ,
Сонъки къалемизни сербест, мустакъиль?
Айды, тек сен меннен къалмагъа ляйыкъ,
Фикир ве мантыкънынъ мукъаддес акъкъы.
Сен — Танъры бахшышы! Биз догъгъан кунъден,
Джеллятлар кишенлеп багълар сени эп,
Та учып олма, деп зиндан ичинден.
Акъикъат кунешин нурун ис этип,
Кёр анълар, эр шейининъ аслына етип!

Шеръян Алининъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. «Чайльд Гарольднинъ зиярети» эсеринден берильген кысымларны окъунъыз. О, озь юртуны не ичюн терк эткенини сёйленъыз.
2. Къараманнынъ гонълюни айдынлаткъан ибарелер 12—13-юнджи болуклерде насыл дуйгъуларны айдынлатмакъта?
3. Чайльд Гарольд баба-деде диярын насыл гонъюльнен терк эткенини икяе этинъыз. Тувгъан юрткъа олгъан севгининъ муджизевий исини сиз дуйдунъызмы?

БИБЛИОГРАФИК ИЗААТЛАР

1. *Muharrem Ergin*. Orhun abideleri. Kültigin abidesi. — İstanbul, 1989. — 93 s.

2. Малов С.Е. ве *Муаррем Эргиннинъ* транслитерациясы ве терджимелери эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты исследования. — М.; Л., 1951).

3. *Muharrem Ergin*. Orhun abideleri. Tonyukuk abidesi. Tercüme. — İstanbul, 1989. — S. 54—61.

4. Малов С.Е. ве *Муаррем Эргиннинъ* транслитерациясы ве терджимелери эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси (Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты исследования. — М.; Л., 1951. Памятник в честь Тоньюкука. — С. 60—70).

5. *Besim Atalay*нынъ транслитерациясы ве терджимеси эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Besim Atalay Divani Luğat-it-türk. — Tercüme. — Ankara, 1992. — I—III c.)

6. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı. Yusuf Balasağunlu. — İstanbul, 1997. — I c. — S. 92—100.

7. *Ahmet Kabaklıнынъ* транслитерациясы ве терджимеси эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Къулланылгъан эдебият юкъарыда косътерильген).

8. *Кемал Къонъратлынынъ* арап уруфатындан япкъан транслитерациясы // Cünsel. — 1999. — № 1. — S. 27—34; № 2. — S. 19—28; № 3. — S. 20—29; № 4. — S. 32—45; № 5. — S. 32—42.

9. *Seyfi Saraji*. Gülistan tercümesi. (Kitab Gülistan bi't-türki) Hazirlajan Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu. — Ankara, 1989. — Ay, gonül! — S. 183. [364(182 в)]. (Арап уруфатындан Айше Кокиеванынъ транслитерациясы.)

10. *Seyfi Saraji*. Gülistan tercimesi. (Kitab Gülistan bi't-türki) Hazirlajan: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu. — Ankara, 1989. — Dilberimnin... S. 181. [360(180 в)]. Арап уруфатындан Айше Кокиеванынъ транслитерациясы.

11, 12, 13. *Ismail Hikmet Ertajlan*. Gazi Geraj Divançesi. — İstanbul, 1958. — 91 s. (Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.)

14. *Fevziye Abdullah Tansel*. Kirim Hani IV Mehmed Girajın Kamili Takma adi ile varmis olduđu koüma ve Türküler. Belleten, XXXI/124, Ekim. — 1967.

15. Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.

16. Эдебият хрестоматиясы. — Ташкент, 1971. — С. 22—27; Къаранфиль япракълары. Шиирлер. — Ташкент, 1972. — С. 10—14.
17. *Ашыкъ Умер* / Тертип ве терджиме эткен *Риза Фазыл*. Ташкент. — 1990. — II дж. — Гъазеллер — С. 51, 72, 305, 316; Мурабба — С. 225, 416; I дж. — Мухаммес. — С. 221, 400—401.
- 18, 19, 20, 21. Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.
22. *Усеинов Т.Б.* Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири. Джевхерий — Акъмесджит, 1999. (Къошмалар — С. 97, 105, 115; Семаилер — С. 112, 113; Мустезат — С. 117—118).
- 23, 24, 25. Джевхерийнинъ эсерлерининъ сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.
26. Шаир акъкъындаки малюматлар Нариман Абдульваап тарафындан Günsel меджмуасындан дердж олунгъан Осман Мурасовнынъ «Шаир Исметий ве Озю вакъиасы дестаны» макъалесинден алынды. (1999. — № 3. — С. 10—11).
27. Эдебият хрестоматиясы. — Ташкент, 1971. — Исметий. Кефе дестаны. — С. 28—32.
28. *Сеитгъазы Гъафаров*. Исмаилбей Гаспринский. (Аяты ве фалиети). // Йылдыз. 1990. — № 1. — С. 111—135; № 2. — С. 79—98; № 3. — С. 93—111; № 5. — С. 87—106; 1991. — № 1. — С. 77—94; № 3. — С. 82—103. *Исмаил Асан-огълу Керимнинъ* «Бедий сёзюмизнинъ эврими» макъалеси эсасында язылды // Йылдыз. — 1998. — № 8. — С. 165—166; 1999. — № 4. — С. 113—128.
29. *Исмаил Асан-огълу Керимнинъ* арап уруфатындан транслитерациясы. Гаспринский Исмаил. Молла Аббас. — Эки томлукъ. Биринджи том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — 400 с. «Фрэнкистан мектюплери» С. 20—73.
30. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.
31. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.
32. Рус тилинден Ш. Селимнинъ терджимеси.
33. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.
34. Рус тилинден Ш. Алиевнинъ терджимеси.

МУНДЕРИДЖЕ

Кириш	3
КЪАДИМИЙ УМУМТЮРК ЭДЕБИЯТЫ АБИДЕЛЕРИ	6
Орхон (Коктюрк) абиделерининъ тапылув тарихы	6
Орхон (Коктюрк) язысы	7
«Куль Тигин», «Тоньюкъукъ» абиделери	9
Бирлик, къудрет ве аманлыкъ орънеги	11
«Куль Тигин» абидеси	13
«Тоньюкъукъ» абидеси	19
<i>Эдебият назарисеси. Язылы эдебиятнынъ ифаде усуллары.</i>	
Беян этюв усулы	22
Махмуд Кашгъарий	25
Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» сёзлюги	26
Дивану лугъат-ит-тюрк	29
Юсуф Баласагъунлы	34
«Къутадгъу билиг» дестанынынъ мундериджеси.....	36
Эпик-дидактик дестан	38
Дестанда айдынлатылгъан меселелер	40
Къутадгъу билиг	42
<i>Эдебият назарисеси. Шиирий ольчюлер. Аруз везни</i>	48
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ КЪАДИМИЙ ДЕВРИ ..	50
Махмуд Къырымлы	52
Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ сюжети	54
Хикяети Юсуф ве Зулейха	58
<i>Эдебият назарисеси. Шиирий ольчюлер. Пармакъ везни</i>	73
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ АЛТЫН ОРДУ ДЕВРИ ..	74
Абдильмеджит Эфенди	76
Эй, гонъюль!	77
Ахмедходжа эс-Сарайий	79
«Дильберимнинъ ол садефтек агъзында дюр бар ирур...»	80
ЭДЕБИЯТЫМЫЗНЫНЪ КЪЫРЫМ ХАНЛЫГЪЫ ДЕВРИ	82
Гъазайй	85
Гъазаййнинъ шиириети	87
Гъазеллер	89
Гъазаййнинъ «Долаб» месневиси (дестаны)	92
Долаб	95
<i>Эдебият назарисеси. Язылы эдебиятнынъ шиирий шекиллери. Гъазель. Месневи</i>	99

Мухаммед Кямилъ	102
Мухаммед Кямилънинъ шириети	103
Къошмалар	105
Шаркъы	108
<i>Эдебият назариеси. Язылы эдебиятнынъ ширий шекиллери</i>	
Къошма. Шаркъы (Тюркю)	109
XVII АСЫРДАКИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ	
ИЛЕРИЛЕВИ	112
Джанмухаммед	114
Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестаны	115
Дестанда халкъ ве Тогъай бей сымасынынъ тасвирленюви	117
Тогъай бей	119
<i>Эдебият назариеси. Бедий тасвирий васталар.</i>	
Тенъештирюв	124
Ашыкъ Умер	126
Ашыкъ Умернинъ шириети	127
Гъазеллер	130
Мурабба	132
Мухаммес	133
<i>Эдебият назариеси. Рукнлар</i>	134
Мустафа Джевхерий	136
Къошмалар	138
Семаилер	142
Мустезат	144
<i>Эдебият назариеси. Шаркъ шириетининъ назм</i>	
<i>шекиллери. Семаи. Мустезат</i>	145
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ РУС	
ИСТИЛЯСЫ ДЕВРИ	148
Исетий	151
«Кефе дестаны»нынъ мундериджеси	152
Кефе дестаны	154
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ УЯНУВ ДЕВРИ	158
Уянув девриндеки эдебиятнынъ илерилеви	158
Исмаил Гаспринский	160
Исмаил Гаспринскийнинъ эдебий яратыджылыгы	161
«Фрэнкистан мектюплери»нинъ сюжети	163
Фрэнкистан мектюплери	165
<i>Эдебият назариеси. Бедий эдебиятта услюп</i>	
<i>анълайышынынъ такъдими</i>	184

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ОРТА АСЫРЛАРДАН РЕНЕСАНС ДЕВРИНЕ КЪАДАР ЭДЕБИЯТНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ.....	186
Данте Алигъери	188
«Иляхий комедия»нынъ тизилишине даир.....	189
«Иляхий комедия»нынъ мундериджесине даир	190
«Иляхий комедия»да Джеэннемнинъ тасвири	192
«Иляхий комедия»да Арафнынъ тасвири	192
«Иляхий комедия»да Дженнетнинъ тасвири	192
Иляхий комедия. Джеэннем	194
<i>Эдебият назарисеи.</i> Терцина акъкъында анълайыш	207
УЯНУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ... ..	209
Вильям Шекспир	211
В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасы. Эсернинъ сюжет ве композициясынынъ хусусиетлерине даир.....	214
Хамлет.....	217
КЛАССИЦИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ	235
Жан Батист Мольер	237
Мольернинъ «Корьмемиш задекян» комедиясына даир	238
Корьмемиш задекян.....	240
<i>Эдебият назарисеи.</i> Комедия	251
ЯРЫКЪЛАНДЫРУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ	252
Иоганн Вольфганг Гёте.....	254
И.В. Гётенинъ «Фауст» фельсефий фаджиасына даир	255
Фауст	259
РОМАНТИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ	270
Джордж Гордон Байрон	273
«Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасына даир	276
Чайльд Гарольднинъ зиярети	278
Библиографик изаатлар	283

Навчальне видання

КОКІСВА Айше

Інтегрований курс «Література» (кримськотатарська та зарубіжна)

підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотатарською мовою

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Відповідальний за випуск І. Б. Чегертма

Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 18,00. Обл.-вид. арк. 17,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1201.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці. 58000.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.